

**ВЫДАВЕЦТВА
«БЕЛАРУСЬ»**

СЛАВЪ

АПАВЯДАННІ БАЛГАРСКИХ ПІСЬМЕННИКАУ

И(Болг)

С 42

**Укладанне і біяграфічныя даведкі
Ніла Гілевіча**

Афармленне Б. Заборава

$\frac{7-3-4}{199-67}$

ДЗВЕ БРАТНІЯ КРАІНЫ

Я часта думаў пра жыццё беларускага народа, пра яго гістарычны лёс, і, хто ведае чаму, у душы маёй гаварыла не толькі пачуццё любві, але і пачуццё якогасьці горкага жалю. Па сумных, даўнішніх песнях паэтаў мне ўяўлялася сціпая прырода далёкай, незнаёмай краіны — яе лясы і азёры, паляны і балоты, рэкі, што шырока разліліся на раўнінах, негарачае сонца, сівыя асеннія туманы і цяжкая праца запрыгоненага ў мінулым народа... У любві і горычы выяўляецца сіла пачуццяў, глыбокая праўда жыцця, гучаць жывыя сімпаты сэрца.

Так прагучалі для мяне калісьці словы Якуба Коласа:

Край наш родны, бедна поле!
Ты глядзіш, як сірата,
Сумны ты, як наша доля,
Як ты, наша цемната.

Можа, менавіта таму другі вялікі паэт Беларусі, Янка Купала, так гарача і шчыра звяртаўся да сонца:

Ой ты, маё сонца!
Як жа свеціш ясна!
Дзе ж было раней ты,
Як я быў няшчасны?

Пачуццё жалю, што прыходзіла да мяне, вынікала, напэўна, з усведамлення агульнасці лёсу двух народаў, беларускага і балгарскага, з іх векавечнай барацьбой за свабоду,

за разняволенне народнага духу. Чалавеку ўласціва любіць свой родны край — асабліва калі ён бедны і няшчасны — і змагацца за яго шчаслівую будучыню.

У гэтых адносінах у балгарскага народа была пэўная перавага — на зары свайго існавання ён развіваўся пад непасрэдным уплывам параўнаўча дэмакратычнай візантыйскай культуры і яшчэ ў раннім сярэднявекі змог стварыць сваю пісьменнасць і кніжнасць, выпрацаваць сваю нацыянальную самасвядомасць. Але гэтая перавага была зацёмнена пяцісотгадовым рабствам у ярме султанскага дэспатызму. Турэцкія янычары былі не менш драпежныя, чым тэўтонскія рыцары і польскія магнаты, у рабаванні нацыянальнай духоўнай культуры. Але ўзнікненне пісьменнасці і яе пашырэнне ў славянскім свеце паспрыяла больш ранняму адраджэнню балгарскай літаратуры, якое пачалося яшчэ ў канцы васемнаццатага стагоддзя і працягвалася да сярэдзіны дзевятнаццатага. Дабратворным быў уплыў вялікай рускай літаратуры: дастаткова сказаць, што такія найбольш буйныя пісьменнікі, як Любен Каравелаў, Хрыста Боцеў, Іван Вазаў, вучыліся і выхоўваліся ў Расіі.

Кніга балгарскіх апавяданняў «Скарб» ахоплівае перыяд у развіцці гэтага жанру прыкладна за семдзесят гадоў, пачынаючы з канца мінулага стагоддзя. Разам з выдадзенай раней анталогіяй паэзіі «Ад стром балканскіх» зборнік паспрыяе знаёмству беларускіх чытачоў з братнім славянскім народам, яго жыццём і побытам, прыродай краю, гісторыяй, барацьбой за шчасце, што вялася на працягу стагоддзяў, і перш за ўсё — з перыядам сацыялістычнага будаўніцтва ў Балгарыі.

Літаратура, як вядома,— гэта прылада, якая найлепш раскрывае скарбніцу народнага духу і найбольш пэўна служыць узаемнаму збліжэнню народаў.

Чытачы адкрыюць у гэтым зборніку тыя агульныя рысы, якія збліжаюць беларускую літаратуру з балгарскай,— на-

прыклад, дух народных легенд перыяду барацьбы з чужаземным прыгнётам, матывы гераізму ў перыяд антыфашысцкага супраціўлення і будаўніцтва новага жыцця, пры ўсім тым разнастайным багацці імён і твораў, якімі прадстаўлена сёння наша літаратура.

Адраджэнне беларускай культуры пачалося пазней — у другой палавіне дзевятнацатага і асабліва бурна — у пачатку дваццатага стагоддзя, пасля першай рэвалюцыі ў Расіі. Як для нас, так і для беларускай літаратуры нямала зрабіў Максім Горкі — не толькі сваімі асабістымі сувязямі, але і сваёй разнастайнай творчасцю, якая ўзбагаціла нашы літаратуры ідэямі новага сацыялістычнага веку.

Для балгарскага чытача з'яўляюцца блізкімі паэты Янка Купала, Якуб Колас, Цётка, Максім Багдановіч, творчасць якіх напамінае нам рэвалюцыйную творчасць Хрысты Боцева, Івана Вазова, Хрысты Смірненскага, Ніколы Вапцарава. Гэта творчасць адраджанага да жыцця народа, паэзія вызваленага з путаў капіталістычнага рабства нацыянальнага духу.

Я перакладаў калісьці вершы Купалы, Коласа, Цёткі на балгарскую мову, і, можа быць, з таго часу засталася ў мяне гэтае тужлівае пачуццё пры згадцы аб жыцці беларускага народа ў мінулым. Такімі ж тужлівымі былі балгарскія народныя песні, многія вершы І. Вазова, П. Яварава, навеяныя настроем горкай няўдэшнасці. У той жа час у іх паэзіі жыла вера ў заўтрашні дзень народа, у яго светлую будучыню.

Гэтыя пачуцці ўвекавечаны і ў нашай і ў беларускай паэзіі. Смутаку у Купалы і Коласа — не ўпадніцкі, ён актыўны і рэвалюцыйны, таму што распальвае ў сэрцах пратэст і прагу барацьбы. Матывы жалбы ў іх паэзіі заглохлі ў дні рэвалюцыі, калі Янка Купала і Якуб Колас сталі песнярамі новага, свабоднага жыцця.

Як і ўсюды, дзе прагучала рэха залпаў «Аўроры», у Беларусі — гэтых своеасаблівых варотах паміж Усходам і Заха-

дам — ідэі Вялікага Кастрычніка пераўтварылі людскія душы і самую краіну, якая стала непазнавальнай. Гэтаксама непазнавальна змянілася і наша Балгарыя пасля разгрому фашызму дзевятага верасня 1944 года, і сёння вядомага боцеўскія радкі — «ветры гоняць цёрні ў поле» — гучаць як журботны ўспамін. Сёння і Балгарыя і Беларусь — яркія зоркі ў сузор'і сацыялістычнага неба, здабыткі іх культуры і літаратуры разыходзяцца далёка па свеце.

У нас добра вядома творчасць такіх беларускіх паэтаў, як Янка Купала, Якуб Колас, Максім Танк, Аркадзь Куляшоў, Пімен Панчанка, Пятрусь Броўка, творы Кандрата Крапівы, Янкі Брыля, Васіля Быкава, Івана Мележа, Івана Шамякіна, Піліпа Пестрака і многіх іншых.

Спадзяюся, што зборнік балгарскіх апавяданняў на беларускай мове будзе новым крокам у замацаванні больш цесных кантактаў у культурным жыцці нашых народаў.

Няхай жа мацнеюць сардэчныя сувязі і дружба паміж нашымі літаратурамі, паміж двюма братнімі краінамі!

*Акадэмік ЛЮДМІЛ СТАЯНАУ,
народны пісьменнік Балгарыі,
Герой Сацыялістычнай Працы.*

Іван Вазаў

Балгарка

Гістарычны эпізод

Малайчына, бабуся,
Дай божа здароўя табе!
З народнай песні

I

Дпоўдні 20 мая 1876 года, у той самы дзень, калі пад Валом у Врачанскіх гарах была разбіта чэта¹ Боцева і сам Боцеў зваліўся мёртвым ад кулі чаркескіх карнікаў, якімі камандаваў бязлітасны Джамбалаз, на левым беразе Іскара, насупраць Лютаброда, стаялі гуртом жанчыны-лютабрадчанкі. Яны чакалі лодкі, каб перабрацца на той бераг. Большасць з іх амаль нічога не ведала, што адбываецца ў краі, дый не вельмі цікавілася. Тое, што ўжо два дні кудысьці за Брацу спяшаюцца атрады

¹ Чэта — атрад.

карнікаў, не вельмі іх турбавала, і яны па-ранейшаму хадзілі ў поле на працу. Праўда, толькі жанкі. Мужчыны пабойваліся вылазіць. Хаця сутычкі чэты з карнікамі былі далекавата ад Лютаброда, трывожныя чуткі дайшлі і сюды і прымусілі мужчын быць нападгатове. Сёння некалькі турэцкіх салдат прыехалі і ў сяло, каб выследжваць і хапаць усіх падазронных; на беразе, каля перавозу, таксама паставілі патруль — правяраць пасажыраў. Цяпер лодачнік быў на другім беразе і сялянкі нецярпліва чакалі, калі ён вернецца і забярэ іх. Нарэшце вялізная лодка прычаліла. Перавозчык — лютабрадчанін, выбраны сялом на гэтую пасаду, — упёрся вяслом у дно, каб прыткнуцца шчыльней да берага, і крыкнуў да жанок:

— Гэй, вы, давай хутчэй!

У гэты момант па чалопецкай дарозе прыскакалі два конныя жандары. Яны саскочылі з коней і расштурхалі жанчын, якія ўжо сабраліся лезці ў лодку. Адзін з іх, стары і тоўсты турак, ляснуў бізуном і зароў:

— Назад, свінні гяурскія! Прэч!

Жанчыны адступіліся.

— Назад, поскудзь! — закрычаў другі і пачаў хвастаць іх бізуном. Жанчыны, войкаючы, разбегліся.

Тым часам перавозчык загнаў коней у лодку. Залезлі і жандары. Тоўсты павярнуўся да лодачніка і злосна загадаў:

— Ні адной сучкі больш не перавозіш. Прэч адсюль! — сярдзіта махнуў ён у бок жанчын.

Пасля гэтага жанчыны, засмучаныя, падаліся ўскрай поля назад.

— Ага, пачакай, пачакай, прашу цябе! — пачуўся раптам жаночы голас.

Жандары азірнуліся: з боку Чалопека да перавозу бегла жанчына.

— Што ты хочаш? — спытаўся па-балгарску тоўсты.

Жанчына была высокая, кашчавая, мужчынскага складу. На выгляд гадоў шасцідзесяці. На руках яна трымала дзіця, закручанае ў пасцілку.

— Дазволь пераехаць, ага! Пусці ў лодку! Бог табе дасць здароўе, і табе і дзецям тваім!

— Гэта ты, Ілійца? Ах ты, гяурка...— Ён пазнаў старую, якая пякла яму баніцы¹ ў Чалопеку.

— Я, хаджы Хасан ага. Пусці мяне дзеля гэтага дзіцяці.

— Куды ты нясеш гэтую гніду?

— Гэта мой унучак, хаджы. Маці яго памерла, захварэла малое... Іду ў манастыр.

— Што ты будзеш рабіць там?

— Папрашу пачытаць малітву, хаджы, каб даў бог здароўя,— гаварыла старая з мальбой і трывогай у вачах.

Хаджы Хасан ага і яго таварыш уселіся. Лодачнік узяў вясло.

— Ага, богам маю, зрабі дабро, падумай, што і ў цябе ёсць дзеці!.. Век будзем маліцца за цябе!

Турак памаўчаў, пасля пагардліва буркнуў:

— Залазь, асліца!

Жанчына спрытна скочыла ў лодку і села побач з перавозчыкам. Той завярнуў лодку, і яна паплыла

¹ Баніца — слоены пірог. (Зайвага перакладчыка.)

па мутнаму Іскару, разбухламу ад дажджоў і серабрыста-кучараваму ад вечаровага сонца, што апускалася скрозь хмары за грэбень гары.

II

Бедная жанчына сапраўды спяшалася. На руках у яе было ледзь жывое двухгадовае дзіцянё, сіротка, ужо два тыдні як хворае. Два тыдні яно таяла на вачах і слабла чым далей, тым болей; не памаглі ні бабчыны лекі, ні замовы, ні доктар з Врацы. І малітву чытаў вясковы поп: усё дарэмна. Асталася апошняя надзея на святую багародзіцу. «Хай памоляцца за яго ў манастыры, хай памоляцца!» Так і суседкі казалі ёй. Апоўдні, глянуўшы на дзіця, старая спалохалася: яно было падобна на нябожчыка. Хутчэй! Можа, святая багародзіца злітуецца... Нягледзячы на неспакойны час, яна выправілася ў чарэпіцкі манастыр прасвятой багародзіцы. Але калі яна ішла праз дубовы лес да перавозу, з-за кустоў выйшаў незнаёмы дзяцюк у нейкай дзіўнай вопратцы, з галунамі на грудзях і стрэльбай; твар яго быў змучаны і бледны.

«Бабуся, хлеба! Паміраю ад голаду!» — сказаў ён, заступіўшы дарогу. Яна адразу здагадалася: «Гэта з тых, на якіх цяпер аблава!.. Святы божа!» — прашаптала спалохана Ілійца. Яна развязаła торбу і зжахнулася: забылася ўзяць хлеба. Толькі сухія скарыначкі валяліся на дне. Падала іх яму. «Бабуся, у вашым сяле можна схвацца?» Схвацца ў Чалопеку?! Там засада цяпер — яго выдадуць туркам. Ды яшчэ ў такім адзенні! «Нельга, сыноч,

нельга!» — адказала яна, са спачуваннем глядзячы на яго змучаны твар, на якім імгненна адбілася роспач. Яна крыху падумала і сказала: «Схавайся, сынок, цяпер у лесе, каб не ўбачыў хто-небудзь. Чакай мяне сёння ноччу, падыходзь сюды, я знайду цябе. Прынясу табе хлеба і якую-небудзь другую адзежыну... у гэтай нельга. Мы хрысціяне». Схуднелы твар дзецюка засвяціўся надзеяй. «Буду чакаць цябе, бабуся; ідзі, бабуся, дзякую!..» І яна бачыла, як, кульгаючы, ён пашыўся ў гушчар. На вочы ёй набеглі слёзы. Яна бегма кінулася ўніз, да ракі. Думала: «Трэба памагчы няшчаснаму... Які ён змучаны!.. Можна і бог злітуецца і ўратае сіротку. Святая багародзіца, памажы толькі дабрацца да манастыра! Божачка, заступіся за яго, балгарын жа ён і за хрысціянскую веру ў ахвяру сябе прынёс!»

Яна рашыла пра ўсё расказаць ігумену — ён літасцівы і добры; яна возьме хлеб і вясковую вопратку і пасля малітвы над хворым адразу ж вернецца сюды, каб яшчэ да відна знайсці ўцекача.

І яна спяшалася цяпер колькі хапала сілы, каб уратаваць, калі дасць бог, дзве душы.

III

Ноч цёмнаю наміткай пакрывала чарэпіцкі манастыр. Цясніна, па дне якой каціўся Іскар, насцярожана маўчала пад непраглядным небам; манатонна і жаласліва ўсхліпвала ўнізе рака і прападала глухою скаргай за паваротам, між высокіх навіслых стром. Насупраць цямнеліся скалістыя сцены — «бабіны палазы»; яны стаялі змрочныя і насупле-

ныя са сваімі нябачнымі зараз чорнымі норамі і незвычайнымі абеліскамі, з дрэмлючымі арламі на варшынях. Спаў і манастыр, глухі і пустынны.

Нечакана ў манастырскія вароты пастукалі.

Забрахалі сабакі. Стук паўтарыўся другі раз, трэці.

На двор выйшаў прыслужнік; у той жа момант паказаўся і манах з келлі — у шырокіх нагавіцах, без камілаўкі.

— Іване, хто стукае? — устрывожана спытаў манах, стоячы каля высокіх балясаў, на якіх чарнеліся развешаныя рызы. Хтосьці не пераставаў стукаць.

— Мусібыць, нехта з тых! Што ж гэта рабіць? Я не пушчу! Якраз і ігумена няма... Чакай, ты папытайся спачатку!

— Хто там? — голасна спытаў прыслужнік і прыслухаўся. Пасля сказаў: — Здаецца, жанчына просіцца.

— Якая табе можа быць жанчына ў такую пару? Або тыя або туркі... Мусібыць, туркі... Гэту ноч яны нас зарэжуць... Яны ідуць сюды шукаць... Нічога тут няма, я нічога тут не хаваю, каб шукаць... Госпадзі памілуй!

За варотамі зноў пачуўся голас.

— Жанчына просіцца, — паўтарыў прыслужнік. — Хто ты?

— Дядзіна твая, Іване, Ілійца, з Чалопека, адчыні... Ох, дай табе божа здароўя, адчыні хутчэй!

— Ты адна? — спытаў прыслужнік.

— Адна, з унучкам, Іване.

— Паглядзі, ці не спадман! — павярнуўся да прыслужніка айцец Яўхіміі.

Іван, падбездэраны, падышоў да варот і паглядзеў у шчыліну. Калі і манах пераканаўся, што за варотамі сялянка і да таго ж адна, ён загадаў Івану адмакнуць.

Вароты расчыніліся, прапусцілі жанчыну і тут жа зачыніліся зноў.

— Каб цябе чэрці ўзялі! Што табе трэба, Ілійца? — спытаў адразу манах.

— Унучак хворы, кепска з ім... А дзе ж айцец ігумен?

— У Бярковіцы. Нашто ён табе?

— Каб пачытаў малітву... Як жа быць?.. Можаш ты пачытаеш?

— Сярод ночы?.. Чым жа я памагу, калі ён хворы? — сярдзіта бубніў манах.

— Ты нічым не паможаш, але бог можа зрабіць усё.

— Ідзі цяпер спі, заўтра...

Але сялянка прасіла і настойвала, каб пачытаў цяпер. Да заўтра хто ведае, што можа здарыцца. Дзіцяці кепска, хвароба не чакае. Толькі бог можа памагчы. Яна, вядома, заплаціць, колькі трэба.

— Вар'ятка ты! Прыходзіш ноччу, прымушаеш адпіраць вароты. А калі ўваруцца туркі ці бунтаўшчыкі ды знішчаць манастыр? Хто тады табе паможа?

Выгаварваючы ёй, ён зайшоў у келлю і хвіліны праз дзве выйшаў у расе, але з голай галавой і у сандалях набасанож.

— Хадзем!

Яна пайшла за ім у царкву. Манах запаліў васковую свечку, надзеў эпітрахілю і ўзяў малітвеннік.

— Давай сюды хворага.

Ліійца паднесла дзіця да святла. Твар яго быў жоўты як воск.

— Яно ж памерла! — сказаў манах. Глыбока запалыя вочкі адплюшчыліся, нібы знарок для таго, каб абвергнуць гэтыя словы, і заблішчалі, як зорачкі, водбліскам свечкі.

Манах падняў над галавой малага эпітрахілю, нецярпліва прачытаў малітву за здароўе, перахрысціў яго і закрыў кнігу. Сялянка пацалавала яму руку, пакінуўшы ў ёй два грошы¹.

— Калі на раду напісана жыць — ачуняе... Цяпер ідзі на гарышча, спі.— І манах накіраваўся са свечкай да выхада.

— Чакай, айцец Яўхіміі...— сказала сялянка неяк нерашуча. Той павярнуўся.

— Што яшчэ?

Яна прыцішаным голасам прамовіла:

— Маю табе нешта сказаць... Мы ж хрысціяне ўсё-такі...

Манах раззлаваўся.

— Што ты мне скажаш і якія хрысціяне? Ідзі кладзіся, ды не палі святла, а то яшчэ ўбачаць з гор якія-небудзь ды прыйдуць у госці...

Пад «якімі-небудзь» манах меў на ўвазе «бунтаўшчыкоў», і сялянка зразумела гэта. Па твары ў яе прайшоў цень засмучэння, голас задрыжаў:

— Не бойся, ніхто не прыйдзе...— і дадала яшчэ больш таямніча: — Калі я ішла сюды, там, у нашым лесе...

Страх і гнеў адбіліся на твары пахмурага мана-

¹ Грош — манета тых часоў у 20 стацінак, пятая частка лева. (Зайвага перакладчыка.)

ха. Ён зразумеў, што жанчына збіраецца сказаць яму нешта небяспечнае, і закрычаў:

— Я не хачу нічога слухаць, нічога мне не кажы! Што ведаеш — ведай сабе! Ці ты сюды прыйшла, каб пусціць з агнём манастыр?!

Сялянка яшчэ хацела штосьці сказаць, але словы заселі ў горле. Яна бездапаможна пайшла за манахам і выйшла на двор.

— Я не буду тут начаваць! — сказала Ілійца.

Манах паглядзеў на яе ў здзіўленні.

— Як не будзеш?

— Я пайду, зараз жа...

— Ты звар'яцела!

— Звар'яцела не звар'яцела, я пайду. Заўтра рана, на досвітку, праца чакае. Дайце мне хлеба, я галодная...

— Хлеба, колькі хочаш... Дай ёй хлеба, Іване! Але вароты не адапру.

Сялянка парывалася ісці. Айцец Яўхімій ляяўся. Зноў адмыкаць вароты? Гэта небяспечна! Могуць уварвацца ліхія людзі... Хто ведае, што можа здарыцца... Пасля яму цюкнула, што гэта жанчына, якая ўжо сустракалася з тымі, можа наклікаць бяду на манастыр, калі пранюхаюць туркі. Не, лепш, каб яе не было тут.

— Ідзі сабе, — сказаў ён.

Сялянка паклала дзіця на зямлю, сунула ў торбу палавіну вялікага праснака, які прынёс Іван, зноў узяла малога на рукі і пайшла. Вароты бразнулі за ёю і замкнуліся.

Баба Ілійца зноў спяшалася, адна сярод ночы, к Іскару, за якім яе чакаў паўстанец. Яна была вельмі заклапочана, што ёй не ўдалося параіцца са зласлівым манахам наконт няшчаснай чалавечай душы. Яна выбралася з яра за манастыром і пайшла дарогай, што вілася над Іскарам. Насупраць, у шэрым змроку ночы, былі досыць ясна бачны абрысы скал — днём нахмураныя, а цяпер злавесныя... Ілійцы, у душы якой было поўна трывогі і неспакою, усё здавалася злавесным. Дайшоўшы да вялізнага вяза на версе гары, яна прысела адпачыць на халодную зямлю. Горы спалі, першабытная цішыня панавала у прыродзе; толькі рака ўсё шумела недзе ўнізе ў бяздонні, дзе туліліся пад скаламі цёмныя манастырскія купалы і тэрасы. Справа, з Лютаброда, даносіўся сабачы брэх. Ілійца ўстала і падбегам пусцілася зноў, але не да сяла, праз якое ісці пабаялася, а ў абход злева, па краі абрыву і далей цераз поле.

Хутка яна апынулася ўнізе на самым беразе Іскара. Лодка стаяла на прыколе. Ілійца пайшла ў шалаш прасіць лодачніка, які звычайна спаў там, каб перавёз. Але ў шалашы нікога не было: відаць, лодачнік баяўся начаваць у ім. Ілійца разгубілася: як жа цяпер ёй быць? Пайшла туды, дзе стаяла лодка. Іскар шумеў страшна, яна ўбачыла цьмяны бляск ягонных хваль і адчула, як па спіне пайшоў мароз. Што рабіць? Чакаць да раніцы? Яна не хацела і думаць пра гэта, хаця лютабродскія пеўні ўжо абвясцілі, што хутка пачне світаць. Што ж рабіць? Паспрабаваць перабрацца самой? Яна бачыла,

як вяслююць... Ілійца разумела, наколькі гэта небяспечна. Але іншага выйсця не было: ёй трэба заспець таго дзецюка, што недзе чакае цяпер у лесе, ледзьве жывы ад голаду, неспакою і страху. Паклаўшы дзіця на пясок — яна зусім забылася на малага! — Ілійца нагнулася, каб адчапіць ланцуг ад вялікага кала, да якога мацавалася лодка. І тут яна разгубілася: ланцуг быў не прывязаны, а замкнуты на замок. Туркі паклапаціліся, каб ніхто не мог перабрацца ноччу праз раку. Яна выпрасталася і нейкі час стаяла акамянелая. Пеўні ў Лютабродзе азываліся ўсё часцей, неба на ўсходзе ледзь прыкметна пасвятлела, праз гадзіну або дзве стане відна. У распачы Ілійца ўскрыкнула і з усіх сіл учапілася ў ланцуг, каб перарваць яго або сарваць замок. Хутка яна пераканалася, што гэта немагчыма. Задыхаўшыся, яна безнадзейна апусціла рукі. Тады раптам нагнулася зноў і абедзвюма рукамі абхапіла кол, нібыта хацела яго выцягнуць. Забіты ў зямлю ці мала гадоў назад, кол стаяў як умураваны. Яна падвоіла, патроіла намаганні, яе жылістыя вясковыя рукі напаліся, мышцы набылі пругкасць і моц сталі, косці затрашчалі ад напружанасці і гарачы пот пакаціўся па твары. Змораная, абяссіленая, нібы адна насекла воз дроў, яна перадыхнула трохі і, перагнуўшыся папалам, учапілася зноў. І з новаю сілай і з новай лютасцю пачала тузаць яго, каб расхістаць і выцягнуць.

Старэчыя грудзі яе дыхалі шумна, ногі пагрузлі да лытак у пясок, і пасля такога страшэннага трыццацімінутага паядынку кол захістаўся нарэшце, і яна выцягнула яго з зямлі. Глуха звякнуў у цішыні ланцуг.

Ілійца ўздыхнула на гэты раз пераможна і ўпала абясіленая на пясок... Праз некалькі хвілін лодка з Ілійцай, дзіцем і калом у сярэдзіне пагушквалася на мутных хвалях.

V

Вырваўшыся са скалістай глоткі, Іскар тут разліваўся шырока і каціўся між нізкіх адхонных берагоў. Лодка плыла па цячэнню, не слухаючыся вясла, якім няўмела правіла сялянка. Яе аднесла далёка ад таго месца, дзе яна звычайна прычальвала. Ілійца з трывогай пазірала, хаця б не набліжаўся той бераг, які яна пакінула. Нарэшце нейкаю плынню яе падагнала блізка да другога берага, і сялянка з вялікімі пакутамі дагрэбла да зямлі. Яна вылезла з дзіцем на руках і шпаркай хадой пайшла ўгору, дзе цямнеўся лес. Наблізіўшыся да таго месца, дзе яе пераняў пад вечар бунтаўшчык, яна ўбачыла, як між дрэў мільгануў цень чалавека, і пазнала, што гэта ён. Бунтаўшчык спаткаў яе.

— Добры вечар, хлопча. На!

Яна выняла і дала яму праснак, ведаючы, што перш за ўсё яму патрэбен хлеб.

— Дзякую, бабуся, — усхвалявана адказаў ён.

— Чакай, ахініся гэтым зверху! — сказала яна і падала яму нейкую адзежыну, у якую было закручана малое. — Узяла манастырскае ўпотай, даруй мне, божачка, грэх я зрабіла...

Ілійца згрэбла, адыходзячы, гэтую адзежыну з балясаў, думаючы, што світка прыслужніка. Але калі бунтаўшчык накінуў яе на сябе, жанчына ўбачыла, што ўкрала манахава расу!

— Усё роўна, абы сагрэцца! — сказаў той, захутваючы сваё скалелае цела ў сухую суконную апранаху.

І яны пайшлі. Бунтаўшчык ішоў і моўчкі жаваў хлеб; ён дрыжаў ад холаду і моцна кульгаў. Гэта быў дваццацігадовы бязвусы дзяцюк, тонкі і высокі. Ілійца, каб не перашкаджаць есці, нічога ў яго не пытала, а толькі ціха гаварыла сама; але цікаўнасць нарэшце ўзяла верх, і яна спытала, адкуль ён ідзе. Дзяцюк адказаў, што перадапошнай ноччу ён згубіў сваю чэту ў вінаградніках на Веслецы і адтуль дабіраўся сюды. Двое сутак не еў, знямог і падбіўся і цяпер хоча прабрацца ў горы, каб знайсці сваіх сяброў або схавацца.

— Сынку, ты ж не можаш ісці, — сказала яна, — дай мне сваю стрэльбу, каб табе лягчэй было.

І яна ўзяла яго стрэльбу ў левую руку, правай прыціскаючы да грудзей малога.

— Ідзі, ідзі, не адставай, сынку.

— Куды ты мяне вядзеш, бабуся?

— Як куды? Дамоў.

— Праўда? Бабуся, дзякую табе, ты добры чалавек! — адказаў расчулены да слёз юнак, нагнуўся і пацалаваў ёй патрэсканую руку, якою яна трымала дзіця.

— Людзі напалоханы цяпер і калі дачуюцца — спяляць мяне жывую, — прадаўжала сялянка. — Але як я цябе пакіну тут: бегчы ты не можаш і цябе зловяць чэркесы — каб іх пярун пабіў, — іх і ў сяле многа. Што ўсё гэта вам, дзеткі? Ці гэта праклятая царшчына так лёгка згіне?.. Паразганялі вас, як куранят. Але ж ты не можаш ісці пад гару! — Ілійца ўзяла ў правую руку і стрэльбу, а левай падхапіла

яго пад паху. Яны ішлі ў глыб лесу. Праз голле было бачна, што неба на ўсходзе паружавела, бляклі зоры. Чалопецкія пеўні ажно раздзіраліся. Пачынала днець, а да Чалопека яшчэ было паўгадзіны добрай хады; такою ж, як ішоў хлопец, і за дзве не дабярэцца. Сялянка пашкадавала, што не мае крылаў, каб падняцца з ім і пераляцець дадому. Паўстанец азірнуўся наўкола.

— Днее ўжо, цётка, — сказаў ён.

— Кепска, не дойдзем у пару, — уздыхнула Ілійца.

Прайшлі яшчэ трохі. Недзе наперадзе пачуліся чалавечыя галасы. Сялянка спынілася.

— Так нельга, хлопча, зробім іначай..

— Што, цётка? — трывожна спытаў юнак. Ён ужо глядзеў на гэту незнаёмую жанчыну як на сваю маці, сваю выратавальніцу, свой лёс.

— Схавайся ў лесе, пасядзі да вечера. Як сцямнее, я цябе знайду тут ізноў і тады схаваю цябе дома.

І хлопец пагадзіўся, што гэта было самае разумнае.

Сялянка аддала яму стрэльбу.

— З богам!

Яна паглядзела ў гэту хвіліну на дзіця і ўскрыкнула:

— Ой, мамка мая! Яно ж памерла, ручкі як лёд!

Паўстанец спыніўся ўражаны. Балючы крык сялянкі ашаламіў яго. Ён памкнуўся нешта сказаць, каб суцешыць яе, але не змог. Цяпер ён бачыў, што не мае права чакаць яшчэ нейкай падмогі ад гэтай велікадушнай жанчыны, сэрца якой было разбіта невымерным асабістым горам.

— Ой, мамка, галубоччак мой...— войкала ў роспачы яна, углядаючыся ў твар дзіцяці.

Паўстанец падаўся ў гушчар, ашаломлены, безнадзейна паніклы. Але заплаканы голас старой нагнаў яго:

— Хлопча, добра схавайся цяпер! Вечарам — зноў сюды, я цябе знайду...

І яна знікла між цёмных дрэў.

VI

У гэтую раніцу ў чыстым небе, што ўжо колькі дзён запар было хмарным і дажджлівым, радасна засвяцілася майскае сонца. Бяскрайняя разлеглая даліна, што пачыналася ад Шышманавай скалы, мела чароўна-прыгожы выгляд, прыбраная ў вяснову зелень, перарэзаная блакітным поясам ракі, серабрыстай ад зыркiх промняў. Тут, ля Шышманавай скалы, канчалася яе адысея ў вузкіх цяснінах і бясконцых горных паваротах то паміж стромых абрываў, пакрытых дубовымі і букавымі лясамі, то пад аграмаднымі навісямі-скаламі, дзе цягнуць пячоры ды пагрозліва высяцца падобныя да замкаў скульптуры і дзіўныя абеліскі.

Як толькі сонца ўзнялося над гарызонтам, на дарозе з Врацы паказалася турэцкая конніца, а за ёю, ледзь бачны сярод збажыны, чарнеўся бясконцы натоўп людзей. Конніца і пяхота хутка дайшлі да Іскара і спыніліся. Пешых было чалавек трыста: наперадзе некалькі туркаў-башыбузукаў, узброеных самай рознай зброяй, а далей усе астатнія — чэркесы, таксама ўзброеныя. Пастаяўшы некалькі хвілін, конніца саступіла набок, каб даць дарогу чэркесам.

Узначальваў гэты дзікі зброд вядомы чэркескі атаман Джамбалаз, люты і крывавы каўказскі разбойнік. Гэта з яго банды прагрымеў стрэл, які скасіў намёртва Боцева.

Джамбалаз, на кані, спыніўся перад чалопецкім лесам, непадалёку ад разбуранай старажытнай царквы. Злева лес упіраўся ў непрыступныя скалы і абрывы, а справа адкрываліся чалопецкія нівы і агароды — аж да другога бязлесага ўзвышша. На ўскраіне лесу была відаць кашара, пакінутая цяпер гаспадаром.

Усе глядзелі ў бок лесу, глыбокага, пустога і спакойнага, у гушчары якога хаваўся недзе паўстанец. Але атрад ішоў не дзеля яго. Ноччу ў Брацу даставілі паведамленне, што незадоўга да світання чэта камітаў¹ спуściлася ў гэты лес, каб перабрацца, відаць, праз Іскар і шукаць выратавання ў недаступных Балканскіх гарах.

Падбздэраны ўчарашняй перамогай, атрад стаяў цяпер напaгaтoвe і чакаў загаду, пакуль Джамбалаз, спешыўшыся, абмяркоўваў з пярэднімі башыбузукaмі становішча і спaсaбы нaпaдy. Гэта быў смуглы, высокі, чорнабароды чалавек, гадоў сарака, у бліскучым чэркескім адзенні, абчэплены зброяй.

Пад высокай касматай шапкай люта, па-звярынаму зіркалі вочы.

Раптам адтуль, дзе была кашара, грымнуў стрэл. Горнае рэха паўтарыла яго і перадало далей.

— Каміты! Каміты! — закрычалі ў натоўпе.

¹ Каміты — паўстанцы, змагары за вызваленне Балгарыі ў перыяд турэцкай няволі. (*Заўвага перакладчыка.*)

Усе скіравалі позіркi ў бок кашары, але ўбачылі толькі кольцы дыму, якія разганяў ранішні ветрык між голля. Пасля імгненнай першай разгубленасці і замяшання атрад даў дружны залп, падхоплены гараломным бясконцым рэхам. Але сярод дыму раздаліся галасы:

— Джамбалаза забілі!

Джамбалаза сапраўды ляжаў на зямлі. Шыя была прастрэлена навывлет, з рота струменьчыкам біла кроў. Яго зваліла куля, пушчаная з кашары.

У атрадзе пачалася паніка, і ён рассыпаўся ў розныя бакі. Цела атамана хутка адцягнулі за ўкрыццё. Схавалася і конніца. Але другога стрэлу з лесу ўжо не прагучала.

Калі прайшло ладна часу і стала ясна, што каміты зніклі, разлютаваныя чэркесы, перамогшы страх, кінуліся чалопецкай дарогай у лес і зарыскалі паміж дрэў. Каля камля дуба яны знайшлі забітым толькі аднаго паўстанца, гадоў трыццаці мужчыну, зарослага чорнай барадой, з параненай і перавязанай анучамі нагою. Чэркесам стала ясна, што чэта ўцякла ў горы.

(Сапраўды, пасля гібелі Боцева пад Валом частка яго дружыны, каля сарака чалавек, на чале з раненым у нагу героем Перам, схавалася ў зарасніках на схілах стром, прабадзялася цэлую ноч, стомленая, галодная, змучаная без адпачынку, на досвітку спусцілася ў чалопецкі лес і заснула там мёртвым сном, не ведаючы, што ўжо накрыта.)

Чэркеская куля выпадкова забіла Перу. Ніякіх іншых ахвяр не было відаць. Але калі чэркесы заглянулі ў шалаш, яны ўбачылі яшчэ адзін труп.

— Поп-каміта! — закрычалі яны ў здзіўленні.

На зямлі ляжаў, распасцёршыся, бязвусы юнак, з прастрэленай галавой. На ім была манашаская рыза, пад крыссямі якой відаць быў заліты кроўю хышаўскі¹ касцюм. Пачарнелы ад пораху рот сведчыў, што паўстанец застрэліўся сам, пасля таго як зваліў Джамбалаза. Ці бачыўся ён ноччу з чэтай — невядома.

Насуперак прынятаму ў такіх выпадках звычайу башыбузукі не адрэзалі яму галаву, каб несці яе ўздзетай на палку як трафей: смерць атамана вырвала перамогу з іх рук... Задаволіліся тым, што падпалілі шалаш, дзе ляжаў труп. Ён дыміўся да самага вечара, калі на беразе Іскара, пад абрываам, два атрады карнікаў перабілі ўсіх трынаццаць паўстанцаў, якія спусціліся папоўдні з гор, каб перабрацца цераз раку.

Глійца даўно памерла. Але амаль нежывы ўнучак яе ачуняў і цяпер — дужы, стройны малады афіцэр, маёр П. Нябожчыца баба, расказваючы яму пра гэтыя падзеі, да апошніх дзён сваіх верыла, што сваім выздараўленнем ён абавязаны не столькі абыякавай малітве зласлівага манаха, колькі таму дабру, якое яна хоць і не паспела, але ад усяго сэрца хацела зрабіць.

¹ Хыш — балгарскі рэвалюцыянер-эмігрант у Румыніі перыяду турэцкай няволі. (Заўвага перакладчыка.)

Элін Пелін

Касцы

Шудоўная летняя ноч прынесла з сабой халадок і свежасць. Бязмежная фракійская раўніна патанула ў змроку і заснула глыбокім сном пад манатонны спеў цвыркуноў і жаб. Цішу і супакой абяцала бяздоннае зорнае неба. Зямля раскрыла свае ўмелыя грудзі і замерла ад асалоды.

Марыца, ледзь чутна плёскаючы, каціла свае мутныя воды — прыстанішча ўтопленіц — і ляніва разлівалася між цёмных берагоў, зарослых вербалозам і ракітнікам. Сырасцю і холадам патыхала з яе таямнічых глыбінь,

На поплаве ля ракі азваўся і растаў у цішыні зычны мужчынскі голас:

— Ан-дрэ-э-эй! Ан-дрэ-э-эй!

— Іду, іду-у! — адгукнуўся здалёк другі.

Неўзабаве ўспыхнуў касцёр. Закалыхаліся языкі полымя. У іх трапяткім святле, якое паглынала цемра, замітусіліся постаці людзей. Гэта былі пяцёра сялян з загорскага краю¹, якія з косамі на плячах прыйшлі шукаць заробку ў далёкай Фракіі, дзе травы высыпаюць раней.

Лаза, танклявы худы дзяцюк, прыкленчыўшы каля вогнішча, падкідаў галлё. Таварышы яго, акрыўшыся буркамі, ляжалі наўкола, зморана глядзелі на языкатае полымя і маўчалі. Самы старэйшы з іх, мужчына гадоў пяцідзесяці, падпёр галаву жылістай, голай да локця рукой, цёмна-бліскучай, як жалеза, і задуменна курыў. Насупраць яго ляжаў Благалаж. Ён увесь час шавяліўся, намагаючыся схаваць свае ногі пад кароткую бурку. Палавіны твару яго не было бачна за пышнымі русымі вусамі. Пад вялікімі густымі бровамі бегалі разумныя хітрыя вочкі.

— Што прыціх, Благалаж? Гавары далей,— сказаў яму Лаза, пасля таго як падкінуў галля і ўлёгся.

Благалаж пагладзіў маленькае белае сабачанё, якое ляжала скруціўшыся перад ім, паправіў бурку яшчэ раз і пачаў:

— Даўным-даўно за гарамі, за марамі жыла-бы-

¹ Так на Фракійскай раўніне завуць вобласць, якая ляжыць на поўнач ад галоўнага хрыбта Балканскіх гор — за гарамі. (*Заўвага перакладчыка.*)

ла ў нейкім царстве царская дачка... І была яна прыгожая, прыгожая — другой такой у свеце не было! Валасы яе цягнуліся па зямлі шаўковай ракой і блішчалі як золата. Вочы былі чорныя, як гэта чорная ноч, і кожны, на каго яна ні гляне, паміраў ад кахання да яе.

— Эх! — уздыхнуў Лаза.

— Памаўчы! — прысыкнулі на яго астатнія.

— Здрава хлусіць, — сказаў Лаза.

Благалаж паглядзеў яму проста ў вочы.

— Дык гэта ж казка, блазнюк!

— Бабскія дзейкі... выдумкі! — мармытнуў Лаза і неяк нерашуча і баязліва азірнуўся ў цемру, дзе за некалькі крокаў ад іх нерухома тырчаў у ракітніку чорны сілуэт асла.

— Гэта казка, ты разумеш? — цвёрда сказаў Благалаж і дадаў: — Навошта табе праўда? Можа ўзяць ды расказаць табе пра парваныя штаны дзедэа Тодара або пра зашмальцаваную камілаўку нашага папа? Ці можа расказаць табе пра нас, галетнікаў, як мы з косамі на плячах і кавалкам праснака ў торбе цэлы тыдзень мясілі дарогу, цягнуліся ў Фракію на касьбу? Усё гэта, браце, праўда. Але для чаго табе яна — такая праўда?

— А для чаго мне гэтыя цуды, пра якія ты расказваеш? — адказаў Лаза.

— Цуды, але прыгожыя! Слухаеш, слухаеш ды і забудзешся пра ўсё на свеце... І глядзіш — цуды пачынаюць праўдай здавацца, захопішся імі — і добра табе. На тое яны і казкі, для гэтага і прыдумалі іх людзі. І песні для гэтага... каб ты забыўся на праўду, каб зразумеў, што і ты чалавек.

І Благалаж працягваў:

— Гэтая царская дачка была, скажу я вам, агонь-дзеўка! Тры разы выходзіла яна замуж за трох царскіх сыноў, і ўсе тры ў першую ж ноч памёрлі ў яе абдымках, задушыліся ў валасах яе... Яна, як русалка, упівалася ў іх вусны і сваімі пацалункамі высмоктвала з іх усю кроў!..

Апошнія словы Благалаж вымавіў рэзка, са сціснутымі сківіцамі, нібы садануў нажом. Слухачы азваліся на гэты ўдар усхваляванымі воклічамі. З грудзей — ва ўсіх чатырох — вырваўся сам сабою цяжкі і балючы ўздых. Лаза стукнуў кулаком аб зямлю і прастагнаў:

— Ах, ведзьма!

Захопленыя казкай, таварышы далі яму знак, каб ён маўчаў.

— А далей што? — нецярпліва спытаў Лаза.

— Нічога! Што ж яшчэ болей можа быць, — спакойна адказаў Благалаж.

— Ведзьма! — зноў уздыхнуў Лаза. — Эх, Благалаж, хацеў бы я памерці такою смерцю! Дальбог, згадзіўся б!

— Ты — такою смерцю? Каб і ўбачыў, дык не паверыў бы, — сказаў адзін з таварышаў і, паварушыўшы вогнішча, тонка і піскліва засмяўся. — У тваёй Пенкі таксама залатыя валасы. Аднак жа ты яшчэ жывы.

— Мая Пенка — гэта зусім другое... Яна...

— Таму ты і пакінуў яе і папёрся за свет!.. Каменнае ў цябе сэрца, браце мой! Месяц не прайшоў, як пажаніліся, а ты ўжо нацешыўся і пакінуў яе, — умяшаўся Стама, які дагэтуль маўчаў і думаў пра нешта сваё.

У яго быў суровы пагляд і нерухомы твар, які

ў водбліску полымя здаваўся высечаным з каменя. Голас быў нізкі і дзяркаты.

— Гэта ўжо мая справа,— глуха прамармытаў Лаза.

— І будзе яе справа, як яна знойдзе сабе другога, калі не знайшла дагэтуль,— зноў прахрыпеў Стама.

— Не брашы абы-што,— адказаў неяк няўпэўнена Лаза, і смутная здагадка скаланула яго.

Наступіла працяглае маўчанне. На дагарэлых галавешках таропка і бяссільна хліпалі апошнія ўспышкі, гатовыя вось-вось патухнуць. Недзе далёка раздаўся злавесны прарэзлівы крык, падобны на балючы стогн чыйгосьці абарванага куляй жыцця; ён узляцеў высока і, нібы ўдарыўшыся ў нябесны купал, зваліўся ў цёмныя воды Марыцы, кануў і замёр. Касцы ўстрывожана пераглянуліся: што гэта можа быць? Благалаж таямніча падняў палец, доўга прыслухоўваўся і сказаў:

— Сава.

У ракетніку неспакойна дзынкнуў глухі званок спалоханага асла. Ускочыла і забрахала ў цемру сабачанё. Таямнічая начная цішыня здавалася цяпер злавесна-трывожнай.

Лаза цяжка ўздыхнуў.

— Уздыхай, хлопча,— ёсць чаго!.. Такую маладзіцу пакінуў! — насмешліва і хітра азваўся Благалаж і зноў загаварыў мовай сваіх казак:

— Гарачая маладая кроў, браткі! Што ж за дзіва, што маладыя нявесткі бываюць нявернымі, не могуць дачакацца сваіх малайцоў!.. Вы знаеце, што сказаў манах Масаіл, калі збрыў бараду і скінуў камілаўку? «Тое, што на галаве,— кажа,—

скінуць лёгка, але тое, што ў сэрцы, паспрабуй выкінуць!» Такое ужо яно ад роду, праклятае сэрца.

— Пенцы гэта няцяжка, яна любіла многіх, — азваўся, пацягваючыся, Стама.

— Дый сабою прывабная, — хітра падтакнуў сусед. Лаза зноў баязліва зірнуў у цемру. Словы Стамы каменем ляглі яму на сэрца.

Агонь патух. Стала цёмна. Касцы замоўклі. Крамзануўшы агністую рысу, сарвалася ў небе зорка.

— Нехта аддаў богу душу, — прамовіў Лаза.

— Або якая-небудзь маладзіца аддалася другому, — сказаў, не варухнуўшыся, Благалаж і тут жа спытаў: — Ты чуў, Лаза, песню пра няверную жонку Стаяніцу? Гэта ўжо не выдумка, як у казках. Хочаш, я спяю?

— Як сабе знаеш. Аслы вы ўсе! — адказаў Лаза.

Адразу ж у цемры загучаў густы, прыемны, злёгка дрыгатлівы голас і палілася сумная шчырая песня. Словы, нібы рознакаляровыя духмяныя кветкі, запляталіся ў вянок, нізаліся адно на другое і танулі ў патоку бясконца балючых гукаў, расказваючы гісторыю пра няверную Стаянаву жонку.

Малады Стаян, адыходзячы ў салдаты, наказаў сваёй прыгожай жонцы, з якою толькі ўчора пабраліся, каб яна, калі любіць яго, не хадзіла ў Гургулёву крыніцу па ваду. Не паспеў Стаян ад'ехацца, як Стаяніца ўспомніла маладога Гургуля. Прыбралася, уткнула кветку ў валасы і з белымі вядзерцамі на каромысле пайшла да заповітнай крыніцы.

... Там спаткаў яе малады Гургуль,
гарачае сэрца яго разрывалася,
чорныя вочы яго агнём палымнелі...

Благалаж абарваў песню і насмешліва спытаў:

— Падабаецца табе гэта песня, Лаза?

Лаза не адказаў.

— Спіць,— сказаў Благалаж, абাপёршыся на ложкаць.

— Або спіць, або плача,— азваўся Стама.

— Каб я быў на яго месцы — тут жа махнуў бы дадому, далібог! — здзекліва сказаў Благалаж.

Лаза ляжаў і думаў. Насмешкі таварышаў вострымі іголкамі ўпіваліся ў сэрца, яно сціскалася ад болю. Усё, на што жартаўлівымі кепікамі намякалі мужчыны, раптам здалося яму магчымым. Пенка яго любіць, гэта праўда, але калі вочы не бачаць — яны скоро забываюць...

«Учора толькі прывёў мяне і пакінуў, каб самому бадзяцца», — скажа яна і... Сумная гісторыя, пра якую расказала песня, перанесла яго ў думках у родную вёску. У іх таксама ёсць на ўскраіне крыніца, атуленая кустамі. Туды, кожны ранак і кожны вечар, ходзіць з вядзерцамі Пенка...

Пакутлівы стогн вырваўся з грудзей Лаза.

Ноч плыла, атуляючы глыбокім сном усё навокал. Глухі званок на шыі ў асла ўжо не дзынкаў. Белае сабачанё, скруціўшыся ў клубок, спакойна спала каля вогнішча, на якім ледзь-ледзь успыхвалі і тут жа гаслі бездапаможныя язычкі полымя.

Ціха плёскала ў сонных берагах мутная Марыца, найначай расказвала незразумелыя казкі ночы.

Касцы адзін за другім паснулі. Агонь патух.

Толькі Лаза не спаў. Жарты касцоў растрывожылі яго маладое сэрца, і ў галаве цяпер узнікалі карціны адна за другую страшнейшыя. Думкі перанеслі яго дадому, да Пенкі. Яна стаяла ў яго перад вачы-

ма — танклявая, гібкая, тварам белая, нібы снег. Вось яна выйшла на парог і тужліва глядзіць на пыльную дарогу, што віецца па полі і кліча ў далёкі край. Гэтай дарогай пайшоў Лаза, а яе пакінуў адну. Пакінуў дзеля праклятых заробкаў... Цяжкія часы наступілі, нічога не зробіш! Заўтра рана яна прачнецца і лёгкая, нібы сарна, пойдзе да крыніцы па ваду...

Там яна, можа, спаткае... ну, вядома каго! Ён нездарма так часта чапляўся да яе на вечарынках. Спрытны, урвіцель, умее... Ды і Пенка... баба ўсётакі — хіба ёй можна верыць?

Вось! Цёмныя, густыя кусты засланяюць крыніцу. У іх засені бялее прыгожы твар Пенкі, і яго пяшчотна гладзіць мужчынская рука... Чужая рука...

Лаза скалануўся і сеў.

«Што я раблю тут?» — падумаў ён і адкінуў бурку.

Ноч маўчала. Толькі конікі ціха і зладжана цвіргаталі: Пенка, Пенка, Пенка...

* * *

Калі досвітак новага дня падняў на ногі касцоў, яны ўбачылі, што Лаза знік.

Іярдан Ёўнаў

Белая ластаўка

Яшчэ адганяючы сабак, Петар Маканін зразумеў, што гэты незнаёмы селянін зайшоў да яго не так сабе, а прывяла яго нейкая бяда. Таму ён і раззлаваўся на сабак, прагнаў іх і зноў агледзеў незнаёмага: чырвоная безрукаўка сведчыла, што гэты высокі здаровы мужчына — перасяленец, з-пад Дэльярмана; было бачна таксама, што ён бядняк і, напэўна, бядняком нарадзіўся — кашуля ўся ў лагах, няўмела прышытых на жывую нітку, пояс растрэпаны, порткі таксама. На нагах нічога не

было — босы. На першы погляд, не чалавек — гара, але Маканін, угледзеўшыся лепш, адчуў, што ён з тых мяккіх, безабаронных людзей, пра якіх кажуць, што яны і мурашцы дарогу ўступаюць.

Селянін прывітаўся, мармытнуў нешта накшталт «як маецца», але было відаць, што думае ён пра штосьці сваё і заклапочаны нечым іншым. Гледзячы ў той бок, куды бегла дарога, ён паказаў рукой і спытаў, ці там сяло Манджылары і ці далёка да яго. Маканін адказаў яму і толькі тады ўбачыў, што на дарозе стаяла падвода. Селянін пакінуў яе, каб падысці сюды. На калёсах, згорбіўшыся, склаўшы накрыву рукі — далонямі пад пахі, сядзела жанчына; доўгая чорная накідка была не завязана, а спадала па баках канцамі — так лягчэй дыхалася. Што горача было — то горача, але Маканін ведаў, што, калі жанкі вось так распускаюць накідку, іх не столькі мучыць спёка, колькі нешта іншае. Побач з ёю, накрытая збольшага пасцілкай, паклаўшы галаву на чорную вялікую падушку, ляжала яшчэ адна жанчына — меншая, напэўна, дачка. Яна глядзела ў другі бок, і твару яе не было відаць.

— Мабыць, хворы ў цябе нехта, — сказаў Маканін.

— Ага. Дачка хварэе.

Селянін паглядзеў на авечак, што збіліся ад спёкі ў кучу, але ён іх не бачыў — яго заклапочаны позірк блукаў недзе далёка.

— Такое звалілася на нас, — сказаў ён, — лепш і не гаварыць!

— Сам нетутэйшы, гляджу, адкуль будзеш? — спытаў Маканін.

— З Кічук-Ахмеда, цяпер яго Надзея завуць,

каля Канары. Даводзілася мне бываць і тут. Я па вёсках езджу, гліну прадаю — добрая гліна ў нас, у Надзеі. Добрая, жанчыны бяруць. А як спушчуся да мора — скупляю там рыбу, вінаград, што дзе трапіцца, і вязу сюды. Дзякаваць богу — кормімся. Каб толькі не гэта бяда...

Ён сеў на зямлю, дастаў скураны капшук з табакі і пачаў круціць цыгарку. Маканін, сеўшы побач, заўважыў, як дрыжаць яго вялікія мазолістыя пальцы.

— Не шанцуе нам з дзецьмі,— пачаў ён.— Трое памерла яшчэ маленькімі. Во гэта засталася толькі,— кіўнуў ён галавой у бок падводы.— Адна, як вочка ў ілбе. І дагляд жа быў дачушцы! Ад рота свайго адрывалі, каб купіць ёй што-небудзь, справіць якую сукенку, каб крыўдна не было ёй, на другіх гледзячы. Ну і з божай ласкі выгадавалі. А пасля нешта зрабілася — пачала вянуць. І нічога няма як быццам, а вяне. Пачуў неяк, скардзілася яна маці, што ўсе яе сяброўкі замуж павыходзілі, а яна яшчэ ў дзеўках. «Чаго ты бядуеш, дзіцятка,— кажу ёй,— выпадзе і табе шчасце. Што глядзець на другіх — яны багатыя. Цяперашнія хлопцы такія — багатых шукаюць. І ты выйдзеш, не турбуйся, не старая яшчэ...»

— А колькі ж ёй?

— Сора дваццаць. Якраз на прачыстую дваццаць будзе.

— Ну, дык яшчэ маладая дзеўка.

— Маладая, вядома.

Селянін змоўк і зноў невідучым позірмак паглядзеў на авечак. Недзе блізка, у спакойнай цішыні, стракатала цыкада.

— Гэтым летам папрасіла мяне, каб пусціў яе жаць. Беднякі мы, усякі заробак не лішні, але як паглядзеў я на яе — такую худзенькую, слабую, не хацеў адпусцаць. «Прашу цябе, татачка, пусці, хочацца мне пайсці з дзяўчатамі». Добра, раз гэтак, адпусціў я яе. Што там здарылася — не быў сам і не ведаю. У полі клаліся, у полі ўставалі. Ведаю толькі тое, што яна расказала. Жалі неяк цэлы дзень, пасля вячэры дзяўчаты спявалі, смяяліся. І паклаліся спаць. Нонка — гэтак маю дачку завуць — таксама лягла. «Лягла, — кажа, — татка, пад тарпою, паміж снапоў, у закутку, каб не дзьмула. Накрылася і заснула. Толькі раптам чую, — кажа, — нешта цяжкае, халоднае, вось тут, на грудзях. Адплюшчыла вочы — змяя!

— Ну?!

— Ага, змяя. Скруцілася і ляжыць у яе на грудзях. Закрычала яна і, забыўшыся на страх, схапіла яе і кінула!

— І кінула? Такое ў жніво здараецца. Я чуў, змяя запаўзае іншы раз нават у рот... Але ўкусіць яна не ўкусіла, га?

— Не, не укусіла. Проста так на грудзях скруцілася, а яна схапіла і кінула. Гэтак мне сама расказала. А ці ў сне гэта было, ці папраўдзе — не ведаю. З таго часу і пачала чахнуць. Высахла вунь, як былінка. Грудзі баляць. «Там, — кажа, — дзе змяя была, баліць».

— Якое няшчасце, якое няшчасце! — завойкаў Маканін. — Ну, і куды ж ты яе цяпер вязеш? Да доктара?

— Дахтары! Колькі ўжо дахтароў мы аб'ездзілі. Вязу я цяпер яе... гм, як бы табе сказаць... Сам-то

я дык і не веру, але бабы... ды і хворая моцна, дачушка мая...

Голас яго задрыжаў, і ён змоўк. Апусціў долу вочы, пачаў церабіць без патрэбы то вусы, то бараду, даўно не голеную, шорсткую, з цэлымі пасмамі сівізны. Маканіну не трэба было тлумачыць, што кожны сівы волас — след перажытай пакуты.

— Надоечы,— прадаўжаў селянін,— вярнуліся нашы вяскоўцы з прыстані. Што яны там расказвалі — я не ведаю. Людзі бесклапотныя, можа, проста пацяшаліся жартамі. Але прыбегла кума Стаяніца, яна ў нас гаваркая надта і ўсё ведае.— «Гунча,— крычыць з парога,— пашчаслівіла табе нарэшце, і Нонцы пашчаслівіла, няўрокам сказана».— «Што такое?» — пытаю. «Вярнуліся з прыстані Нікола і Пеню Сідаравы, кажуць, што ў Манджылары паявілася белая ластаўка! Зусім белая, як снег».— «Ну і што?» — «Ды ты,— кажа,— ведаеш, што такое белая ластаўка? Яна,— кажа,— паяўляецца ў сто гадоў раз або й ні разу, але ўжо хто яе ўбачыць, якой бы хваробай ні хварэў, паправіцца! Гунча,— кажа,— едзь хутчэй, не траць часу. Вязі Нонку». Ну, што тут будзеш рабіць? Дачка расплакалася, і маці ў слёзы. Ну, вось і паехалі.

— Дык а ці праўда гэта? — ускрыкнуў Маканін.— Дзе яна паявілася, тая ластаўка?

— Я ж сказаў табе, тут паявілася, у Манджылары.

— Белая?

— Зусім белая.

Здзіўлены Маканін павярнуўся і паглядзеў на дарогу: кожны раз апоўдні ён прыганяў свой статак на гэты луг, але як быццам толькі цяпер заўважыў,

колькі ластавак на тэлеграфным провадзе. Яно і зразумела: набліжаўся спас, у гэтую пару ластаўкі і буслы збіраюцца перад выраем у чароды. Ластавак было так многа і так густа яны сядзелі адна ля другой, што провад пад іх цяжарам звісаў, як ружанец. Многа іх было, але ўсе чорныя.

— Вось за гэтым я і прыйшоў, — пасмялеўшы і з палёгкаю сказаў селянін: — хацеў цябе спытаць, можа, ты яе бачыў, можа, чуў ад каго-небудзь...

— Не, братка, не. Белая ластаўка? І не чуў і не бачыў ніколі.

Але тут жа Маканін спахапіўся, што можа зусім давесці гэтых людзей да распачы, і сказаў:

— А можа і ёсць? Можа быць. Ёсць жа ж белы буйвал, белая мыш, белая варона. Можа, ёсць і белая ластаўка. Ды і павінна быць, раз гавораць...

— Хто ведае, — уздыхнуў селянін. — Я-то сам у гэта не веру, але бабы...

Ён сабраўся пайсці. Расчулены Маканін падняўся таксама, каб правесці яго і зірнуць на дзяўчыну. Калі яны выйшлі на дарогу, маці — пажоўклая, прыбітая горам кабеціна — яшчэ здалёк скіравала позірк на мужа, як бы спадзеючыся па яго твары пазнаць, што ён даведаўся. Дачка ўсё яшчэ ляжала, павярнуўшыся на другі бок, і глядзела на ластавак.

— Во чалавек кажа, што сяло ўжо блізка, — сказаў селянін.

Пачуўшы яго голас, дзяўчына павярнулася. Была яна худзенькая, пад пасцілкаю ледзь абрысоўвалася яе цела, усохлае ад хваробы, твар быў як воск, але вочы яе былі яшчэ светлыя, яшчэ маладыя і ўсміхаліся. Яна глядзела то на бацьку, то на Маканіна.

— Нонка, гэты чалавек бачыў ластаўку, — сказаў селянін, глянуўшы на Маканіна. — Вунь у тым сяле была, вунь там! Дасць бог, і мы яе ўбачым!

— Мы ўбачым яе, дзядзечка? — прамовіла дзяўчына, і яе ясныя вочы засвяціліся.

Штосьці паднялося ў грудзях Маканіна, сціснула яму горла. Вочы нібы туманам заслала.

— Убачыце, дзіцятка, убачыце, — гучна загаварыў ён. — Я бачыў яе, і вы ўбачыце. Я на свае вочы бачыў, такая белая-белая! Убачыш і ты. Дай бог табе яе ўбачыць, дзіцятка, і паправіцца...

Маці закрыла рукамі твар і заплакала. Высокі, дужы селянін закашляўся, узяў каня за аброць.

— Бывайце здаровы! — крычаў ім услед Маканін. — Сяло блізка! Трымайцеся проваду, усё па проваду і па проваду!

Ён доўга стаяў на дарозе і глядзеў услед падводзе. Глядзеў на маці ў чорнай накідцы, на дзяўчыну, што ляжала побач з ёю, на высокага селяніна, які, ссутуліўшыся, вёў памалу невялікага коніка, а над імі, між кожнай пары слупоў, уздымаліся і зноў садзіліся на провад ластаўкі.

У задуменні Маканін вярнуўся да авечак і ўзяўся за царвулі¹, якія ён рабіў з конскай сырыцы.

«Белая ластаўка, — думаў ён. — Ці ёсць такая дзе-небудзь?» Але нешта ціснула яму ў грудзях, мучыла яго. Паклаўшы шыла, ён глянуў у неба і ўскрыкнуў:

— Божа, колькі гора на гэтым свеце, божа!

І зноў павярнуўшыся, доўга глядзеў услед падводзе.

¹ Царвулі — скураныя лапці.

Людміл Стаянаў

*Канец Лакавіцкай
Савецкай рэспублікі*

К

алі зазваніў зvon, даючы знаць, што Лакавіцу занялі рэвалюцыйныя атрады, вуліцы і завулкі сяла адразу ж апусцелі. Нават куры пераляталі цераз каменныя агароджы і хаваліся, нібы прадчувалі штосьці незвычайнае. Стоячы за платамі, на якіх яшчэ віселі жоўтыя, як сонца, пераспелыя гарбузы, перамаўляліся суседкі:

— Ой, людцы! Бяда прыйшла.
Што адбывалася ў сапраўднасці, ніхто не ведаў.

Звон званіў і званіў, але мёртвыя вуліцы не ажывалі. На пляцы, пасярод сяла, прагучала некалькі залпаў, і гэта азначала, што са старым светам прыгнёту пакончана. Над будынкам абшчыны ўзвіўся чырвоны сцяг.

На дарозе, перад абшчынай, стаяў атрад — дваццаць коннікаў, апранутых не то ў гарадскую, не то ў вясковую вопратку, у кепках, з карабінамі за спіной. Іншыя паўстанцы займалі тым часам абшчыну, пераразалі тэлефонныя правады, арыштавалі двух стражнікаў, палявых вартаўнікоў, зборшчыка падаткаў і старасту Міколу Чырвенскага.

Коннікі раздзяліліся на дзве групы і рушылі па апусцелых вуліцах. Над прыціхлымі садамі панеслася звонкая, бадзёрая песня:

Заспяваем песню працы дружна, як адзін!

Гэта былі маладыя хлопцы, з запыленымі, стомленымі ад бяссонніцы тварамі, з запалымі, але поўнымі жывога бляску вачыма.

Песня лілася над сялом, запляталася ў высокіх арэховых дрэвах і замірала недзе ў полі, у кукурузніках і ўтравелых папарах. Вераснёўскае сонца смаліла, як летам, апякала твары, і навокал не было бачна ніякіх адзнакаў жыцця. Толькі за адным з платоў пачуўся вісклівы жаночы голас:

— Гэй вы, лайдакі, зноў вайны захацелі? Трох сыноў я страціла, — запомніце і падумайце!

Коннікі праехалі, і песня іх паступова заціхла.

Нечакана з нейкага двара выбегла белатварая дзяўчына ў чырвонай касынцы і кінула букет кветак, які падхапіў на ляту адзін з коннікаў.

— Беражы вас бог, хлопчыкі, хай збудзецца тое, што вы задумалі!

— Будзь шчасліва, золатка! — адказалі коннікі хорам, а адзін дадаў: — Добрым бы камісарам была ў нас!

Атрад праехаў некалькі вуліц і вярнуўся да будынка абшчыны, туды ж вярнулася і другая група. Арыштавалі дырэктара аддзялення народнага банка, папа і начальніка пошты. Азадачаныя, нерашуча падыходзілі адзін за другім сяляне і, пасля кароткай размовы з камандзірам паўстанцаў, бралі вінтоўкі і ўступалі ў атрад.

— Гэта ім не дзевятае чэрвеня!¹ Цяпер фашысты спазнаюць, дзе ракі зімуюць! — крычаў малады хлопец у салдацкай куртцы, у гольфах і паўбацінках. Затым дадаў: — Хто не з намі — той супроць нас!

У абшчыне распараджаліся новыя людзі, падыходзілі другія атрады, атрымлівалі загады, адпраўляліся на пазіцыі капаць акопы.

Лакавіца, з яе высокімі стромамі і вузкім праходам да сэрца гор, была сапраўднай крэпасцю — зручным стратэгічным пунктам для абароны.

Прывялі некалькі арыштаваных сялян — мясцовых багачоў, людзей ненадзейных. Яны былі спалоханыя, твары іх — бледныя і нейкія пазелянелыя — глядзелі разгублена.

— Чаго вас трасца трасе? — спытаў іх хлопец у салдацкай куртцы. — Мы, не такія, як вы, — людзей не ядзім.

¹ 9 чэрвеня 1923 года адбыўся фашысцкі пераварот, у выніку якога быў звергнуты ўрад Аляксандра Стамбалійскага — лідэра партыі «Земляробчы саюз». (Зайвага перакладчыка.)

Сельскі пляц ажывіўся. Прыбылі новыя групы байцоў — стомленых, запыленых. Сфарміраваўся лакавіцкі атрад. Сабраўся народ, адна за другой падыходзілі жанчыны і дзяўчаты. Паведамлі, што едзе галоўны камандзір паўстанцаў Крысцю Чырвенскі, лакавіцкі настаўнік, любімец моладзі.

Вось ён нарэшце з'явіўся. Пад'ехаў у акружэнні свайго штаба да абшчыны і саскочыў з каня. Невысокі, хударлявы, з заўчасна пасівелай галавой, ён хутчэй нагадваў прапаведніка, чым бунтаўшчыка. Калі яму паведамлі, што арыштавалі старога Чырвенскага, яго бацьку, які адмовіўся дабравольна перадаць справы абшчыны, ён нічога не сказаў, толькі мускулы на яго твары ўздрыгнулі. Што ён мог зрабіць? Рэвалюцыя не ведае літасці ні да кога.

— Упарты кулак, — працадзіў ён праз зубы.

Прыходзілі сувязныя, дакладвалі пра становішча і зноў пакідалі абшчыну. Сонца хілілася на захад, калі на пляцы сабралася амаль усё сяло. Вынеслі стол. На яго падняўся малады Чырвенскі і загаварыў няспешна, пранікнёна:

— Надышоў час расквітацца з узурпатарамі і гвалтаўнікамі. Краіна наша знаходзіцца на краі страшнай бездані; калі не будзе звергнуты фашысцкі рэжым — прыйдзецца расстацца са свабодай, народу давядзецца горш, як скаціне.

І ён працягваў больш цвёрдым тонам:

— Таварышы, надышоў час, народ павінен стаць гаспадаром свайго лёсу. Улада рабочых і сялян знішчыць прыгнёт эксплуатацараў і палітычных дэмагогаў, яна прынясе шчасце народу. Барацьба пачалася, і яна павінна закончыцца перамогай народа.

Ён гаварыў аб новым жыцці, аб Расіі. Голас яго

слабеў, але натхненне расло. Больш не будзе галодных, таму што рабаўнікі вернуць нарабаванае народу. Зямля будзе належаць усім, і права на хлеб будзе мець толькі той, хто працуе. Не будзе і прыватных банкаў, усе даўгі анулююцца...

Людзі слухалі і віталі прамоўцу воклічамі захаплення. Твары іх былі светлымі, радаснымі, нібы ўсё, што абяцаў ім прамоўца, увесь гэты рай быў не марай, а сапраўднасцю. Быццам пакуты, боль і крыўда, уся несправядлівасць зніклі, і цяпер пачнецца новае жыццё, у якім усе будучы братамі. Кожны ў думках дадаваў да таго мізэрнага, што меў, яшчэ што-небудзь.

Голас настаўніка рабіўся ўсё больш глухім, але словы гучалі цяплей і больш пераканаўча.

Раптам з абшчыны, з адчыненага акна пакоя, дзе трымалі арыштаваных, нехта рашуча і гучна крыкнуў:

— Брэшаш!

І задзірліва дадаў:

— Брэшаш, сукін сын! Знайшоў разявак, якія цябе слухаюць, і думаеш, што схпіў Магамета за бараду!

Можна было падумаць, што стары звар'яцеў. Многія ажно ўздрыгнулі, нібы ад грому. Толькі сяляне з Лакавіцы не здзівіліся, бо добра ведалі гэтага чалавека. Але нават і яны не чакалі ад яго такога: бацька ішоў супроць сына. Такая ўжо была яго задзірыстая і няўрымслівая натура. Стары Чырвенскі заўсёды кіраваўся «здоровым сэнсам». Ён не любіў інтэлігенцыю і ў свой час, будучы унтэр-афіцэрам, бязбожна прыдзіраўся да салдат, былых настаўнікаў і студэнтаў.

Вось і цяпер ён не пераставаў крычаць:

— Брэшаш! Сораму няма ў цябе перад людзьмі!

Ён выскачыў на ганак раней, чым яго паспелі запыніць. Увесь чырвоны, з натапыранымі вусамі, ён трымаўся так, нібы яшчэ быў старастам і меў уладу. Сын глядзеў на яго здзіўлена, азадачана. Дулы вінтовак ужо былі гатовы скіравацца на старога, некаторыя з паўстанцаў хапіліся за рэвалверы.

— Паслухай, тата, ты што сабе думаеш? Гэта ж рэвалюцыя, а не абшчынскія выбары.

— Рэвалюцыя? Якая рэвалюцыя? Супроць каго рэвалюцыя? Мы хто — туркі, янычары, што зброю на нас падымаеце?

— Чаго дурнем прыкідваешся? — раззлаваўся сын. — Хто супроць каго падняў зброю? Мы супроць вас ці вы супроць нас? Хто зрабіў дзевятае чэрвеня? Мы змагаемся супроць гвалту, паліцэйшчыны, за хлеб і зямлю...

— Вось табе зямля — бяры ўсё поле і раздай яго! Дзялі! Пабачым пасля, каму будзе крыльца, а каму — пярцо!

— Чаго з ім цацкаешся, таварыш Чырвенскі, хіба не бачыш, які ён: фашыст наскрозь, — умяшаўся хлопец у салдацкай куртцы і, наставіўшы рэвалвер на былога старасту, закрычаў:

— Маўчы! А то зараз мазгаўню растаўку, скуралуп!

Малады Чырвенскі зрабіў знак рукою:

— Пачакай, я адкажу яму.

— Вы хочаце жыць без бедных і багатых, — працягваў стары. — Гэта было б добра, я згодзен, але ці магчыма такое? Скажам, у мяне тры сарочки,

вы адберыцё іх — і што? Зможаце апрануць імі ўсіх голых?

— Кожны павінен працаваць.

— Дурні вы, — не здаваўся стары. — Адны абрабляюць зямлю — праца цяжкая. А другія — дыпламаты, іхні занятак лёгкі. Але ці можа дзяржава абысціся без тых і другіх?

— Справа ў тым, што ўсё прагніло, усё пагразла ў хлусні, а дзяржава стала ворагам народа.

— Добра! Дык з-за адной блыхі кідаць у агонь кажух?

— У краіне няма справядлівасці! Ёю кіруюць разбойнікі і забойцы!

— Для разбойнікаў ёсць турмы. Вы свет не пераробіце.

— Нам траціць няма чаго.

Стары памаўчаў момант, потым сказаў:

— А заўтра, калі прыйдзе войска, хто вас уратуе?

— Нам твая дапамога непатрэбна!

Пры напаміне аб карніках і бандах рускіх белгвардзейцаў, што ішлі па іх пятах, несучы смерць і разбурэнне, дваццаць вінтовак адразу ж нацэліліся на няўрымслівага старога. Малады Чырвенскі загадаў:

— Адвядзіце яго!

Старога ўпіхнулі назад у канцылярыю, адкуль ён працягваў крычаць:

— Ды ці знаеце вы, што такое жыццё! Жаўтаротыя яшчэ, а ўзяліся вырашаць пытанні сусветнай палітыкі!

Цяжкай была віна старога, не зразумеў ён, з кім мае справу, і ўсё з-за гэтых выхаваных у яго казар-

май перакананняў, нібы «вучоныя» толькі муцяць ваду, не даюць спакою добранамераным людзям і начальству. Вось у казарме зусім другое — там парадак! Чаму б і людзям не жыць адной вялікай казармай? Тады б усё было ў парадку. Ах, неразумныя галовы!

Трэба было дзейнічаць хутка і рашуча, каб тыя, хто завагаўся, адчулі, што зараз не час для дыспутаў і сямейных спрэчак. Рэвалюцыйны суд адразу ж вынес прыгавор. Малады Чырвенскі сваю кандыдатуру адвёў — ён спадзяваўся, што суд не прыгаворыць да крайняй меры пакарання старога дзівака. Але што магло апраўдаць яго? Ён быў прыладай у руках тых, што, разлютаваныя, як башыбузукі, гналіся цяпер за імі, забіваючы кожнага сустрэчнага, нават жанчын і дзяцей...

Міколу Чырвенскага, са звязанымі за спіной рукамі, вывелі на шырокі двор абшчыны. У глыбіні двара бялелася каменная агароджа — там ён будзе расстраляны як вораг народа.

Але не паспелі яго правесці праз натоўп, як здарылася нешта нечаканае. З боку Карабаіра, дзе былі вінаграднікі, прагрымеў гарматны стрэл. Снарад правіггатаў над галовамі людзей і ўзарваўся ў суседнім двары. Набліжаўся вораг, і гэта было яго першае прывітанне. Цень лёг на твары. Але толькі на імгненне. Людзі разбегліся па хатах — на пляцы засталіся адны паўстанцы, яны рыхтаваліся да рашучага адпору. Болей стрэлаў не прагучала. Насоўвалася цёплая трывожная ноч.

Карнікі наступалі. Яны спяшаліся сюды на падводах і грузавіках, за імі падцягваліся часці рэгулярнай арміі з артылерыяй і атрады коннай жан-

дармерыі. Лакавіца сапраўды была натуральнай крэпасцю, і адной, захопленай у мінулым баі гарматы, якую паставілі ў цясніне горнага праходу, было дастаткова для таго, каб даць моцны адпор ворагу, але снарадаў было вельмі мала і іх трэба было расходваць ашчадна.

На досвітку фашысцкае прывітанне паўтарылася. Цэліліся ў будынак абшчыны, над якім у паветры лунаў чырвоны сцяг. Над дзвярыма нязграбнымі літарамі было выведзена: «Лакавіцкая Савецкая рэспубліка». У адным з пакояў знаходзіліся арыштаваныя — разам са старым Чырвенскім, якога ўчора, пасля гарматнага стрэлу, зноў упіхнулі сюды. Яны стаялі і прыслухоўваліся да гулу снарадаў. Нездзе далёка ішла перастрэлка, стракатаў кулямёт. Час ад часу адказвала і трафейная гармата: гэта была вайна і нават нешта большае, чым вайна.

Звязаны стары, як і другія арыштаваныя, маўчаў — цяпер ён уціхамірыўся. Яму здавалася, што ў любы момант за ім могуць прыйсці і прыйдуць, але з выгляду ён быў спакойны. З учарашняга вечара ён не бачыў сына і, думаючы аб тым, што здарылася, пагаджаўся, што сын, можа быць, і не памыляецца. І ў той жа самы час у ім кіпела злосць на гэтых бязмозглых летуценнікаў, што гатовы, як матылі, абпаліць крылы ў полымі свечкі з-за сваёй фантазіі. Але ці так гэта было? Ці меў ён права асуджаць гэтых людзей, калі сам знаходзіўся ў процілеглым лагеры? Ён жа быў прыхільнікам чэрвеньскага перавароту і «законнага парадку». Так, іменна «законнага парадку!» Жыццю непатрэбны прыгожыя словы! Яны ж авечкі сярод ваўкоў! Яго сын Крысцю ўсё жыццё правёў сярод кніг — ні-

кчэмных выдумак багатых і самаздаволеных пісак, а можа быць, і злосных летуценнікаў.

Быў цёплы вераснёвы дзень. Прыходзілі і адыходзілі сувязныя. З вуліцы ў адчыненае акно даносіліся абрыўкі размоў.

Хтосьці ў захапленні крычаў:

— Атакі на Карабаір і Мекушавіцу адбіты!

— З Плеўны ідзе нам падмога!

— Ніякай літасці карнікам!

— Гэтыя сабакі локчуць кроў, як ваду!

Сяло стаілася. Чуткі аб тым, што сцягваюцца рэгулярныя вайсковыя часці, падзейнічалі, як цэбар халоднай вады, на гордыя і гарачыя галовы. Арыштаваныя таксама захоўвалі магільнае маўчанне — на іх забыліся, і яны не хацелі напамінаць пра сябе.

Прайшоў яшчэ дзень і яшчэ адна ноч — да іх ніхто не зайшоў, нават не прынеслі яды. На трэці дзень стала ясна, што абарона лакавіцкай крэпасці аслабла.

Пад вечар шасцёра паўстанцаў прынеслі на насілках свайго камандзіра — Крысцю Чырвенскага. Бацька выглянуў у акно і ўсё зразумеў.

— Забіты ці паранены? — з нясмелай надзеяй спытаў ён.

— Забіты, — адказаў, не спыняючыся, самы малады.

Забітага занеслі дамоў — гэта было недалёка, крокаў за дваццаць ад абшчыны. Адтуль пачуліся крыкі, жаночыя галашэнні і плач дзяцей.

Неўзабаве з усходу, па шашы, што пераразала сяло, галопам прымчаўся ўзвод жандараў. На пляцы зацокалі падковы, раздаўся громкі ахрыплы голас:

— Гэй, вы там, у доме! Хто такія?

— Мы арыштаваныя, пане капітан!

— Значыць, свае?

— Так, афіцыйныя асобы.

— Выходзьце хутчэй! Калі дзверы замкнёныя, скачыце праз акно. Жыва!

Па задворках і агародах перабягалі невялікія групы паўстанцаў — яны адступалі на захад, дзе былі іх галоўныя сілы. У паветры світалі снарады. Да абшчыны пад'ехаў цяжкі грузавік, з якога высыпала банда фашысцкіх галаварэзаў. Чырвоны сцяг валяўся на зямлі, і жандарскі афіцэр таптаў яго з лютай азвярэласцю.

Стары Чырвенскі заспяшаўся дамоў паглядзець, што там робіцца. Маці, нявестка і трое дзяцей стаялі над мёртвым і нястрымна плакалі. Шасцёра хлопцаў, якія прынеслі труп камандзіра, залеглі пад слівамі, ажно сінімі ад пладоў, і чакалі зручнага моманту, каб выбрацца з сяла, якое ўжо кішэла фашысцкімі галаварэзамі. Па вуліцах гойсалі патрулі.

Разлютаваныя фашысты ўрываліся ў хаты, заглядвалі ва ўсе куткі, капаліся ў шафах і куфрах — шукалі зброю. Абшчына была бітком набіта арыштаванымі. Прывялі і дзяўчыну ў чырвонай касынцы. Яе груба штурхалі ў спіну, падганяючы брыдкай лаёнкай. Яна сціскала вусны і маўчала. Вочы былі заплаканыя. Нарэшце яна не стрывала і, павярнуўшыся да катаў, крыкнула ў бяссільным гневе:

— Сабакі!

Яны ўсё ўжо ведалі. Даведаліся і пра маладога Чырвенскага, і хутка перад домам старасты сабралася група карнікаў на чале з афіцэрамі запасу ў штацкім адзенні.

Паўстанцы пад слівамі зарадзілі вінтоўкі. Яны рашылі не здавацца. З вуліцы даносіліся словы каманды і конскі тупат. Усё гэта — прыбыццё ўзвода жандараў і грузавіка з карнікамі — адбылося так нечакана, што сяло знямела ад страху. Стары Чырвенскі зразумеў, якая небяспека пагражае шасцярым хлопцам, і яму стала шкада іх. Як-ніяк, яны прынеслі цела яго сына, іначай азвярэлыя сабакі разарвалі б яго на кавалкі.

— Гэй ты, стараста! — пачулася з вуліцы.

— Што трэба? — азваўся ён.

— Што там за разбойнікі ў тваім двары? Не сорамна табе, старому чалавеку, хаваць у сваім доме шалёных сабак? — голас быў хрыплы, п'яны.

Стары нейкую долю мінуты падумаў і адказаў:

— Слухай, ваша міласць, не ведаю, хто ты, толькі скажу табе, што лішне трэплеш языком. Май павагу да мяне, таму што я выпадкова ўцалеў.

— Ого! Як жа гэта?

— Спытай сялян.

— Тым больш. Чаго ты іх шкадуеш?

— Гэтыя людзі прынеслі труп майго сына.

— Ён такое быдла, як і яны...

Стары змоўк.

У той жа момант над яго галавой праляцеў жалезны мячык. Ён спалохаўся і прыгнуўся да зямлі. Граната разарвалася на вуліцы, адтуль данесліся крыкі і лаянка. Праз хвіліну з суседняга двара, які быў вышэй, загрузкатаў кулямёт і над галавой старога, як восы, зазумкалі кулі. Паўстанцы ў садзе перасталі страляць. Кулямёт таксама захліпнуўся і змоўк. Над сялом навісла трывожная цішыня.

Стары падпоўз да хлопцаў. Двое з іх ляжалі,

уткнуўшыся тварам у зямлю, астатнія курчыліся ад болю.

Голас з вуліцы пракрычаў:

— Няхай здаюцца!

Стары Чырвенскі ўспомніў пра сына і адчуў жаль да яго. Можа быць, сын і не памыляўся. Сапраўды, тыя, што на вуліцы, гаспадары, трымаюць сябе, як заваёўнікі. А гэтыя — людзі яго сына — свае, нашы... Вось яны, ляжаць у крыві, але будуць змагацца да канца.

Голас паўтарыў:

— Здавайцеся, пакуль не позна!

Стары падпоўз да агарожы і шэптам сказаў афіцэру:

— Аднаго хачу ад вас: адвядзіце іх у горад і здайце, як палонных. Іначай і я вазьму вінтоўку з імі заадно!

— І ты такі ж разбойнік!

— Дайце слова гонару!

— Мы сваіх слоў на вецер не кідаем.

— Дайце пісьмовую гарантыю. Іначай будуць біцца да апошняга.

— Добра! Атрымаеш гарантыю,— і афіцэр вылаяўся.

Папера была перададзена праз агарожу. У ёй камандзір групы пацвярджаў, што ён прыняў шасцёра палонных і абавязуецца здаць іх уладам.

Стары вярнуўся ў сад і падпоўз да паўстанцаў.

— Хлопчыкі,— сказаў ён,— вы ўратаваны.

Ён прачытаў ім паперу і толькі тады заўважыў, што ўсе яны раненыя і чуць жывыя. Толькі адзін з іх зразумеў і адмоўна матнуў галавой.

Было ўжо цёмна, калі раненых паўстанцаў па-

цягнулі да абшчыны. Іх заперлі ў асобны пакой, прынеслі яды. Яны не дакрануліся да хлеба. Іх не лаялі, не білі прыкладамі. Яны самі, як маглі, перавязалі адзін аднаму раны. Пасля заснулі цяжкім сном. На досвітку іх разбудзілі і пагналі ў горад. Усход паволі святлеў. Так яны дайшлі да старога лесу. Ішлі вяла, моўчкі, засынаючы на хаду.

На шырокай паляне спыніліся. Да палонных падышоў адзін з карнікаў і звязаў усім шасцярым рукі.

Глухі залп разарваў цішыню, і рэха з пакутлівымі сутаргамі папаўзла па навакольных узгорках.

Але ні стары Чырвенскі, ні хто іншы не пачулі залпа, таму што вецер дзьмуў з боку сяла і ўсе гукі адносіў у поле.

Марыя Грубешліева

Дома

тары драмаў у крэсле каля расчыненага
акна. Парывісты ліпеньскі вецер нацягваў
белую фіранку, як карабельны ветразь.
Нейкая аса то залятала, то вылятала праз
акно і гудзела задзірліва і заўзята.

У суседнім пакоі пачуліся крокі: вяр-
нуўся ўнук. Скінуў нешта цяжкае на
стол — гэта быў ранец. Потым Гога, ві-
даць, нехайна сцягнуў з ног чаравікі. І
яны адзін за адным грукнулі па падлозе.

Рыжы, з вяснушкамі на носе дванац-
цацігадовы ўнук Гога ўбег у панчохах у

пакой і залез пад ложак, каб знайсці свае сандалеты.

— Вось здрава было, дзядуля! Столькі чарэшні сабралі... Бачыш, якія рукі ў мяне: чорныя, нібы ад чарніла.

— Дзе гэта тое Вострыкава? — спытаў стары.— У Кюстэндзільскай акрузе?

Гога абуў сандалеты і прыслухаўся: нехта свістаў на вуліцы.

Хлопчык ускочыў, падышоў да люстэрка і хутка паправіў далонню свае непадстрыжаныя валасы. Адзін рукаў яго пуловера быў зроблены са святлейшай пражы, і ў цёмным куце магло паказацца, што хлопчык аднарукі.

— Апані што-небудзь лепшае, хоць бы тую сінюю блузу, якую бацька прывёз табе з Сафіі...

— Пачакай, мяне клічуць... І так добра,— сказаў хлопчык і хуценька знік.

Стары ўздыхнуў. Няма каму прыглядзець за малым... Няма ў доме жаночай рукі...

Пуловер са светлым рукавом звязала яму суседка. Не было яму і двух год, як Дэлка знікла адсюль з сынам былога інжынера. Дзіцё засталася на яго руках. Лазар, сын, паехаў у Сафію, каб, як ён казаў, «перажыць тое, што здарылася...» А хіба лёгка дагледзець падлетка? Стары ўспомніў, як ён мыў яго і мыў яму бялізну... і той пачаў гаварыць яму «мама»... Вось якія дзеці! Мыеш іх, люляеш, даеш есці, значыць — ты «мама»!

А ад сапраўднай «мамы» засталіся толькі адзін паношаны чэшскі халат і нейлонавы фартушок з зайцамі на кішэнях...

Стары заварушыўся, і крэсла зарыпела.

Ён успомніў сваю нябожчыцу жонку. Яна жыла ў глухім гарадку і ніяк не хацела пакінуць яго. Ёй было добра дома. Не шукала больш адукаванага за яго, наадварот — ганарылася, што ён умее распісвацца і чытаць па складах газету. Калі ён упершыню прыйшоў да іх — бацька яе быў таксама шахцёрам, — яго запрасілі разам павячэраць. Гогова бабуля была тады дзябёлая і прыгожая жанчына. Было ў яе некалькі бародавак на твары. Але якія вочы! Называлі яе Сімяона-Мона. Елі тады яны бабы з адной міскі, і ён сказаў: «Такіх смачных бабоў ніколі ў жыцці не еў...» — «Яны прыпраўлены дзікай мятай, таму і пахнуць прыемна...» І ўсё жыццё яна была такая: не любіла, калі яе хвалілі...

Так пачалося. Пяцьдзсят гадоў яна мыла яго счарнелыя кашулі і ні разу не выказала незадаволенасці. А Дэлка хутка знайшла недахоп, што Лазар неадукаваны, і кінула яго. А ён вунь які — ударнік, завочна вучыцца...

Стары ўздыхнуў. Ён заўсёды з прыемнасцю ўспамінаў сваё жыццё з Монай. Але цяпер цяжка яму з хлопчыкам. Пакуль быў здаровы — усё ішло добра, спраўляўся. Ён успомніў сваё дзяцінства, сваю маці, якая рана стала ўдавою. Бацьку яго заваліла ў шахце. Тры дні яго шукалі і нарэшце адкапалі. Галава і грудзі былі растружчаны, у руках ён трымаў лямпу. Маці пачала тады ткаць пасцілкі з рызманоў. Увесь дзень рыпеў станок і нястомна хадзіў перад вачыма чаўнок злева направа і назад. Ён ціхенька сядзеў на падлозе перад станком і ўсё глядзеў, глядзеў, пакуль чаўнок не рабіўся падобным на пацука альбо на іншую жывёліну, якая запражана ў ніткі і ўсё скача і бяжыць, каб вырата-

вацца ад нечага. Тады і яго думкі запляталіся і ён засынаў.

Ён быў вельмі малы. Ніколі не хадзіў адзін у той задымлены горад. Баяўся яго.

Аднойчы маці ўзяла яго за руку і павяла. Яны пайшлі ў Сафію, каб уладкаваць справу з пенсіяй. «Калі вырасцеш,— сказала маці,— будзеш вучыцца і не будзеш працаваць у шахце».

Ішлі пехатою, мінаючы рэчкі і палі, крочылі на-прасткі па высокай траве, і хлопчык палохаўся перапёлак, што ўзляталі з-пад яго ног. Шум вялікай ракі прымушаў яго прыціснуцца да матчыных каленняў, злавіць яе за спадніцу. Спаць леглі тады пад зорным небама каля стога сена. Водар свежага сена ап'яніў яго, і ён адразу ж заснуў.

Раніцою шырока расплюшчыў вочы і азірнуўся. Луг яшчэ не ўвесь быў скошаны. На другой яго палове раслі вялікія чырвоныя макі. Сонца павольна ўзнімалася і прыпякала ўжо. Маці нарэзала хлеба і сала: «Еш, ды пойдзем хутчэй». У памяці хлопчыка назаўсёды засталіся неба, трава, макі. Ён тады ўпершыню ў жыцці бачыў такія макі, чыстую траву, незадымленае сіняе неба.

Потым яму часта снілася, што ён спіць на лузе з макамі. Шахцёрскі горад быў чорны, увесь у чорным пыле і попеле, аднак і яго ён не мог дасканала вывучыць, бо круціўся ўвесь час каля маці. А пасля яе смерці пайшоў працаваць на шахту: дзень за днём, ноч за ноччу, без святла, без сонца...

Адчыніліся дзверы. Разам з сонцам увайшоў і сын — Лазар, паголены і гладка прычасаны. Ён быў апрануты ў бледна-сінюю кашулю — з тых італьянскіх, якія не трэба прасаваць.

— Еду ў Сафію, тата, за дакументамі... Застану-ся на суботу і на нядзелю. Вы, калі ласка, глядзіце тут за Гогам.

— Эх, сынку, ці дажыву я да таго дня, калі ўба-чу сына інжынерам...

— Дажывеш, тата. Не толькі сын, але і ўнук стане інжынерам. Гога цэлы дзень займаецца з ма-тарамі. Ты толькі трымайся і не хварэй!

— Добра, сыне, добра, толькі...

— Ніякіх «толькі». Ты не павінен быць вечна прыкуты да гэтага крэсла, вось так!

Сын узяў свой пінжак і весела выйшаў. Неўза-баве прыбег унук. Сеў насупроць дзеда і пачаў вы-цягваць стрэмку з нагі. Потым узяў нейкі падруч-нік з чарцяжамі матораў, разгарнуў яго і змоўк.

Стары зноў задумаўся. Добрае дзіця. Пакінуць яго мог толькі чалавек без сэрца. Ён уявіў сабе вуз-кі твар Дэлкі з валасамі, падвязанымі, нібы конскі хвост, уявіў яе постаць, яе ногі ў залатых сандале-тах з чырвонымі пазногцямі. Дзе яна цяпер: з ім, сынам інжынера, альбо гуляе немаведама дзе?.. Дзі-цяці прыслала аднойчы каўбойскія штонікі, потым фотаапарат, які зламаўся ўжо на другі дзень... І з таго часу — ні слыху ні дыху...

— Дзеду, раскажы мне што-небудзь пра старых шахцёраў!

Стары пакруціў галавой.

— Забыў я ўжо, сынку. Усё забыў...

Але ён не забыў нічога. Не забыў і старых сля-пых коней у шахце, якія глядзелі так сумна і цяж-ка, нібыта хацелі сказаць: «За што мы тут?» Альбо, мабыць, разважалі, ці ёсць дзе-небудзь на свеце сонца.

Хлопчык, нібыта чытаючы думкі дзеда, настойваў:

— Давай, дзеду... і пра коней... Гэта праўда, што іх ніколі не выцягвалі на паверхню на святло?

Дзядуля паківаў галавой. Нічога не сказаў яму. Можна, тым коням снілася неба і сонца. Таксама, як яму сніўся луг з макамі.

Хлопчык зноў нахіліўся над кнігай.

Стары задумаўся і стаў марыць аб будучым. Сын скончыць вучобу і будзе інжынерам. І тады Дэлка пачне каяцца і прыедзе, каб вярнуцца. Лазар правёў многа вечароў па розных рэстаранах ад тугі па ёй, відаць, перагарэў ужо. Можна, і даруе ёй. Чалавечы сэрца, яно такое... Стары ўбачыў сцэну яе вяртання. Яна прыйшла з пахіленай галавой і перш-наперш зайшла да яго, да свёкра... «Ты бацька, ты маці. Калі ты яму скажаш, ён паслухаецца... Напакутвалася я,— скажа,— удосталь наелася горкага чужога хлеба. Вазьміце мяне, ты ж заўсёды гаварыў: умей памыляцца, умей і дараваць». І кінецца цалаваць яму рукі, заліваючыся слязьмі. А Лазар, што ён скажа? «Ты вярнулася таму, што я стаў інжынерам? Ведаеш што: ідзі туды, адкуль прыйшла...»

І яна пойдзе сваёй дарогай.

Стары пытаўся ў сябе: чаму яму так часта сніцца той луг з макамі? Калі ён, з вялікім гузам на лбе ад паліцэйскай палкі, расплюшчыў вочы ў бальніцы пасля той вялікай стачкі, агледзеўся і зноў страціў прытомнасць. І тады прысніўся яму луг з макамі. Зразумела, сон быў не заўсёды аднолькавы. То ён спаў у сене, то касіў траву, то збіраў букеты з макаў, і яны гарэлі ў яго руцэ, як факелы.

А калі пахаваў сваё першае дзіця, вярнуўся з могілак, зваліўся і спаў да вечара наступнага дня. І сніўся яму луг. Яго нябожчык сыночак збірае чырвоныя макі і прыносіць іх яму. Макі, макі...

Макі прысніліся і ў той вечар, калі ён прынёс заручальныя пярсцёнкі Моне, дзяўчыне з бародаўкамі. Яна паглядзела на іх, насунула адразу ж адзін на палец і ўсклікнула: «Залатыя?» Але яны не былі залатыя. Проста латуневыя, і моцна блішчалі. Не, яны не былі залатыя. Але ён не сказаў ёй пра гэта. Навошта было гаварыць? Хай думае так, хай парадуюцца. А ўначы зноў прысніўся луг з макамі... Вельмі часта ён сніўся...

Прысніўся ён і тады, калі патрэбны былі грошы, каб паехаць лячыцца. Лёгка. Ад вугальнага пылу. Мона пайшла і таемна ад яго хацела прадаць пярсцёнкі: яны іх не насілі, бо пярсцёнкі сталі ім шырокія і не трымаліся на пальцах, з'язджалі. А ювелір сказаў: «Яны незалатыя». І яна не пакрыўдзілася, пачуўшы праўду. А каб на яе месцы была Дэлка — ратуй божа!

У тую ноч прыснілася, што ён спіць у сене сярод макаў і кашляе болей, чым заўсёды. І харкае крывёю. І тады, калі Мона адышла на той свет, снілася ўначы: яны ляжаць абодва на лузе. А з таго часу вунь ужо столькі год нічога не сніцца. Часам яму здаецца, што сын — гэта другая душа чалавека...

— Дзеду,— перабіў яго думкі ўнук, шумна закрывшы кнігу.— Чаму калі ты спіш, у цябе варушацца вусны. Ты з кім размаўляеш?

— Сам з сабой гавару, сынку... Вельмі люблю сядзець дома і размаўляць сам з сабой... І з бабуляй тваёй, хоць яна і памерла, і з бацькам тваім...

— Дзядуля, ведаеш, якая смешная яна, гэтая чарцёжніца, Веска... Надзела мне цесныя, цесныя штаны... «Калі вярнуся,— сказала,— у панядзелак, пойдзем да цырульніка і абрэжам твае валасы...»

— Дзе ты яе бачыў? Яна — добрая дзяўчына.

— Тата ўзяў яе з сабою на матацыкле, разам яны паехалі... «Калі прыеду,— сказала,— я табе ўсё чысценька памыю і адпрасую», — і загадала зняць гэты пуловер...

Стары перастаў слухаць. Так, значыць, яны ўдвух. «Бач, які ён, вясёлы, прыгладзіў валасы... Вось чаму, значыць, ім партныя кашулі і шкарпэткі, касцюм па заказу... Добра, сынку, добра... Хлопчыку вельмі патрэбна жаночая рука... Тады і дома ўсё будзе лепей. Дэлка, Дэлка, вось да чаго ты давяла...»

Ён прыплюшчыў вочы. Гога ўстаў і зняў покрывку з тэлевізара.

— Дзеду, ты пагавары сам з сабой, а я пагляджу перадачу.

Святаслаў Мінкаў

Дзіўны смех у Рамоніі

Нядаўна ў адной афрыканскай вёсцы бліз возера Вікторыя ўспыхнула эпідэмія смеху, якая ахапіла ўсіх дзвесце жыхароў вёскі.

Эпідэмія была выклікана невядомым вірусам.

3 газет.

Тлыбокая паўночная ціша агарнула далёкую Рамонію. Месяц — вялікі і лімоннажоўты — то патанаў у глыбінях неба, то зноў выныраў з-за хмары ў сваім поўным бляску. Акіян абдаваў лагоднымі ўсплэскамі берагі Рамоніі і пераносіў маленькую астраўную дзяржаву ў безмяцежны сон: спалі пальмы, спалі газелі і леопарды, спалі змеі і матылі, спалі людзі. Але не ўсе.

Нечакана ў глыбокім бязмоўі азваліся стрэльбы, зататахкалі кулямёты, загры-

мелі гранаты. Рамонскую сталіцу Лампур ахавіла трывога. Цёмныя цені людзей праносіліся ў месячным сейве, падкрадаліся да сцен і, пасля кароткай сутычкі з вартавымі, пранікалі ва ўрадавыя будынкі.

Уранку Рамонія прачыналася пад штыкамі суровай дыктатуры. Ваенная хунта, узначаленая генералам Гардубалам Зуарэц Табанейра, скінула ўрад самаўладцы Хуана Олівара Чакарачат і захапіла ўладу ў свае рукі. Сам Олівар Чакарачат ляжаў у лужыне крыві каля варот сваёй раскошнай рэзідэнцыі, а найбольш верныя яго паплечнікі гойдаліся на суках дрэў. Так вялося здаўна — пры змене рамонскага ўрада, і калі назаўтра генерал Гардубал Зуарэц Табанейра будзе скінуты — гэтакі ж злавесны цырыманіял чакае і яго заадно з усімі паплечнікамі.

Моцна сціснуўшы ўладу ў сваіх дужых лапах, генерал Табанейра правёў шэраг рэформ і новаўвядзенняў, каб ачысціць краіну ад напластаванай немачы мінулага рэжыму. Ледзьве ступіўшы на чарадзейны дыванок кіравання, дыктатар арганізаваў шалёную траўлю камуністаў (у Рамоніі, як і ўсюды на свеце, былі камуністы), і адны з іх былі тут жа перабіты, другія кінуты ў турмы, а трэція, якім удалося схавацца, былі аб'яўлены больш небяспечнымі, чым дзікія звяры. Верны патомак колішніх іспанскіх інквізітараў, што палілі на кастрах ерэтыкаў і вераадступнікаў, генерал увайшоў у гісторыю ў сваіх крываваых ботах як праслаўлены кат тысяч рамонскіх змагароў за свабоду і патрыётаў.

Мы не маем магчымасці пералічыць усе рэформы гэтага наравістага тырана, як, напрыклад, аба-

в'язковае наведванне царквы і стадыёна (здаравае цела — здаровы дух) або забарона гандлю чырвонымі прадметамі (чырвонымі ружамі, чырвонай капустай, вішнямі, мусульманскімі фесамі, пунсовымі тарэадорскімі плашчамі і інш.), колер якіх міжволі напамінаў тройчы пракляты камунізм і мог быць выкарыстаны як сродак антыдзяржаўнай прапаганды. Мы спынімся толькі на адным асабліва важным мерапрыемстве, якое раней нікім не праводзілася на зямной кулі і якое абясмерціла навекі свайго празорлівага тварца. Але перад гэтым я мушу сказаць некалькі слоў пра рамонскі народ, каб чытачу было ясна, навошта спатрэбілася гэта рэформа.

У Рамоні рамонцы танцуюць любімы нацыянальны танец рамону. Для іх рамона тое самае, што для нас — ручаніца, для венграў — чардаш або для аргенцінцаў — танга. Наогул рамонцы — народ вясёлы і не толькі танцуюць рамону, але яшчэ і спакон веку надзвычай любяць жартаваць, расказваць анекдоты, смяяцца, ах, як яны любяць смяяцца — шчыра, ад усяго сэрца, быццам з горла ў іх нястрымна льецца і пераліваецца якісьці звонкі ручай! Для рамонца смех — крыніца жыццёвай сілы, і ў гэтым няўрымслівым парызе прыроднай бесклапотнасці ён пераадольвае ўсе нягоды. Адбярыце ў рамонца смех — і ён завяне, зачыхне, як кветка без сонца. І наадварот: ускалыхніце яго буйным жыццядарасным смехам і кінце ў пекла на дно — смех вынесе яго адтуль на сваіх прамяністых крылах і верне зноў да жыцця.

Вядома, у смеху рамонцаў не было нічога дрэннага, але генерал Табанейра, як усякі дыктатар, улавіў у ім небяспечныя ноткі бунтарства і затоена-

га супраціўлення яго ўсемагутнасці. Таму пасля доўгага і грунтоўнага роздуму кіраўнік ваеннай хунты рашыў аб'явіць смех дзяржаўнай прывілеяй, і ў адзін цудоўны дзень на ўсіх вуліцах, плошчах і людных месцах Рамоні была расклеена наступная пастанова, якая мела сілу закона:

ДЭКРЭТ

Аб карыстанні смехам

I

Маючы на ўвазе шырокую распаўсюджанасць свавольства, назва якога **с м е х**, і зыходзячы з таго, што вышэйпамянёнае свавольства вядзе да разбэшчанасці нораваў і ставіць пад пагрозу ўсю мараль рамонскага народу,

ЗАБАРАНЯЮ

Пад страхам самага суровага пакарання:

1. Смех па асабістых матывах ва ўсіх яго формах і відах, а гэтаксама і ўсякае падбухторванне да смехатворных дзеянняў, нахшталт казытання, пастаноўкі камедыі, вадэвіляў і фарсаў, распаўсюджанне жартаў, анекдотаў, досціпаў і іншае.

2. Друкаванне і распаўсюджванне ўсякіх гумарыстычных твораў, у тым ліку і карыкатур, якія ў неспагадным святле паказваюць вядомых дзяржаўных дзеячаў і грамадскія сітуацыі.

3. Збіранне ў гурт больш чым двух чалавек у месцах і абставінах, якія ствараюць умовы для шырокага паказу вышэйпамянёных смехатворных дзеянняў.

II

З другога боку, каб задаволіць натуральную патрэбу ў бяскрыўдным смеху, які карысны для здароўя, спрыяе страваванню і падтрымлівае бадзёры дух і вясёлы настрой рамонскага народу,

ЗАГАДВАЮ:

4. Заснаваць у розных месцах краіны дзяржаўныя цыркi, камедыйныя тэатры і гумарыстычныя эстрады, для масавага наведвання якіх прыняць неабходныя адміністрацыйныя меры.

5. У гэтых жа карысных для народа мэтах пачаць выданне дзяржаўнай гумарыстычнай газеты, якая асвеціць сваімі смехатворнымі промнямі кожны рамонскі дом без выключэння.

6. Для правільнага правядзення ўрадавай палітыкі ў галіне смеху стварыць асобнае міністэрства смеху, даручыўшы яму распрацоўку і выкананне падрабязнага плана дзеяння — у рамках спецыяльнай інструкцыі.

Пэралічаныя ў пунктах 4, 5 і 6 мерапрыемствы, якія ажыццяўляюць дзяржаўную прывілею на смех, не падлягаюць санкцыі пакарання і падтрымліваюцца ўсімі сродкамі грамадскай прапаганды.

Гэты Дэкрэт уваходзіць у сілу з дня яго апублікавання ў афіцыйным «Урадавым бюлетэні».

Арыгінал сваёю ўласнаю рукою падпісаў
Генерал *Гардубал Зуарэц Табанейра*,
Вярхоўны правадыр Рамоніі.

Натоўпы цікаўных рамонцаў тоўпіліся каля расклееных аб'яў і горача абмяркоўвалі мудрае рашэнне вярхоўнага правадыра. І, карыстаючыся ўсё яшчэ існуючай свабодай (публікаванне дэкрэту ва ўрадавым бюлетэні па невядомых прычынах затрымлівалася), усе спяшаліся насмяцца ўволю ў апошні раз. Многія, нават незнаёмыя, адпраўляліся групамі ў бліжэйшыя кафэ, рэстараны і бары і там весяліліся ваўсю, другія, больш асцярожныя, збіраліся на кватэрах і шукалі ўцеху ў маўклівай п'янцы, узрываючыся час ад часу якімсьці таямнічым дэманічным смехам.

Але гэтаму міжцарству скора надышоў канец, і дэкрэт нарэшце ўступіў у сваю законную і няўмольную сілу.

Як і трэба было чакаць, рамонскае міністэрства смеху разгарнула шырокую дзейнасць, хаця будынак, дзе яно размяшчалася, быў даволі цесным і не падыходзіў для такой важнай установы. Яшчэ нядаўна гэты будынак служыў богу як манастырская абіцель, у якой ціха дагаралі, нібы свечкі, дзесятак напалавіну сляпых і глухіх ад старасці манахаў. Але калі генерал Табанейра абнародаваў задуманую ім рэформу, святыя айцы перайшлі на прыют і ўтрыманне ў другія царкоўныя прыстанішчы, а гэты манастыр быў наспех пераабсталяваны, каб прыняць у сваё ўладанне міністэрства смеху.

Папускала парасткі ў сваю першую вясну новая ўстанова, і маладыя яго карэнчыкі прагна засмакталі сокі для будучага канцылярскага жыцця. Затрашчалі кіпучыя машынкi, зашалацела пе-

рапіска, колішні манастырскі лабірынт напоўніўся начальнікамі, намеснікамі, сакратарамі, рэферэнтамі і ўсякім іншым персаналам. І дзіўна было, што ўсе чыноўнікі гэтага міністэрства, назначаныя на такія жыццярэдасныя пасады, былі (можа, дзеля службовай вагі і аўтарытэту) вельмі змрочныя і панурныя людзі, нібыта служылі ў нейкай пахавальнай арганізацыі, дзе займаліся цяжкімі пахавальнымі абрадамі і цырымоніямі. Нават сам міністр смеху дон Сальватор Барбоза рабіў уражанне надзвычай суромага меланхоліка, які ніколі ў жыцці не смяяўся. Але хіба па гэтых вонкавых прыкметах можна меркаваць аб глыбокай унутранай сутнасці чалавека?

Справядлівасць патрабуе прызнаць, што працаўнікі ў галіне дзяржаўнай смехатворнай дзейнасці — ад самага старшага да самага меншага — насуперак іх вонкавай сцюдзёнасці, гарэлі самаадданым службовым энтузіязмам, полымя якога сапраўды не было бачна, але яно кідала яркі водбліск на ўсю напружаную дзейнасць міністэрства.

Як жа сустрэла шырокая публіка дзяржаўныя смехатворныя мерапрыемствы, праведзеныя ў жыццё рамонскім міністэрствам смеху?

На гэтае пытанне мы з жалем вымушаны заявіць, што, нягледзячы на ўсе клопаты з боку міністэрскіх органаў, нягледзячы на бліскучую арганізацыю і энергічнае садзеянне паліцыі, якая сачыла за рэгулярным наведваннем цыркаў і іншых пацяшальных устаноў і кантралявала падпіску на гумарыстычную газету «Раманіяна», — нягледзячы на ўсе гэтыя меры, шырокія народныя пласты засталіся абыякавымі да дзяржаўнага смеху. Мы сказалі ў пачатку

апаবাদання, што рамонцы былі вясёлым народам і любілі смяяцца, але як толькі дзяржава адабрала ў іх уласны смех і замест яго дала ім эрзац, яны сапраўды пачалі чахнуць, як кветкі без сонца, і на твары іх ужо не ўзбягала нават самая лёгкая ўсмешка.

У рамонскіх пацяшальных установах застаўся гучаць толькі аплачаны падхалімамі смех дробных дзяржаўных чыноўнікаў, што дрыжалі за месца, ды самаздаволеннае і легкадумнае хіхіканне кіруючай камарылі. Але гэта не быў сапраўдны чалавечы смех, што ішоў ад глыбіні душы і сэрца.

Сапраўдны чалавечы смех караўся турмой, катаргай і смерцю.

І быццам для таго, каб разламаць лёд гэтай варожай стрыманасці, надышла падзея, пра якую раскажам ніжэй.

Была адна з тых цудоўных раніц, калі па вузкай разядовай палосцы паміж небам і акіянам успыхнула сонца і, велічна выплываючы з самой вады, устрэсвала сваёй вогненнай грывай, каб апырскаць узбярэжныя пальмы пурпуровым бляскам,— відвішча, якое можна бачыць толькі на квітнеючых берагах Рамоніі.

Якраз у такое дзівоснае ранне з парахода пад мексіканскім флагом сышоў на рамонскую зямлю высокі шыракаплечы негр з вельмі чорным тварам і вельмі белымі зубамі. На плячы ў яго вісеў плашч, у правай руцэ ён трымаў невялікі куфэрак.

З пашпарта, праштэмпеляванага рамонскім пагранічнікам, стала вядома, што негр быў грамадзянінам былой імперыялістычнай калоніі Томба, якая нядаўна атрымала незалежнасць і ўжо абвешчана

свабоднай рэспублікай са сваім дзяржаўным гербам — распластаным ястрабам з трыма зоркамі над галавой.

Прайшоўшы праз усе таможныя пакуты, тамбалец пакрочыў шырокай набярэжнай і неўзабаве апынуўся перад сціплым барам з плеченымі трысняговымі столікамі на тратуары. Ён апусціўся ў плеченае крэсла, і, калі прыслужнік мулат прынёс яму заказаную чарку віскі з содавай вадой, перш чым ён паспеў адпіць хоць адзін глыток, твар яго раптам скрывіла нервовая спазма, зрачкі расшырыліся і з горла вырваўся прыглушаны рык. У наступны момант негр выбухнуў беспрычынным смехам і затросся, закалаціўся нястрымна, на здзіўленне выпадковым прахожым, якія спыняліся і ашаломлена на яго глядзелі.

Хутка перад барам сабраўся натоўп цікаўных — матросы, рыбакі, прадаўцы вустрыц і васьміногаў, грузчыкі, прастыгуткі і розны партовы зброд, пругны на відовішчы. І паколькі незнаёмец не пераставаў смяяцца і рагатаў чым далей, тым грамчэй і нястрымней, на месца здарэння не запазнілася прыбыць некалькі паліцэйскіх — у форме і ў штацкім.

Як добрыя ахоўнікі грамадскага парадку і вопытныя знаўцы ўсіх законапарушэнняў, прадстаўнікі ўлады адразу ж устанавілі зусім дакладна, што негр набраўся нахабства дасягнуць найбольшай вяршыні забароненага смеху, адзначанай на спецыяльнай шкале як смех у дзесятай ступені.

Паліцэйскія тут жа згрэблі вар'ята, які не пераставаў калаціцца ўсё больш зараліва, і, хаця той адбіваўся рукамі і нагамі, нарэшце змаглі запхнуць яго ў выкліканую турэмную машыну.

Пры расследаванні дзіўнага здарэння высветлілася, што негр стаў ахвярай хваробы «эндвара ёкушэка», выкліканай асобым вірусам, які паражэе нервовыя клеткі і ўзбуджае істэрычны смех. Сімптомы гэтай загадкавай хваробы не былі вытлумачаны цалкам, але госць Рамоні японскі прафесар Міцу Вакамацу заявіў, што падобныя істэрычныя эпідэміі смеху назіраліся ў амаль усіх новаствораных дзяржавах, вызваленых ад каланіяльнага рабства, і што ўзбуджальнік гэтай хваробы (зноў жа на думку прафесара Вакамацу) па праву павінен быў бы называцца «вірусам свабоды».

Дадатковыя звесткі паведамлялі, што хвароба вельмі заразная і хутка перадаецца ад чалавека чалавеку. Аб ланцуговай рэакцыі смехатворнага віруса гаварыў і той факт, што самі паліцэйскія, якія тузаліся з арыштаваным і суправаджалі яго ў машыне, прыбылі разам з ім у мясцовую паліцэйскую камендатуру ў такім жа няважным стане. Яны з'явіліся перад начальнікам, заходзячыся ад рогату, як і негр, якога прывялі, не могучы нават растлумачыць, што здарылася. І пакуль начальнік намагаўся разгадаць загадку, сам нечакана зрабіў кіслую грывасу, як быццам збіраўся чыхнуць, і раптам затросся ў знаёмым парывістым рагатанні. Ад яго эстафета смеху перадалася далей і панеслася імкліва па краіне.

Дарэмна рамонскія ўлады намагаліся паставіць заслон супроць нястрымнага ліўня масавай эпідэміі, марна генерал Табанейра асабіста выдаваў загад за загадам і пагражаў рамонскаму народу з пенай на губах:

— Хто адважыўся смяцца?!

Але хіба можна скаваць смех ланцугамі, хіба можна кінуць у турмы цэлы народ за тое, што не па яго віне ён быў ахоплены тамбаанскай эпідэміяй?

Калі ў пошуках рады пачалі прымяняць розныя аздараўленчыя сродкі і медыкаменты, нехта прапа-наваў праверыць, ці не паможа балгарскі «Нівалін» як выпрабаваны сродак супроць спазматычных з'яў. Але насуперак бліснуўшай надзеі на ўратаванне, аказалася, што нават цудадзейны экстракт з прале-сак не здольны пагасіць тамбаанскі смех.

Паступова эпідэмія ахапіла ўсю Рамонію. Яна пранікла глыбока ў гушчы народа і больш за ўсё лютавала сярод простых людзей. Вяльможныя тузы пануючага класа хаваліся ў сваіх раскошных пала-цах і асабняках, і зараза іх амаль не чапіла, таму што яна перадавалася толькі пры дотыку, а рамон-скія багацеі наогул пазбягалі якой бы там ні было блізкасці з простымі людзьмі.

І тут трэба падкрэсліць цікавую асаблівасць, што простыя смертныя рамонцы, хаця і пакутліва пера-носілі доўгачасовыя прыступы, усё-такі не адчувалі сябе асабліва няшчаснымі. Яны нават лічылі, што свабодны прыпадачны смех лепш за той, які быў прадпісаны дыктатарам.

Генерал Табанейра быў вельмі набожны чалавек і любіў раз у тыдзень паказвацца народу, прыходзя-чы дзеля гэтай мэты ў кафедральны храм «Святы Бенедзіктус».

Аднойчы рана ў нядзелю ён адправіўся ў божы дом у акружэнні шматлікага картэжу, які расчы-счаў перад ім дарогу ад розных абарванцаў і пада-зроных тыпаў. Генерал пакорна выслухаў святочную месу, прыняў благаслаўненне самога епіскапа Ігнасія

і загадаў укінуць па сярэбранай манетцы ў кружку кожнага жабрака, што стаялі каля дзвярэй храма. З пачуццём добра выкананага хрысціянскага доўгу знатны багамалец вярнуўся ў сваю рэзідэнцыю, падпісаў некалькі смяротных прыгавораў і пачаў разглядаць толькі што атрыманы замежны ілюстраваны часопіс, у якім быў змешчаны яго партрэт у параднай форме.

Але толькі паспеў правадыр ваеннай хунты перагарнуць некалькі старонак, як адчуў лёгкае галавакружэнне і тут жа зусім нечакана выбухнуў грымотна-гучным рогатам. З суседняга пакоя імгненна ўляцелі два дзяжурныя афіцэры аховы, але генерал увесь калаціўся ад смеху, тарашчыў вочы кудысьці ў прастору і не мог вымавіць ні слова. Не было ніякага сумнення, што праклятая эпідэмія дабралася і да яго і адзінай віною гэтага была яго фатальная звычка паказвацца сярод народа.

Разбеглася ў паніцы дамашняя прыслуга (дыктатар быў халасцяк і не меў блізкіх), а афіцэры разгублена круцілі тэлефоны і даверліва разгалашалі трывожную навіну.

Праз некалькі хвілін у кабінэце кіраўніка дзяржавы апынуліся самыя лепшыя рамонскія ўрачы, папрыязджалі адзін за другім і ўсе міністры, рэзідэнцыя была ачэплена трыма кардонамі гвардзейцаў і зрабілася непрыступнай крэпасцю.

А генерал Табанейра тросся ў нястрымным прыступе, кідаўся, як ранены звер, малаціў кулакамі па сваім пісьмовым стале, а калі яму на нейкую долю секунды аддало — ён ткнуў пальцам сабе ў жывот і паспеў крыкнуць, вырачыўшы ад жаху вочы, што ў яго ўсяліўся страшны камуністычны

вірус. І зноў закалаціўся, небарака, у шалёным прыпадку, і зноў загучаў яго грымотны смех.

Урачы сабраліся на кансіліум і загаварылі палатыні, і калі вымаўлялі ванітас-манітас, пырснулі смехам. Да іх далучыліся і міністры, і абодва дзяжурныя афіцэры, і хутка ўся рэзідэнцыя агаласілася магутным харавым рогатам, ад якога задрыжалі сцены.

К абеду генерал Табанейра ўздуўся ад перанажужанасці, твар яго зрабіўся чорным, як у негра, пульс паскорыўся (120—150—180) і нарэшце няшчасны не вытрымаў і лопнуў — ды так, што і дробнай дробачкі не засталася. І, можа быць, ён лопнуў не ад смеху, а хутчэй ад страху, што ўжо стаў камуністам.

Так знік дыктатар Гардубал Зуарэц Табанейра, не дачакаўшыся наступнага дзяржаўнага перавароту, у час якога ён быў бы зарэзаны паводле рамонскага звычаю.

У Рамоні здараліся ўсялякія цуды, і таму зусім не трэба здзіўляцца, што пасля смерці правадыра ваеннай хунты на чале дзяржавы стаў не генерал, не прэзідэнт, а султан, хаця восемдзсят працэнтаў рамонскага насельніцтва былі католікі і толькі дваццаць працэнтаў кланяліся магамету. Так улада перайшла да сапраўднага султана з залататканай чалмой і з гарэмам нябачаных прыгажунь. Ён быў ставатам дабраком і насіў імя Джанабет Другі.

Па натуре і па ўладных імкненнях новы кіраўнік дзяржавы рэзка адрозніваўся ад генерала Табанейры і не праяўляў схільнасці да ніякіх рэформ. Усеўшыся

на забыты і зноў пазалочаны прастол, выцягнуты з дзяржаўнага мэблевага рэквізіту, Джанабет Другі глыбакадумна пачасаў сваю кучаравую бараду і адным махам акрэсліў лёс дзяржавы. Ён прадставіў імперыялістычным манаполіям неабмежаванае права даглядаць свінцовыя руднікі, нафтавыя шчыліны і заводы, бананавыя плантацыі і іншыя прыродныя багацці краіны, аддаўшы і самое войска ў вопытныя рукі імперыялістычных інструктараў. Для сябе султан пакінуў прывольнае жыццё, банкеты і падпісанне ўказаў аб больш дэмакратычным павешанні рамонскіх камуністаў.

Само сабой зразумела, што Джанабет Другі адмяніў Дэкрэт аб правільным карыстанні смехам і ўсе смехатворныя мерапрыемствы папярэдняга дыктарскага рэжыму, закрыў і міністэрства смеху, з якога былі звольнены ўсе панурыя чыноўнікі. Быў пакінуты толькі велічны дзяржаўны цырк у сталіцы Лампур, але ў ім уся галоўная роля належала не клоунам і дрэсіраваным малпам, а прыгожым акрабаткам, наезніцам і ўтаймавальніцам звяроў, якія карысталіся высачайшай апекай і ласкай султана.

Разваліўшыся ў мяккіх падушках, султан Джанабет Другі блажэнна смактаў сваё наргіле, піў каву і шарбет і глядзеў футбольныя матчы на блакітным экране тэлевізара.

Ён дазваляў народу смяяцца і галадаць.

І галодны рамонскі народ смяяўся па-тамбаанску і, вострачы ўпотаі нож на белавалосую султанскую галаву, танцаваў рамону.

Ангел Наралійчаў

Сокалава поле

зед Стоіл увайшоў у дом, зняў высокую дабруджанскую шапку, памахаў ёю, абтрэсваючы дробныя кропелькі дажджу, і сказаў:

— Добры дождж ідзе, зямля будзе мяккай.

Ён паставіў у кут кій, на які абаспіраўся, якім ганяў вясковых сабак і якім выклікаў павагу да сябе, як да члена абшчыннага савета, прысеў да печы і працягнуў да агню свае адубелыя рукі.

Цётка Манушка прынесла драўляную

міску, паставіла яе перад старым, зачэрпала цёплай вады з чорнага карца і паліла яму на рукі. Потым баязліва загаварыла:

— Доўга ты затрымліваешся, Стоіле, на гэтых сходах. Чаму не прыходзіш, як усе людзі, каб можна было крыху адпачыць. Увесь дзень цягаешся па полі. Я паспела спрасці ўсю кудзелю, пакуль ты прыйшоў. Не табе перайначваць цяперашні свет. Пакінь гэта маладым.

— У маладых, вядома, сіла, але яны вельмі шпарка гоняць коней. А я нібыта драўляны штыр пад колам: падтрымліваю нагужаныя калёсы. Давай налівай, перакусім, бо я прагаладаўся. Калі ішоў дадому, зазірнуў у карчму Фачэты. Там сустрэў Колю Бяленкава... З усяго сяла толькі ён адзін не аддаў палетка. «Рэжце мяне пілой, смажце мяне на ражне — я не аддам,— кажа.— Ды што ўрэшце вы мне зробіце?» Ну і ўпарты. І знайшоўшы не падзеліцца... Блукае ў цемры, як сляпы... Ах, Манушка, дажыў я, убачыў і новае жыццё. Са сцягамі з'явілася моладзь у Шчаслівых грушах, а за імі загрузацелі трактары. За гадзіну ўзаралі межы, зраўнялі зямлю, так, як было спрадвеку. Як вустрыцы жылі мы раней — кожны ў сваёй шкарлупіне. Ніхто не асмельваўся высунуць галавы. Але ўжо разбілі і шкарлупіны. Правядзём электрычнасць, пабудуем агульную пякарню, лазню і сушылку, а потым і свой вінны завод. Цуды здзейсняцца ў нашым сяле. З'явілася машына з вогненнымі вачыма, рэйкі гудуць пад ёй, а Бяленкаў вырашыў спыніць яе — як баран, тырчыць перад ёю, хоча ўдарыць у яе сваім зламным рогам... Вельмі смачны твой крупнік, Манушка!..

— Куды паедуць заўтра трактары? — спытала Манушка.

— З самай раніцы ў Сярэдняю лагчыну.

— І нашы?

— І нашы. Будуць зруйноўваць вялікую мяжу, нават валіць дрэвы на яе. Трактар — гэта страшэнная сіла. І не дай бог змагацца з такім мядзведзем. Задумаў я зрабіць сані з грушы — для глыбокага снегу. Ты ведаеш тое дрэва — над нашым полем. З яго і зраблю.

Манушка ела неахвотна. Нешта стаяла ў горле. Адсунула лыжку і стала глядзець на двор праз адчыненыя дзверы. У садку ўсё шамацеў дождж. Халодны вецер налятаў на пераспелае жыта і лісце грушы, якая расла на вялікай мяжы ў Сярэдняй лагчыне. Усё навокал дрыжала і спявала. А яе дзіцятка, маленечкі Сокал, спаў у люльцы, раскінуўшы ручкі, і ўсміхаўся ў сне. Люлька яго падвешана да той галіны, якую Стоіл хоча зрэзаць... Хіба не блізкая яму гэтая зямля, якая добра родзіць, хіба не баліць у яго сэрца за гэтае поле, дзе ён пачуў самыя лепшыя песні ў сваім жыцці? Упартую галаву носіць на сваіх плячах.

Калі на Балкане забілі Сокала і трох Петляшкоўцаў, дзед Стоіл толькі сцяў вусны і нават слязінка не навярнулася на вочы...

— Чаму не ясі? — павярнуўся да яе стары.

— Нешта сумна мне. Не хочацца.

Стары надзьмуўся, апаражніў міску, падсунуў трыножнік да агню, сеў і стаў глядзець на полымя. Ён разумеў: шкада было жанчыне старога ўрадлівага поля... Але яна не вінавата...

Манушка прыбрала са стала, падсела да яго,

хацела паглядзець яму ў вочы, але ён адварнуўся. Пачала качаргой раўняць вугольчыкі ў печы...

— Я, Стоіле, не гавару, каб ты не аддаваў. Зрабі ўсё, што надумаў. Ты лепей ведаеш, што трэба і што не трэба. Аднаго толькі мне вельмі шкада. Помніш, калі мы вязалі снапы ў Сярэдняй лагчыне? Хто б ні паказваўся там, гаварыў: «Гэта Стоілавы, толькі ў яго можа ўрадзіць такое жыта, толькі ён можа вязаць такія снапы». Толькі ты ўмеў так глядзець за скацінай... Як прыемна было мне назбіраць са- мых прыгожых кветак: прывязаць іх да перавясла! А цяпер ты ніколі не зможаш сказаць, што гэта тваё.

— Каб ты здарова была!

— Жанчыны гавораць, я дакладна не ведаю... Гавораць, што перш-наперш хацелі зрабіць адну печ на ўсё сяло. З аднаго катла нібыта ўсіх карміць збіраліся. Хацелі быццам бы разбурыць усе дамы і для ўсяго сяла зрабіць адзін вялікі дом.

— Дурныя размовы. Ты, Манушка, памятаеш, калі мы купілі ў Колі Бяленкава частку поля?

— Чаму ж не помніць? У той год была вялікая вада, даходзіла аж да вугла дома. Тады раздзялі- ліся мае браты і далі мне семдзсят тры залатых. У фартуху табе прынесла. Ты сказаў, што ўсе тыя грошы трэба аддаць Бяленкаву.

— Не гавары мне пра тыя грошы,— уздыхнуў дзед Стоіл.

— Нашаму сыночку было два гады. Увесь час пад старой грушай прывязвалі яго люльку. Яна за- калыхвала яго, хавала ў цяні і абараняла яго ад летняга дажджу. Ах, як я люляла майго чарнаво- кага хлопчыка. Каб ён вырас і стаў мужчынам,—

павёў бы за сабою ўсё сяло. Мілы Сокал! Дзеля гэтага хіба я глядзела за ім?

— Хопіць,— прагаварыў бацька і ўзняўся.— Хопіць. Плачам не вернеш яго. Давай класціся.

Глыбокай ноччу спытаў уголас:

— Чаму круцішся? Чаго не спіш?

— А ты чаго ўсю ноч уздыхаеш?

— Ды так, я думаю. Другія пеўні праспявалі. Ужо час паглядзець скаціну.

Дзед Стоіл, цяжка ступаючы, выйшаў на двор. Ціхі дожджык працягваў абмываць лісце, дахі, пабудовы. У цемры яго сустрэў сабака і пачаў тыцкацца пысай у яго руку. Калі Стоіл вярнуўся, убачыў, што стомленая ад перажыванняў і думак жонка ўжо моцна спіць. Стары на золку таксама задрамаў і ўбачыў такі сон: ён стаіць на сваім полі ў Сярэдняй лагчыне перад вялізарнай машынай з вогненнымі вачыма. Машына дыхае і пыхціць, а зямля дрыжыць пад яе коламі. Гучным голасам машына крыкнула:

— Хто ты, што стаіш перада мною і не даеш мне зруйнаваць мяжу, на якой жывуць яшчаркі, гадзюкі і дзе растуць дзікія калючкі?

— Я — гаспадар. Мяжа мая, а зямля засталася ад бацькі. Адчапіся і ідзі да д'ябла! Я не аддам поля!

— Прэч з дарогі альбо я пераеду цераз цябе!

— Ты? — задрыжаў дзед Стоіл.

Тады нехта зашаптаў яму на вуха:

— Чаго чакаеш, Стоіле? Няўжо гэтай тарахцёлкі баішся?

Дзед Стоіл павярнуўся: побач стаяў Коля Бяленкаў.

— Трымай! — працягнуў яму сукаватую палку Бяленкаў.— Давай, пакажы яму! Бі тарахцёлку, пакуль цэлага месца не застанеца. Трушчы яе на кавалкі, раскідай яе шрубы ва ўсе канцы зямлі!

Дзед Стоіл узяў палку і кінуўся на вогненныя вочы машыны.

— Назад! — закрычаў ён і замахнуўся, але, перад тым як нанесці ўдар, ён убачыў гнеўныя вочы свайго сына-нябожчыка, свайго Сокала:

— Што робіш, тата? — крыкнуў Сокал.— Няўжо ты думаеш спыніць машыну будучага?

Дзед Стоіл апусціў руку і ўбачыў: сядзіць Сокал на сядзенні, такі, якім ён яго ведаў, з кучаравымі валасамі, у незашпіленай кашулі. Сціскае руль і стрымлівае жалезную машыну. А за ім — народ, мільёны людзей.

— Сокале,— прагаварыў уражаны стары і кінуў палку на зямлю.— Гэта ты кіруеш машынай?

— Я гэта, тата, дай мне дарогу.

— Дам, сынку, як жа табе не даць...

Слёзы душылі старога, калі ён адсунуўся ўбок. Увесь задрыжаў.

— Чаго плачаш, Стоіле? — паглядзіла яго па твары Манушка і нахілілася над ім.

Дзед Стоіл уздрыгнуў і, калі прагнуўся, сказаў:

— Нічога. Наш сын мне з'явіўся ў сне. Ах, Манушка, уся зямля ад Бойкава ўзгорка да Каменнай нізіны будзе называцца Сокалавай нівай. Так вырашылі і так назвалі яе таварышы нашага сына. Ты ведаеш ручай, што бяжыць сярод каменняў і прыбгае ў каменную чашму¹, якая падзяляецца на дзве

¹ Ч а ш м а — каменная пабудова над крыніцай.

крыніцы? Дык вось, паміж імі будзе стаяць наш сын, выліты з бронзы. Так вырашылі таварышы майго сына. А цяпер трэба збірацца ў дарогу, каб не спазніцца.

Дзед Стоіл адчыніў дзверы. Дождж перастаў. Сонца прыпякала.

Георгій Караславаў

Браты

Мітуш усё ўспомніў, і яму стала сорамна. Словы Юрдана ўсё яшчэ гучалі ў яго вушах:

— Ты прыйдзеш да мяне, а я да цябе не вярнуся ніколі!

Даўно гэта было. Мітуш яго не зразумеў тады. «Так ты мне і спатрэбішся,— думаў ён, хітра ўсміхаючыся.— Навошта мне ісці да цябе, не кіну ж я гаспадарку і поля?»

А выйшла так, што праўда была Юрданава: такія перамены адбыліся за дзесяць

год, што і не падумаў бы! Блукае цяпер Мітуш па ўскраінах Сафії, глядзіць на цыгарэтны пачак з адрасам свайго брата і пытаецца ў сябе: «А што, калі ён раззлуецца і прагоніць мяне?»

Даўгія брудныя вулачкі, пакрыўленыя калонкі з сапсаванымі кранамі, шэрыя парканы, мноства малых дзяцей... «А ў сяле гавораць, што ў гарадскіх не бывае многа дзяцей,— падумаў Мітуш, гледзячы на нумары дамоў.— Трыццаць пяць... трыццаць сем...» Але ці на гэтай ён вуліцы? Ён прыглядаўся да прахожых, спыняў тых, якія, па яго меркаванню, павінны былі звярнуць на яго ўвагу, і пытаўся ў іх. Яму хацелася хутчэй знайсці дом брата, і ў той жа час нешта стрымлівала яго, сціскаючы яго грудзі: «Ты прыйдзеш да мяне, а я да цябе не вярнуся ніколі». Юрдан упарты, заўсёды спрачаўся з бацькам. Як і бацька, ён смелы і дзёрзкі. Асабліва дзёрзкім і няўрымслівым быў Юрдан у маладыя гады. Купляў рэвальверы і кулі, прыносіў газеты і брашуры, хадзіў уначы на сходы, раскідваў адозвы і лістоўкі. «Не лезьце ў палітыку»,— гаварыў ім бацька. Мітуш бачыў, што рэвалюцыйная дзейнасць Юрдана бацьку не падабалася. А Юрдан ведаў, што рана ці позна выбухне сварка, і таму здалёк пад'язджаў да старога. «Які татка, такі і я,— падміргваў ён хітра.— Многа перажыў, таму і многа ведае...» Ён імкнуўся адгадаць яго думкі, паўтараў яго словы, ва ўсім згаджаўся з ім. Так, пакрысе, і ўвайшоў у бацькава сэрца. «Добра, што ў мяне два сыны,— суцяшаў сябе стары.— А інакш меншы раней часу загнаў бы мяне ў магілу...»

Быў сонечны зімовы дзень. Юрдан прынёс два вялікія партрэты і павесіў іх на сцяне. Стары ўвай-

шоў, нахмурыўся і доўга глядзеў на іх. Потым паказаў на адзін: «Хрыста Боцеў памёр за хрысціян, гэта добра. Але каб гэтага барадатага я не бачыў у сваім доме!» Хаця стары і намагаўся захаваць спакой, ён увесь дрыжаў ад злосці. «Я не пярэчу, — адказаў ціха Юрдан. — Але гэты чалавек змагаецца за лепшае жыццё для такіх, як ты». Тады стары ўзняў руку, кінуўся на партрэт і падраў яго. Унізе, дзе былі цвікі, засталася толькі палоска паперы з выразным подпісам: «Д. Благоеў». «Вон! Каб я цябе не бачыў у сваім доме! Ідзі! Гуляй з вясковымі бадзягамі і валацугамі!» Бацька крычаў голасна, пагрозліва махаючы рукамі. Юрдан выйшаў жоўты, як асенні ліст. Вярнуўся праз тры дні. Стары яшчэ бурчаў. «Усю душу мне вывернуў, нягоднік! Гэта маці твая, бог ёй даруе, завельмі песціла цябе!»

Мітуш паціраў рукі. «Дагаджай бацьку, каб не раззлаваць яго», — павучаў ён сваю жонку. Тая мітусілася вакол свёкра, падносіла яму падушкі і чыстыя кашулі, лісліва ўсміхалася. Але сваркі ў доме не спыняліся. Стары не мог цяпець Юрдана. Лаяў і яго, і яго веру, і яго партыю. Юрдан маўчаў, адказваў вельмі рэдка. «Я выганю гэтых чырвоных чмялёў з тваёй галавы!» — пагражаў бацька. «Яны з маёй выляцяць, а ў тваю ўляцяць», — з усмешкай адказваў Юрдан. Але яго ўсмешка не злавала бацьку. Ён вельмі злаваўся, калі Юрдан пачынаў размаўляць з ім спакойна і павучальна. «Гаворыць, як прарок, а калі спытаеш, дзе ён, лайдак, навучыўся ўсяму гэтаму, адказвае, што гэта Карл Маркс напісаў...»

Потым Юрдан паехаў у горад. Там яго арыштавалі, сядзеў у астросе, выйшаў. Стары не ўспамінаў

пра яго, не пытаўся нават. Але ўсё ж чакаў, што Юрдан вернецца і яны памірацца. Стары памёр у 1926 годзе, так і не дараваўшы сыну. Мітуш выкарыстаў яго гнеў і схіліў бацьку перапісаць Юрдану трэцюю частку маёмасці, а дом пакінуць яму, Мітушу. Пасля смерці бацькі Юрдан прыехаў, прадаў усё, што яму належала, і зноў паехаў. Дзесяць год мінула...

Спускаліся прыцемкі. Віташа цямнела, толькі белыя плямы снегу свяціліся на яе вяршыні. «А што будзе, калі я яго не знайду?» — прашаптаў Мітуш. Куды ісці? Што рабіць у гэтым чужым горадзе? У торбе, праўда, ёсць хлеб і сала, але гэтага хопіць ад сілы на дзень-два. Пра гасцініцу і думаць нечага: засталася толькі чатырнаццаць леваў. Ён спытаўся ў адной дзяўчынкі на вуліцы. Яна задумалася, паціснула плячыма і пайшла. Потым спыніў мужчыну ў фартуху прадаўца. «Вунь там», — сказаў мужчына і таксама пайшоў сабе. Мітуш накіраваўся туды, абнадзеяны, але з цяжкім сэрцам. Ён азіраўся на перакрываваннях, доўга ўглядаўся ў жалезныя шыльды на дамах і трымаўся таго кірунку, які паказаў мужчына ў фартуху. Значыць, недзе тут ён. Можа, брат прайшоў дзе-небудзь паблізу, не звярнуўшы на яго ўвагі. Не, ён пазнаў бы яго па вопратцы... Варта прыгледзецца і... А што, калі Юрдан не прыме яго? Мітуш зморшчыўся. Хіба гэтак можна? «Усё ж такі родная кроў...» Калі пачне гаварыць пра маёмасць, скажа, што такая была бацькоўская воля, нельга ісці насуперак ёй... «Хіба бацькоўская воля? — спытаў недзе глыбока ў душы самога сябе Мітуш. — Я ўсю душу выцягнуў з яго, пакуль ён пакінуў мне дом...»

Нейкая вучаніца паказала яму вуліцу.

— Вось яна,— сказала.— Які нумар шукаеце?

— Семдзсят дзевяты... Юрдана Атанасава...

— Вунь там.

Пяцьдзсят пяты... Пяцьдзсят сёмы... Ён набліжаўся. А сэрца білася ўсё мацней, усё цяжэй было ісці па вуліцы. Як яго сустрэнуць? Вось ён: двухпавярховы дом, за домам нізкая прыбудова. «Тут гэта»,— не раздумваючы, вызначыў Мітуш. І ўвайшоў у дворык.

Нечая галава высунулася з акна верхняга паверха, нават прагаварыла нешта, але ён ужо стаяў перад дзвярыма прыбудовы.

Нейкая дзяўчынка зірнула на яго спалохана і павярнулася:

— Мама, тут нехта прыйшоў!

— Ці жыве тут... Юрдан Атанасаў?

Жанчына здзіўлена і падазрона паглядзела на яго.

— Жыве. Але яго цяпер няма.

— Вы яго жонка?

— Я.

Мітуш працягнуў руку.

— Я яго брат.— Ён усміхнуўся праз сілу, яму стала нека непрыемна і крыўдна, нібыта яго арыштавалі.— Мітуш я.

— А-а! Калі ласка! Уваходзьце! Даню можа затрымацца.— Яна зірнула на дзяўчынку: — Мілка, гэта твой дзядзька! Павітайся з ім!

Дзяўчынка пачырванела, падышла і ледзь чутна павіталася.

— Бачыш! У нас госць! Відаць, добра паблукалі, пакуль знайшлі нас?

— Ды не! — схлусіў Мітуш. — Спытаўся. Адна дзяўчынка сказала...

— Чаго ж мы стаім тут на холадзе, — сказала жанчына і, падміргнуўшы Мілцы, увайшла ў дом. Потым паказала на акно: — Цямнее... Калі ласка, уваходзьце!

Калі Юрдан вярнуўся, ён перш-наперш убачыў стракатую торбу ў калідоры. Ён спыніўся і агледзеўся: «Хто б гэта мог прыйсці?» Гэтая торба належала яшчэ яго маці. Ён памятаў вось гэтыя шэрыя квад-рацікі, чорныя вуглы і тонкія чырвоныя палоскі. Нешта забытае і мілае, забытае, як дзіцячы ўспамін, і мілае, як матчына ўсмешка, расплылося ў яго грудзях і ўдарыла ў сэрца. І сэрца яго забілася, як пры першым любоўным спатканні. Гэта быў любімы малюнак яго маці. Так яна ткала і кашулі, і без-рукаўкі, і хусткі: шэрыя, як іх жыццё, з вялікімі чорнымі вугламі і з тонкімі чырвонымі палоскамі. «Хто гэта прыйшоў?» Юрдан хацеў паверыць і не мог. Ён адчуў пах малацьбы, свежага сена, куку-рузы...

— Даню!

Яго жонка думала, што ён ні аб чым не здагад-ваецца. Але Юрдан адчыніў дзверы і шырока ўсміх-нуўся:

— Браток!

Мітуш няўключдна ўзняўся, як мядзведзь, быццам баяўся разбіць нейкую дарагую і крохкую рэч, і пра-цягнуў сваю шырокую далонь. Ён не мог вымавіць ні слова. Ён і ўзрадаваўся і збянтэжыўся, адчуў, як у твар хлынула чырвань. Ён чакаў халоднай сустрэ-чы, двух-трох сухіх пытанняў пра вёску і далікат-нага папярэджання: «Цесна ў нас, толькі пакой і

калідор». А вось Юрдан увесь засвяціўся ад радасці, убачыўшы яго.

— Ды я вось... у госці,— збянтэжыўся Мітуш. І яму стала цяжка і пакутліва. Каб яго сустрэлі насцярожана і суха, яму было б лягчэй.

— Як дома? — пытаўся Юрдан.— Як жонка? А дзеці? Атанас вучыцца? А пляменніца, відаць, вырасла ўжо?

— Усё добра,— адказваў Мітуш. Ён здзівіўся, што брат пра ўсё ведае. «Дачка ж у мяне нарадзілася пасля таго, як падзяліліся...»

— А ты... як ты сам? — Юрдан пільна глядзеў яму ў твар. «Ці не хворы ён?» Твар Мітуша быў цёмны і сухі.

— Няма хлеба ў сяле,— уздыхнуў Мітуш і выцер нос жаночай хусткай.

— Крызіс, так?

— Вялікі. Няма дзе лева ўрваць. У паловы сялян яшчэ на каляды скончылася жыта. Я прадаў цялушку, трымаўся ўвесь час, але вось — і мяса няма...— Мітуш змоўк і крадком паглядзеў на свайго брата.— Думалі з жонкаю, меркавалі і вырашылі, каб я паехаў да цябе. Горад як мора, можа якая работа знойдзецца... якая будзе...

Юрдан маўчаў. Ён ведаў, што ў гэтае імгненне да яго звернуты не толькі вочы Мітуша. На яго глядзелі і тыя тры блізкія істоты ў старым родным доме мілага роднага сяла...

— Страшэннае беспрацоўе цяпер, браце... Але паспрабуем...

— А там... у вас... ты працуеш там, дзе робяць люстэркі? — умольна спытаў Мітуш.

— Няма месца ў нас. Учора звольнілі трох ста-

рых рабочых.— Юрдан намаўчаў.— Але ж... ты што хочаш рабіць?

— Што будзе.

— Пабачым,— махнуў няўпэўнена рукою Юрдан.— Пашукаем. А цяпер раскажвай пра сяло, пра аднавяскоўцаў... Забыў іх, столькі год не бачыў...

Мітуш зноў глыбока ўздыхнуў, паківаў цяжка галавой і ўтаропіў позірк у вузкае акно.

— Ды што раскажваць? — ажывіўся ён.— Няма жыцця ў сяле, вось і ўсё.

— Ёсць, ёсць, ты не бачыш! — адрэзаў рашуча Юрдан.— Як у сяле, так і ў горадзе... Толькі вы яшчэ не можаце ўсё ўсвядоміць... Трымаецца за гэтую праклятую зямлю, вось і незадаволеныя...

Мітуш успыхнуў.

— Не. Некаторыя людзі не спяць, зразумелі сваё становішча...

— Хопіць вам. Сядзем, перакусім,— перабіла іх жонка Юрдана.— Мілка, ты яшчэ не спіш, га?

Мітуш кіўнуў галавой, усміхнуўся, і яму стала лёгка і радасна: ён зноў быў блізка і свой у гэтым доме...

Арлін Васілеў

Любоўная гісторыя

Любоў праходзіць з гадамі.

Той, хто так гаворыць, ніколі па-сапраўднаму не любіў. А калі любіў, то яго не любілі. Бо яна, любоў, як агонь, ад адной трэсачкі не загарыцца. А калі ёсць дзве, то варта пакласці іх на распаленыя вуглі, перакрываваўшы адно на другое, і полымя шугане гораचा і весела, а патухне толькі тады, калі дагарыць апошняя жылачка.

Возьмем, напрыклад, маё жыццё з Георгіем.

Завуць мяне Хубавелка. Мне ўжо трыццаць во-сем год, майму Георгію — сорок два, мы жанатыя шаснаццаць год, чацвёра дзяцей у нас. І ўсё ж...

Як гэта сказаць вам папрыстойней?

...І ўсё ж мы любім адзін аднаго па ўсіх там прыродных і чалавечых патрабаваннях. Заўважылі нават, што ў апошнія гады пачуццё наша не паслабела, а, наадварот, узмацнілася.

Наша любоўная гісторыя асаблівая, я сказа-ла б — палітычная. Можна, адзіная ў Балгарыі. Таму што я — камуністка, член БКП, а Георгій — «друж-баш», як яго ў нас называюць, дакладней — земля-роб, член Балгарскага земляробчага народнага саю-за — ВЗНС.

Ясна, што пры такім ідэйным становішчы ў сям'і не могуць не ўзнікнуць такія-сякія ўскладненні. Тым болей, што нашы розныя пераконанні не былі на-быты выпадкова і дарэмна было чакаць, каб у час канфлікту адзін альбо другі мог лёгка саступіць. Усё гэта тлумачылася больш глыбока — тым, што мы атрымалі ў спадчыну.

Я — ад майго бацькі, Добра Петкава, селяніна і шахцёра, які разам з Георгіем Дзімітровым удзель-нічаў у першай стачцы на шахце «Плакальніца», першага камуніста ў Буніна, паўстанца-вераснёўца. Ён памёр у турме.

Георгій — ад свайго бацькі, Ганчы Сірашкі, па мянушцы Дружба, таксама селяніна, таксама паў-станца-вераснёўца, які неаднойчы трапляў у лапы паліцыі. Прытым ён быў асабістым другам Аляк-сандра Стамбалійскага¹. У сяле расказвалі, як ад-

¹ Стамбалійскі Аляксандр (1879—1923) — балгарскі палі-тычны дзеяч, лідэр Земляробчага народнага саюза.

нойчы Стамбалійскі спыніў скоры поезд на нашым прыпынку і загадаў адчапіць яго вагон, толькі каб засведчыць павагу да свайго аднадумца Ганчы Дружбы.

Нас з Георгіем аб'ядноўвае таксама бацькоўскі саюз адзінага фронту: мы абодва былі звязаны з партызанскім атрадам «Смерць фашызму!»

Гарэлі дамы, усюды — паліцэйскія засады, трупы забітых, адрэзаныя галовы з зорачкамі на лбе — жудасць! І мы блукаем у цёмныя і светлыя ночы па тайных сцежках, дзе і ваўкі ніколі не ступалі.

Як страшна было — у змрочных, населеных кажанамі бунінскіх пячорах! Стаім на палянцы перад «Змянімым дуплом», чакаем сустрэчы, а кажаны круцяцца вакол нас, пішчаць, дакранаюцца да нас сваімі вострымі крыльцамі.

Я дрыжу, а Георгій абдыме мяне сваімі кавальскімі рукамі і шэпча:

— Хубавелка, не бойся! Трымайся за мяне! Нікому я цябе не аддам...

Ён шэпча, а я адчуваю яго дыханне над самым вухам...

Вось так...

Не аддаў мяне Георгій: ажаніліся адразу пасля перамогі народа. Прыехалі на вяселле ўсе нашы і бацькоўскія таварышы і сябры — з сяла, з акругі, з Сафіі — вялікі сход сабраўся. Толькі «Страхіл» — маёр Ілія Недкаў — не прыехаў, бо вельмі тужыў па нязбытнай любові. Але і ён прыслаў тэлеграму з самымі сардэчнымі пажаданнямі шчаслівага жыцця...

Час быў пераможны, радасны. Добра выпілі, развяселіліся. Пачаліся каментарыі, заўвагі з прычыны шлюбу камуністкі і члена ВЗНС:

— Гэй, Георгій, як адчуваеш сябе пад кіраўніцтвам Хубавелкі? Можа згорнеш аранжавы сцяг, га?

— Пакіньце яго ў спакой! Яму лёгка: будзе атрымліваць інструкцыі пад пярынай і дзейнічаць безпамылкова, дакладна па генеральнай лініі!

Смяяліся — ад усёй душы.

Георгій адказваў ці то сур'ёзна, ці то жартуючы:

— Мы, — кажа, — з Хубавелкай усё абмеркавалі, як і належыць ў Айчынным фронце: яна выконвае партыйныя справы, а я трымаю першыноство ў доме.

— Трымай!

— Ха-ха-ха!

— Хубавелка табе пакажа, як трымаць першыноство!..

— Пабачым, пабачым, — шчыра ўсміхаўся Георгій.

Такія нашы бунічане — небяспечныя жартаўнікі. Зубатыя.

Дасціпныя на слоўца.

Ні туркі ў першае рабства, ні фашысты ў час другога не маглі доўга затрымлівацца ў нашым сяле. А пасля Дзевятага верасня нашы аднавяскоўцы сталі яшчэ больш вострыя на слова.

Калі чалавек у нейкай справе — сямейнай альбо грамадскай — рабіў што благое, яны былі здольны адным дасціпным жартам скрышыць яго на сілас.

Каб не закранаць пачуццё ўласнай годнасці мужа, я цвёрда вырашыла стрымліваць свой жаночы ўплыў. Было дзе выявіць сваю кіруючую ролю: мы змагаліся з капіталізмам і пачыналі будаваць новае грамадства. Георгій заставаўся пад аранжавым сцягам і дапамагаў маёй партыі як правераны ў агні саюзнік і першы майстар-механізатар. І для мяне

было дастаткова такога, як ён: высокі, падцягнуты, заўсёды крыху змрочны з твару, але сэрца ў яго мілае, ласкавае, як жоўценькае пушыстае кураня.

Я стала тактоўная, як якая-небудзь міжнародная дыпламатка. Паважала яго арганізацыю, чытала газету «Земледельско знаме» і не прымушала яго чытаць нашу «Работнічэска дзела», хацела, каб ён сам зацікавіўся і прывык да яе. Як член партыйнага бюро я ведала пра ўсе прапановы па агульнай рабоце з мясцовай арганізацыяй БЗНС, але ніколі не давала «інструкцыі пад пярынай» яе старшыні. Усё, што было неабходна яму сказаць, гаварыў наш сакратар.

Асабліва я паважала яго першыństwo ў хатніх справах.

Іншыя жонкі ў сяле сапраўды камандуюць у доме, але я прывыкла раіцца з ім і пра тое, што трэба набыць для дома, і пра адзенне, і пазней пра ўсё, што было звязана з дзецьмі, нават пра такія маленькія дробязі, якую квактуху пасадзіць на яйкі.

Бывала, хаця і рэдка, што Георгій не адобрыць якой-небудзь маёй прапановы. Я тут жа саступала:

— Добра, Георгій, добра: будзе, як ты скажаш. Але ўзніму свае вочы і зазірну ў яго...

Ох, гэтыя мае вочы!..

У адным са сваіх пісьмаў Ілія Недкаў абмаляваў іх як пераменлівыя: то зялёныя, нібы крынічка ў вясеннім лесе, то цёмна-сінія, нібы тая ж лясная крынічка, калі неба глядзіцца ў яе, як у люстэрка. Акрамя таго, яны былі «прамяністыя, быццам электрычныя ліхтары». А начальнік пошты, які двойчы браў развод і цяпер зноў быў халасцяком, аднойчы назваў іх «магнітныя»...

Можа і сапраўды было ў іх нешта магнітнае, але варта было мне выпадкова зірнуць на каго з мужчын, той адразу ж бянтэжыўся. Асабліва калі я далучала да позірку адну з маіх усмешак, калі вусны ледзь-ледзь адкрывалі белыя зубы, а на левай шчацэ з'яўлялася ямачка...

Дык я гаварыла, значыць, што Георгій часам не ўхваляў маёй якой-небудзь прапановы. Але калі я глядзела на яго, ён пачынаў круціцца, заломваць пальцы, пакуль не апускаяў крыльцы сваіх павек:

— Але ж глядзі, Хубавелка... Не ведаю, што і сказаць... Можа і лепей будзе зрабіць як ты хочаш... Га?

— Добра, Георгій.

Далучала і ўсмешку з ямачкай:

— Але, Георгій, ты лепш ведаеш. Я... Як ты вырашыш.

— Так, так, вырашана ўжо! Лепей так, як ты прапануеш! Дзейнічай!

І я дзейнічала паводле апошняга рашэння майго супруга.

Аднак ніякай тактыкай не магла я пераадолець яго дзіцячага страху, што ён можа калісьці страціць мяне.

Дзіўны ён чалавек: хацеў, каб я назаўсёды засталася такая ж прыгожая, радаваўся, калі я, прыбраная, плыла нібы лябёдка па сяле. А калі спыняўся каля мяне другі мужчына, ажыўлена размаўляў са мной,— Георгій аж паміраў ад пакуты. Нічога, праўда, не гаварыў; але і без слоў было прыкметна, як ён раўнуе.

Але ж не сядзець мне ў доме, як нейкай сярэдневяковай турчанцы.

Наша партыя кіруючая — яна адказвае за ўсё. Яе членам многа было работы: сходы — арганізацыйныя, асветніцкія; нарады і гутаркі — на бюро, з моладдзю, у клубе, у брыгадах, розныя курсы і канферэнцыі ў горадзе. Здаралася, што я прыходзіла позна некалькі вечароў запар.

І Георгій увесь дзень працаваў: збіраў і разбіраў маторы, рамантаваў парнікі, араў на трактары, сядзеў на камбайне, працаваў да стомы. Але прыбярэ ўсё ў доме, накорміць дзяцей, пакладзе іх спаць, а сам не кладзецца. Выходзіць мяне сустракаць, хоць яшчэ і не цёмна...

Выходзіў, але ведаў, што я першая ўбачу яго. Таму ён хаваўся дзе-небудзь у цяні, як вампір. Сачыў, каб я не ішла дадому з таварышамі. Асабліва з Іліёй, з палкоўнікам Недкавым. Мы ўжо выбралі яго агульным галасаваннем старшынёй кааператыву, хоць яго жонка і не пажадала развітацца з прыгажуняй Сафіяй.

Георгій ведаў пра старую любоў Іліі да мяне. І пра пісьмы, якія я атрымлівала ад яго да вяселля, і пра прапанову стаць яго жонкай. Хадзілі ў сяле чуткі, быццам Ілія паспяшыў ажаніцца, асабліва не выбіраючы, толькі з-за таго, што я аддала перавагу не афіцэру, а механізатару; быццам згадзіўся быць старшынёй у нас не толькі таму, што такая народная воля, але і каб асвяжыць прыемную сардэчную рану...

Чаго толькі не нагавораць людзі.

А на самой справе, як толькі мы абвясцілі пра заручыны, Ілія ні пісьмом, ні словам альбо паглядам не напамінаў пра сваё пачуццё. Але Георгій усё ж стаяў і чакаў у цемры.

Другая, магчыма, і раззлавалася б на свайго мужа за тое, што ён яе так апякае. Альбо проста пасмяялася б з яго. Але мне было прыемна, што не хто-небудзь іншы, а мой уласны супруг на працягу многіх гадоў чакае мяне, як закаханы ўпершыню юнак. Падыду да яго, вазьму яго пад руку, адчую знаёмы пах машыннага масла і прыкладу шчаку да яго пляча — каб знаў, што я заўсёды яго, што мне вельмі прыемна крочыць разам дадому, дзе дзеці ўжо спяць і мы зможам быць толькі ўдвух...

Так, у палітычным міры і поўнай сямейнай згодзе мы пражылі пятнаццаць з паловай гадоў, аж да 6 мая, да Георгіева дня, калі мой супруг упершыню ўзбунтаваўся і супраць мяне, і супраць маёй арганізацыі.

Георгій прывык яшчэ з першага нашага сумеснага года ўрачыста святкаваць дзень сваіх імянін. У гэты дзень ён нават наймаў музыкаў і запрашаў на пачастунак усё сяло. Не так, відаць, ён клапаціўся пра свой дзень, як вельмі радаваўся, што дом і сад запаўнялі госці — земляробы, камуністы, беспартыйныя, — усе бачылі яго шчасце, для ўсіх мы былі прыкладам адзінства і любові.

У той дзень Георгій збіраўся паклікаць сваіх цётка і сяцёр, каб яны гатавалі, а я павінна была быць упрыгожаннем усяго свята. Мне трэба было падносіць кубкі, забаўляць гасцей і адказваць на жарты, пачынаць гульні, спевы. Ён жа бачыў, што гады не маюць ніякага значэння, што я такая ж, якая была ў пачоры з кажанамі...

З таго, апошняга Георгіева дня нічога не выйшла: партыйнае бюро вырашыла адмяніць царкоўнае свята і правесці замест яго працоўнае і антырэ-

лігійнае мерапрыемства. Усім партыйным і камсамольцам даручалася перацягнуць з Рамана чарапіцу для новага кароўніка. Мерапрыемства меркавалася пачаць раніцою — з плакатамі пра тое, што рэлігія — гэта опіум, з музыкай і спевамі самадзейнага хору, з маніфестацыяй і з усеагульным святам пасля работы ў двары кааператыва.

Рашэнне прынялі позна — перад самым святам, вечарам. Я, вядома, падтрымлівала яго вельмі гора, бо добра бачыла, як некаторыя таварышы ўсміхаліся. Але пакуль вярнулася дадому, зусім астыла...

Георгій ужо скончыў асноўную падрыхтоўку: і гадавалага барана, і снежаньскае ягня абадраў, абчысціў і павесіў на круку; каля жароўні высілася горка насечанага галля; чыгункі і катлы былі вычышчаны да бляску рачным пяском; мука прасеяна, рыс — пачышчаны, цыбуля і гародніна — у адным кашы, арэхі — у другім.

Сам ён свяціўся, як месяц:

— Давай, Хубавелка!.. Бачыш, усё падрыхтавана. Табе засталася толькі квас паставіць, і ўсё гатова!

— Добра, Георгій...

Як яму сказаць пра наша рашэнне? Як самой атруціць яму яго радасць?

— Ты, Георгій, нікуды не пойдзеш?

— А навошта?

— Ну... Людзей пабачыш... Можа, якую навіну пачуеш.

— На людзей я за дзень наглядзеўся, а навіны ўжо чуў па радыё... Давай, дарагая, стаў квас, а то не паспее ў час.

— Добра, Георгій...

Як я адразу не скеміла растлумачыць усё яму, каб ён сам уключыўся ў мерапрыемства? Але куды яно падзелася, сэрца? Растапіліся і мая магнітная ўсмешка, і малады мой голас. Замест таго каб выканаць свой партыйны абавязак, я — без усялякага прымусу, так вось, толькі ад жалю, змірылася, нібы нейкая паслухмяная рабыня, і пайшла ставіць квас. Да нейкага часу спадзявалася, што, можа, нехта з нашых агітатараў прыйдзе да нас у дом і Георгій ад другіх пачуе тайну, якую ведала ўжо ўся вёска. Але стрэлкі беглі па цыферблаце будзільніка, і ніхто не грукнуў у нашы дзверы. Ды і хто на самой справе мог падумаць, што ў нашым доме патрэбен агітатар?

Хіба я магла спаць у гэтую ноч!..

Калі сонца весела выглянула з-за Чырвеніцы, я ўжо выцягвала з чарэні хлеб і ўсоўвала патэльнію з печывам. Георгій зашываў начыненныя барана і ягна, змазваў іх маслам і чырвоным перцам.

Быў вясёлы, радасны.

— Які дзень сёння, а, Хубавелка?.. Дзякуй святому Георгію — ён любіць мяне!

— Вельмі любіць, — сказала я, нервуючыся і ад гарачыні печы і ад трывогі, якая расла з кожнай звільнай.

Георгій здзіўлена павярнуўся:

— А чаму ж не любіць?

— А таму што! — заплакала нарэшце я. — Таму што ўсё тое, што мы робім зараз, шкоднае і непатрэбнае. Мы не можам падтрымліваць рэлігію — гэта опіум для народа. А я сяджу як нейкая язычніца і рыхтую печыва для святых і для бога. Нам непатрэбна іх дапамога! Мы самі ўладкоўваем сваё жыццё — ты гэта ведаеш!

Георгій прыўзняў бровы: ён нічога не разумеў. А я, замест таго, каб прызнаць сваю віну, насту- пала:

— Гэта праўда! Вечарам партыйнае бюро пры- няло рашэнне: ніякіх рэлігійных свят, ніякіх імянін! Усе камуністы — на мерапрыемства: трэба перацяг- нуць з Рамана чарапіцу, даць прыклад несвядомым! У нас ёсць свае святы, і нам нельга падтрымліваць папоў!

Абвінавачанне было такім цяжкім і несправяд- лівым, што Георгій прыўскочыў і рассыпаў карабок з перцам:

— Хто? Я падтрымліваю папоў? Я?

Але я ўжо штурхнула камень па схіле, і яго нельга было спыніць.

— Так, ты! Ты іх падтрымліваеш! Ты з музыкай усхваляеш святога Георгія! Але я і ўсе музыкі пой- дуць сёння на маніфестацыю, і не будзе каму іграць табе. Я не магу застацца адна ў сяле. Не хачу, каб кожны мог паказваць на мяне пальцам: «Бачыце, несвядомая камуністка! А бацька яе столькі гадоў змагаўся з царкоўнікамі...»

Зялёныя крынічкі перапоўніліся, і слёзы пацяклі струменьчыкамі па маіх шчоках, па шыі...

— Чакай, Хубавелка! — разгубіўся Георгій. — Не трэба, прашу цябе! Не плач!

Ён пераступаў з нагі на нагу, заломваў пальцы, хадзіў туды-сюды.

— Добра... Калі ёсць такое рашэнне... Хоць гэта і не зусім правільна, але зробім так.

Сустрэўся вачыма з «ліхтарыкамі».

— Добра, добра! — узняў ён далоні. — Мы мо- жам і позна вечарам сабраць некаторых сяброў.

І ўсё, відаць, сапраўды скончылася б добра, каб у гэты момант не зайшоў да нас Ілія Недкаў.

Добры жарт падкінуў нам святы Георгій!

Хаця і не насіў вайсковай формы, Ілія не апускаўся, як нашыя мужчыны. І ў цывільным ён заставаўся такім жа зграбным прыгажунам: заўсёды яго даўгія валасы былі акуратна прычасаны, ён заўсёды паголены і надушаны самым лепшым адэкалонам. Ён — добры таварыш і выдатны кіраўнік: пры ім наша сяло стала заможным і праславілася сваім вінаградом і памідорамі далёка за мяжой. Відаць, толькі яму аднаму з усіх аднагодкаў Георгія нельга было ў тую хвіліну прыходзіць да нас.

Ілія расчыніў дзверы, спрытна зрабіў некалькі крокаў, як і хадзіў заўсёды, і крыкнуў шчыра, з хлапечай радасцю:

— Добрай раніцы вам! Хубавелка, ты падрыхтавалася ўжо?

Я павярнулася да печы і стала выціраць вочы, каб не было прыкметна слёз.

— Добрай раніцы табе, Ілія... Толькі ці не зарана яшчэ?

— Як зарана? — свяціўся ён. — Трэба ж і зайсці ў некаторыя дамы, падняць людзей. Хіба лёгка перамагчы векавыя звычкі? Хадзем, прашу!

Я гаварыла: лепей бы ён не прыходзіў. Ubачыўшы яго, Георгій пацягнуў, а калі павярнуўся да яго і пачаў гаварыць, у яго горле клекаталі ўсе яго ранейшыя страхі і падазрэнні:

— Табе, дарагі, толькі Хубавелка патрэбна?

Ілія разгубіўся.

— А? Чаму... Я клічу яе, таму што... З адной партыі мы. Але і ты, зразумела, можаш пайсці.

Георгій стаяў, шырока расставіўшы ногі, нахіліўшыся, рукі — у бокі:

— Магу, значыць?

— Можаш.

— Але як жа я пайду? Я не з вашай партыі.

— Нічога. Ты ж земляроб, саюзнік, да таго ж — старшыня вашай арганізацыі.

— Та-ак! Заўважылі, значыць, што тут ёсць і земляробы?

— Што з табой, Георгій, чаму ты раптам раззлаваўся?

— Я не злююся! — Георгій вымаўляў словы, нібы забіваў іх малатком. — Толькі на гэты раз мяне не будзе. Вы яшчэ пашкадуеце, што праводзіце мерапрыемствы, нават нам не гаворачы. Так, значыць: мы не ведаем, што рэлігія — гэта опіум! Вы можаце змагацца з ёй, можаце даваць усім прыклад, а нас пакідаеце царкоўнікам. Каб мы спраўлялі Георгіеў дзень! Так?

Я глядзела на мужа і не верыла сваім вачам: якім тонкім палітыкам ён стаў! Можна было чакаць, што ён саб'ецца на дробязную, асабістую помсту, а ён вунь куды ўдарыў: па вялікай палітыцы.

Ілія зусім збянтэжыўся. Але пашукаў нейкае тлумачэнне:

— Хіба Хубавелка не сказала табе пра наша ўчарашняе рашэнне? А, Хубавелка? Чаму ты не папярэдзіла свайго мужа?

Георгій выпрастаўся ва ўвесь рост, сунуў далонь у свае калматыя валасы і пагардліва скрывіўся:

— Хіба яна, дарагі таварыш, павінна мне сказаць? Хіба яна ажыццяўляе сувязь паміж камуністычнай партыяй і земляробчым саюзам? Альбо вы

самі, калі надумалі важнае мерапрыемства, хіба не павінны папярэдне паклікаць нас на нараду?

— Правільна! — па-вайсковаму адрэзаў Ілія.— Правільна. Я не здагадаўся. І сакратар наш... Ясна! Памылка!

— А калі памылка — рабіце мерапрыемства самі. У другі раз будзеце ведаць. А мы тут будзем адзначаць Георгіеў дзень.

Георгій нахіліўся і зазірнуў у печ, каб паглядзець, ці не падгарэла печыва.

Што ж рабіць?

Я сабрала ўсе свае апошнія сілы, каб не асароміцца перад Іліёй:

— Але ж, Георгій... Я ж растлумачыла табе, ці не так?.. Я не магу не пайсці. Мы мабілізаваныя. Гэта... як на вайне.

Тут ужо ўсплылі наперах уся яго схаваная злосць і тайная рэўнасць, правалілася і яго прынцыповая пазіцыя, і яго высокая палітыка:

— Добра, добра, ідзі! Вось і твой кавалер. Цягніце чарапіцу, спявайце песні, танцуйце... І пісьмы можаце пісаць, і... усё!

Цяпер палкоўнік рушыў яму насустрэч:

— Гэй, чалавеча! Не будзь дзіцём! Ты што мелеш глупства?

— Я толькі гавару пра яго, а вы яго робіце. Ідзі,— павярнуўся Георгій да мяне.— Каб я больш ад цябе і ты ад мяне нічога не патрабавалі!

— Ах божа!

Але і бог не дапамог — Георгій выскачыў на двор, пабег у сад, пералез, як воўк, цераз высокую агароджу і накіраваўся ўніз да пячор.

Збегліся суседкі паглядзець, што здарылася. Ска-

зала я адной, каб прыглядзела за печывам, і, мерапрыемства не мерапрыемства, пабегла за сваім мужам. Нават не заўважыла, як падрала сукенку, калі пералазіла цераз каменную сцяну.

Ілія вярнуўся ў клуб і ўзняў трывогу. Быў хуценька скліканы яшчэ адзін сход, але ўжо з усімі прадстаўнікамі Айчыннага фронту. Утварылі агульныя камісіі і пайшлі па кварталах. А самая галоўная камісія, на чале з нашым сакратаром, накіравалася шукаць старшыню арганізацыі земляробаў. Неабходна было яму растлумачыць, як учора вечарам неяк паспешна сабраліся, і занова запрасіць яго прыняць удзел у мерапрыемстве. Але ўжо непатрэбна было чужое ўмяшанне: я і без камісіі наладзіла айчыннафронтаўскія адносіны з нашым верным саюзнікам. Дагнала яго дакладна там, на зарослай з усіх бакоў палянцы перад «Змяніным дуплом», дзе ён пакляўся, што нікому не аддасць мяне...

Мужчынская сіла — якая ты!

...Мы правялі мерапрыемства — з плакатамі, са спевамі, з маніфестацыяй. А потым весяліліся ў двары кааператыва.

Была цудоўная пара — майская вясна. Ігралі лепшыя ў акрузе музыкі, ігралі так, што неба гайдалася... Людзі радаваліся, казалі, хто і колькі перацягнуў сёння чарапіцы. Настрой быў такі, што здавалася — ніколі не надыдзе старасць...

Толькі Іліі, з-за яго сафіянкі, не было так весела.

Што зробіш — такое жыццё: з любоўю светлая радасць, без любві — чорная туга.

Ілія Волен

Сіла жыцця

У

час Першай сусветнай вайны амаль усе, каго ўзялі ў армію з сяла, служылі ў семнаццатым і пяцьдзесят сёмым палках дзевятай дывізіі, у другія часці трапіла вельмі мала. Вясной 1917 года гэтыя два палкі змагаліся на Паўднёвым фронце, каля Дайрана і Геўгелі. Ад адпускнікоў, з пісем і з газет Дайран і Геўгелі сталі вядомыя і старым, і маладым: усе гаварылі пра іх як пра нешта знаёмае, нешта блізкае, сваё. Слава пра гэтыя два маленькія гарадкі была і вялікая і змрочная. Там загінула

і было паранена вельмі многа салдат з сяла і з усяго наваколля, а пра адну маленькую вёсачку ў гарах гаварылі, што яна зусім апусцела. І калі доўга не было ліста ад якога-небудзь салдата, жонка яго, пакутуючы ад нядобрых прадчуванняў, зачынялася ў каморцы і ціхенька плакала.

Некалькі месяцаў і старыя Еленкавы не атрымлівалі ніякіх звестак ад Анані і жылі ўвесь час з бояззю, каб не здарылася што благое. Але з апошняй поштай ім прыйшоў ліст: паштальён пагрукаў у акно і працягнуў ім сіненькі вайсковы канверцік. Гэта крыху развела іх трывогі, і цяпер яны ішлі на поле са спакойным сэрцам.

Надыходзіў вечар; на захадзе налівалася чырванню неба. Па барвовых сцежках з узгоркаў спускаліся стомленыя земляробы, скаціна затрымалася ўнізе каля ракі, над сялом узнімаўся сіні дым і пыл.

Бонка, нявестка Еленкавых, падышла да ракі, баязліва паглядзела на захад, потым пайшла задуменна па драўляным мастку. Калі ўжо была каля самага сяла, пачула, што нехта яе паклікаў няўпэўненым, як ёй здалося, спалоханым голасам. Яна павярнулася. Знізу, ад крыніцы, якую абступілі людзі, спяшалася да яе суседка з каромыслам цераз плячо. Бонка — з сумкай на спіне, з матыкай на плячы — спынілася каля таполі на беразе ракі і стала ўзірацца ў тоўшчу вады. Вір быў чырвоны, быццам бы падплывалі да яго параненыя салдаты і прамывалі ў яго вадзе свае раны. Нешта таямніча вуркатала там унізе, паміж рачных карэнняў і карчоў, некалькі пухіроў выскачыла на паверхню вады і лопнула, уверсе зашумелі трывожна таполі. Бонка

ўздрыгнула і спалохана азірнулася. Жанчына ўжо была блізка каля яе. А калі падышла і пераклала каромысел з аднаго пляча на другое, уважліва паглядзела ў Бончын твар. Толькі тады ўсміхнулася і пачала распытваць, на якім узгорку яны акучваюць, ці ўрадзіла кукуруза, ці здаровы дзед Еленка, ці можа глядзець за дзецьмі. Але Бонцы, немаведама чаму, гэтая яе радасць здалася няшчырай, і нейкія незразумелыя падазрэнні з'явіліся ў яе душы. Жанчына ж, якая балбатала весела, адразу ж змоўкла, прыняла сур'ёзны заклапочаны выгляд, зрабіла некалькі крокаў, засяроджана гледзячы перад сабой, і павярнулася да Бонкі:

— Дык вы...— і яна закашлялася,— гэта... ліст ад Анані ці даўно быў?.. Ці прыслаў якую вестку пра сябе?.. Я ад майго... вось...

Бонка хуценька расказала ёй пра доўгае маўчанне Анані і пра ліст ад яго з апошняй поштай. Потым спынілася, гледзячы ўважліва суседцы ў твар.

— О-ох, гэтыя лісты!.. І ад майго доўга не было нічога. Але кажуць, што ён... паранены! Марцінаўскі прыйшоў сёння, дык жонка яго расказвала пра цуды! Нібыта і вашага Анані кранула куля, вось як... Гавораць, гавораць! Ох, дай божа, каб усё было не так, як гавораць!

Загарэлая на сонцы Бонка раптам моцна пажаўцела. Яна спынілася і так стаяла хвіліну, міжвольна заплюшчыўшы вочы. Потым накінула на суседку:

— Анані загінуў?!

— Ох, адразу ты — загінуў... Паранены быў недзе, лёгка быў паранены... так гавораць. Вайна, усё можа здарыцца... Вось і цётхна твая Мілена

ідзе да нас, таксама табе скажа, — раптам з радасцю ў голасе дадала жанчына.

Бабка Мілена, якая жыла каля ракі, спяшалася, спатыкаючыся аб камяні на вуліцы, каб сустрэцца з дзвюма жанчынамі. Калі яна падышла бліжэй і пачула, пра што яны гавораць, адразу ж умяшалася:

— Эх, не палохайцеся, жанкі! Драпанула яго адна куля па руцэ. Не палохайцеся, не палохайцеся! Я ўбачыла, што вы спыніліся, і вось... Прайшла свае вароты. Пайду цяпер з табою да вашых, дасі мне свае кросны.

І яны пайшлі ўгору да Еленкавых, абступіўшы Бонку з двух бакоў. А яна, стомленая, пакутуючы ад страху, толькі паўтарала:

— Вы не гаворыце мне праўды! Анані загінуў, так?

Разам зайшлі і ў двор — суседка таксама часам хадзіла праз іх двор нацянькі. Бабка Мілена падышла бліжэй да Бонкі і, стоячы так насупроць яе і гледзячы на яе вачыма, поўнымі спагады, сказала высокім і трагічным голасам:

— О-ой, жанкі! Можа, гэта і няпраўда, але гаварылі пра Анані, што ён загінуў!.. Загінуў, загінуў!..

І ўсё гледзячы ёй у твар, адразу ж крыкнула спалохана:

— Напэўна, хлусяць! Хлусня! Падман! Не вер!!!

Дзве жанчыны трымалі Бонку за рукі. Толькі на нейкую хвіліну яна расплюшчыла вочы і запыталася слабым пакутлівым голасам:

— Няўжо сапраўды Анані загінуў? — і ўсхліпнула.

Бабка Мілена і суседка, замест таго каб адказаць

ёй, заплакалі. Бонка пастаяла крыху і загаласіла. Яе галашэнне разнеслася па ўсім сяле.

Жанчыны павыходзілі з дамоў і рушылі туды, адкуль чуўся плач, неспакойна папраўляючы сваю вопратку па дарозе. Сяляне, якія вярталіся з палёў, на вуліцах даведваліся пра страшную навіну і паспешна збочвалі да старых Еленкавых. І ўсе спачувалі сям'і, якая раптам асірацела, у душы баяліся за сваіх салдат, у некаторых на вачах былі слёзы.

Двор чарнеў ад людзей; некаторыя, найбольш палахлівыя альбо з найбольш далніх кварталаў, спыніліся на дарозе і не адрывалі вачэй ад шырока расчыненых варотаў; на агароджу ўскараскаліся дзеці. На траве ляжалі матыкі, вёдры, кашы. Прыйшла ўжо большая частка сваякоў; прыцёгся і дзед Еленка, які затрымаўся крыху, каб папасвіць буйваліцу. Жывёліна ўвесь дзень працавала: акупвалі кукурузу. Разам з дзедам прыйшоў і іх хлопчык, які дапамагаў пасвіць у лесе скаціну.

Бонка несупынна плакала. Слёзы цяклі па шчоках, па носе, ліліся ў рот, душылі яе. Хустачка развязалася і з'ехала на плечы, фартух пасунуўся набок. Калі прыходзіў хто-небудзь са сваякоў, яна сустракала яго з крыкам; разам з ёй плакалі голасна і некаторыя жанчыны. Нарэшце яна так стамілася ад слёз і пакут, што несвядома дацягнулася да каменнага парога дома і апусцілася на яго. Калі ўбачыла сваіх хлопчыка і дзяўчынку, якія ўвесь час круціліся каля яе, абняла іх, моцна прыціснула да сябе і ўвесь час паўтарала:

— Бедныя сіроткі! Няма ўжо ў вас бацькі!

Бабка Мілена нахілілася да яе, паклала руку на плячо і ціха супакойвала:

— Хопіць! Хопіць ужо! Не трэба плакаць столькі, гэта нядобра і для памёршага. Калі ты плачаш, і ён таксама плача, калі табе... весела, дык і ён смяецца, і яму весела! Вось!

Бонка не чула яе, ад журбы і пакут яна была ў нейкім забыцці.

Дзед Еленка ў глыбіні душы ўсё ніяк не мог паверыць, што яго сын загінуў: навіна гэтая была толькі словамі для яго. А калі яму расказалі пра падрабязнасці забойства, ён раззлаваўся на Анані і пачаў бурчаць:

— Курылі вечарам перад зямлянкай, а тыя — з таго боку заўважылі і на другі дзень — бах з гранатамі! Як дзеці!.. Яшчэ калі ён мне сказаў, з кім ідзе на вайну, я ведаў, што так будзе! Паб'юць іх усіх, калі будуць запальваць цыгаркі ў цемры!

Раптам у агульным гуле і галашэнні нехта напамніў, што варта было б паслаць чалавека да адпусніка, каб праверыць, ці сапраўды загінуў Анані. Бабка Мілена запырэчыла, але яе не паслухаліся і вырашылі выправіць аднаго старога са сваякоў Еленкавых. Калі стары пайшоў, яго ўсе праводзілі доўгім паглядом. Над засмучаным натоўпам нібыта пранёся свежы ветрык надзеі, плач прыціх, людзі разбіліся на асобныя маленькія групкі.

Адзін мужчына расказваў сваёй групцы:

— Цар і яго сын аб'язджалі аднойчы пазіцыі. Сын, калі ўбачыў, колькі народу палягло на полі бою, сказаў бацьку: «Татка, твой сад застанецца без маладых гадунцоў». — «Э-э, сынку, — адказаў яму цар, — колькі маладых парасткаў цяпер расце!»

— Растуць-то растуць, але і сын і бацька заадно, — пакруціў нехта галавой.

У другім месцы жанчына, якая толькі што прыбегла, задавала шпарка пытанне за пытаннем:

— Гэта праўда, што загінуў Анані? Калі гэта здарылася? Хто вам сказаў? Што цяпер будзе рабіць Бонка?..

Ніхто не паспяваў ёй адказваць, але яна нібыта і не чакала адказу.

Нейкая жанчына з далёкага квартала стаяла па той бок агароджы і ўвесь час плакала...

Пасланец неўзабаве вярнуўся засмучаны і неахвотна паведаміў насцярожанаму натоўпу:

— Так гэта. «Не тое каб я чуў пра гэта,— гаворыць,— але бачыў сам на свае вочы... Помніце аб ім, царства яму нябеснае».— Апошнія словы былі старога, але ён прыпісаў іх адпускніку.

Галашэнне зноў узмацнілася.

Шырокая чырвань вячэрняя неба ўжо зусім знікла. Ноч і журботная вестка пра Анані агарнулі жалобай сяло.

На другі дзень старыя Еленкавы вырашылі зрабіць памінкі па Анані. Прыйшлі і сваякі дапамагчы. Бонка крыху захапілася падрыхтоўкай, кіравала ўсім і давала распараджэнні асіплым голасам, у якім часам палахліва з'яўляліся ранейшыя бадзёрыя ноткі. Увесь твар яе быў чырвоны і прыпухлы, вочы звужыліся і заплылі ад плачу. У свёкра быў выгляд зусім спалоханага і стомленага скрухай чалавека. Ён спыняўся перад кожным, хто прыходзіў у дом, і гаварыў:

— Што робіць з намі гасподзь! Адзін сын быў у мяне і таго ўзяў. Я так думаў: людзі гінуць, але наш Анані не загіне, бо ён вельмі сцярогся і ў пятніцу, і ў сераду, і ў кожны пост!.. Няма больш для

мяне бога, няма! Трэба глядзець цяпер за дзецьмі! Я не змагу выгадаваць іх са сваімі старымі касцямі! Не нанімаўся я! — І ён пачынаў лаяцца і на маці бога, і на яе сына.

Калі непадалёку была бабка Мілена, яна падыходзіла да старога і папракала:

— Кінь ты, стары! Глядзі ты, разгаварыўся. Нельга так, гэта і сорам, і грэх! Вось! Антыкавы загінуў у сербскую вайну, я гаварыла табе. Дык дзяржава ўзяла яго сына, пачала вучыць яго і зрабіла афіцэрам. Цяпер ён афіцэр!.. Вось! Такім бог дапамагае.

Дзед Еленка, слухаючы сваю сястру, супакойваўся. А яна ішла да жанчын, каб памагчы ім.

Пасля памінак Бонка выцягнула з куфра новую вопратку Анані, падрыхтаваную да таго дня, калі ён павінен быў прыехаць у адпачынак, звязала яе ў адзін клунак. Калі ўсе пайшлі на могілкі, яна ўзяла гэты клунак і панесла закапаць яго, каб было дзе памянуць нябожчыка і запаліць свечку.

У старых Еленкавых засталася толькі адна суседка вартаваць дом і глядзець за дзецьмі. Калі яна мыла ў хаце пасуду, да яе праз расчыненыя дзверы данесліся галасы на двары. Яна выйшла на парог. Бончына дзяўчынка і адна суседская апусціліся на калені каля свірна і, пераймаючы дарослых, гайдаліся ўзад-уперад, потым выцягвалі рукі і плакалі над нечым, нарэшце, зірнуўшы адна на адну, пачыналі раптам смяяцца. Потым усё паўтаралася. Калі заўважылі жанчыну, яны, смеючыся, пабеглі кудысьці ў сад. Жанчына пастаяла крыху і зноў вярнулася ў дом.

Праз некалькі дзён прыехала ў адпачынак новая

змена салдат з роты, дзе служыў забіты. Яны і расказалі падрабязнасці яго смерці. Ён загінуў не ў час бою, а на пазіцыях, на поўдзень ад сяла Побраг, непадалёку ад Дайрана. Да абеду ён быў на варце. Калі вярнуўся, скінуў сваю вопратку і лёг адпачыць. Праз гадзіну непрыяцельскі снарад трапіў у іх зямлянку. Анані і яшчэ двое з суседніх сёл былі забіты на месцы, другія — паранены, а трэція — лёгка кантужаны ад выбуху. Прынеслі здымкі, якія былі зроблены ў час яго пахавання. Ён ляжаў у труне, пафарбаванай у колер акацыі. Бонка вельмі раззлавалася на аднаго салдата, які ўтаропіўся на фатографа, каб выглядаць на здымку лепей.

Можа, таму, што ён загінуў пры незвычайных абставінах, можа, таму, што быў адзіным сынам — не было ў яго ні брата, ні сястры, а можа, і таму, што яго ведалі як добрага і разумнага хлопца, вестка пра яго смерць хутка разляцелася па наваколлі. Людзі многае прыдумвалі і дабаўлялі ад сябе, і неўзабаве гэты выпадак ператварыўся ў маленькую легенду.

Бонка была прыбіта гэтым вялікім страшэнным горам. Цэлымі днямі яна маўчала, хадзіла, апусціўшы галаву. Пакутуючы ад журбы і стомы, яна ўжо з цяжкасцю вымаўляла такія звычайныя словы, як «добры дзень». Часам яна зачынялася ў якім-небудзь пакоі і гадзінамі плакала; потым адчувала сябе лепей. У першыя дні яна перажывала за свае адносіны да Анані пры яго жыцці, успамінала розныя дробныя непаразуменні паміж імі, вінаваціла сябе ва ўсім і вельмі дакарала сябе, калі думала, што магла быць з ім заўсёды добраю, ласкаваю, пяшчотнаю. У першыя дні ён сніўся ёй разы два-тры і ўсё ў ад-

ным і тым жа сне: вясеннім вечарам каля яшчэ голых вербаў, ён, малады, стаіць перад ёю і ўсміхаецца. У гэтае імгненне яна адчувала ў душы салодкі сорам ад нечага... Потым у сне здаралася, што Анані прапаліў новую кашулю цыгарэтай, і гэта засмучала яе, ёй рабілася так журботна, так безнадзейна журботна, што яна пачынала плакаць, плакаць бурна, нястрымна... Ад гэтага сну яна прачыналася з вільготнымі шчокамі і шыяй.

Увесь час напаміналі Бонцы пра Анані і рэчы, якімі ён звычайна карыстаўся. І калі яна дакраналася да крэсла, на якім ён любіў сядзець, альбо да рамкі іконы, якую ён сам зрабіў, і гэтыя рэчы, пасунутыя з месца, грукацелі, ёй здавалася, што іх скрануў сам Анані, што ён нібыта вярнуўся ў дом.

Дзед Еленка, глядзячы на яе пакуты, баяўся аставацца разам з ёю. Вечарам, вяртаючыся з поля, ён часта затрымліваўся з кім-небудзь на вуліцы і доўга не заходзіў у дом. Пазней ён стаў заглядваць у карчму, п'яны неяк дацягваўся дадому, хістаючыся туды-сюды, натыкаючыся на крэслы і іншыя рэчы. Потым апускаўся ў куце на падлогу і пачынаў без усялякай прычыны лаяцца на Бонку. Часам садзіў сабе на калені ўнука, гладзіў шурпатаю далонню яго галоўку і цалаваў яго сваімі вільготнымі вуснамі, ад якіх патыхала віном. Малы моршчыўся і адсоўваў свой тварык убок. Гэта крыўдзіла дзеду Еленку, і ён пачынаў шапялявіць, шумна выкрыкваючы час ад часу:

— Вунь як, і ты не слухаеш мяне! Запомні маё слова: цуд здзейсніцца, і ты будзеш вучоны! І... і яшчэ раз будзеш вучоны. Калі будзеш ісці па вуліцы, людзі на цябе будуць пальцам паказваць...

Няхай паказваюць... Але ты мне скажы, на якой дзяўчыне хочаш ажаницца? А? Скажы мне. Толькі мне... мне скажы.— І ён прыстаўляў сваё вуха да хлопцавых вуснаў і доўга чакаў, пакуль той скажа нешта.

Малы палахліва ўсміхаўся і маўчаў. Людзі прыняліся ўгаворваць дзеда Еленку кінуць піць і хадзіць ў карчму, бо яму трэба выхоўваць сіротак. Ён паслухаўся, перастаў піць, перастаў затрымлівацца на дарогах. Цяпер ён зноў выходзіў бадзёры і здаровы на палі і пакошы.

Некаторыя ўдовы спраўлялі сарачыны, і на гэтым усё канчалася, а Бонка працягвала памінаць мужа і пасля сарака дзён, і праз паўгода. Закуска была заўсёды багатая, людзі заставаліся задаволеныя і хвалілі яе.

Аднойчы яна гэтак жа падрыхтавала пачастунак і паклікала людзей. Усе елі і пілі ўдосталь. Прышоў час, і размовы спыніліся, запрошаныя людзі ўсталі, каб пайсці; Бонка сабралася іх правесці. Апошняя ўзняліся бабка Мілена і яшчэ дзве-тры бабулькі. Калі іх праводзіла, Бонка нечакана для самой сябе перавяла размову на іншае:

— Гляджу сёння, Радка-ўдавіца ідзе па дарозе і смяецца. Як яе сэрца дазваляе гэта?

Цётка адказала:

— І табе трэба, мілая!.. І на людзях трэба бываць часцей, і апранацца прыгажэй. Будзеш і ў хора скакаць, і ў гульні гуляць, калі ажэніш дзяцей...

— Ты што гэта, цётхна? — здзівілася Бонка, але сама адчула нейкую няўпэўненасць у сваім голасе.

— Вось табе і «што гэта»! Хоць на вачах і ра-

сінкі, але яшчэ табе захочацца пажыць. Усё праходзіць.

Бонка развіталася з імі і, вярнуўшыся дадому, доўга думала пра словы цёткі. Калі зачыняла вароты, убачыла, як на тым баку вуліцы крочыць нейкі мужчына. Яна глядзела яму ўслед, хочучы пазнаць яго, і доўга стаяла так, маўклівая і пачырванеўшая, пакуль ён не схаваўся за дамамі. На двары зноў спынілася. Сонца прыемна прыпякала ў спіну. Бонка адчула прыліў новых сіл і паглядзела неспакойна на вуліцу, потым уздыхнула і перавяла пагляд уніз на шырокія палі. Вясенняе паветра было празрыстае, светлае і лёгкае, перад Бонкай адкрываліся пустыя яшчэ палеткі з рэдкімі групкамі дрэў і з зарослымі ўзмежкамі, а там, удалечыні, зманліва сінелі і паступова зніжаліся ўзгоркі, паміж якімі рака блішчала і цякла, цякла...

Эміліян Станеў

Арлы

Пяцьдзесят альбо шэсьцдзесят год назад іх гняздо было ў скалах, з другога боку цяніны, дзе цяпер праходзіць чыгунка. Там яны і жылі шмат гадоў, і ніхто іх не турбаваў. Яны бачылі з вышыні статкі казуль, якія спускаліся да маленькага сіняга возера, цецерукоў, палахлівых сернаў і вялікіх кафейна-чорных мядзведзяў, над бярлогамі якіх былі зараснікі плюшчу і дзікай герані.

Ніхто не мог сказаць нешта пэўнае пра іх мінулае, таму што яно цягнулася цэлае

стагоддзе з паловай. Ніхто не ведаў, дзе яны вылучыліся, дзе сустрэліся ўпершыню... Тады праз цяснiну рэдка праходзілі людзі — разбойнікі альбо аўчары, якіх праглыналі векавыя лясы ў сваіх змрочных нетрах. А калі сірэна першага лакаматыва прагучала ў вузкай цяснiне і тапары агалілі яе схілы, арлы пакінулі гэтае месца назаўсёды.

Яны перасяліліся ў горы, на высокую недасягальную скалу, падобную на вялікі жоўты зуб, што прарэзаўся паміж стромкіх камяністых схілаў і абрываў, куды кожную раніцу і вечарам запаўзалі туманы. Воблакі, якія вецер ганяў па небе, быццам бы закраналі вяршыню скалы, і калі чалавек глядзеў на іх, яму здавалася, што не яны рухаюцца, а сама скала бяжыць назад разам з гарою і з усёй зямлёй.

Ад дажджу і сонца вапняк крышыўся, а вада на працягу стагоддзяў прабіла ў яго сярэдзіне дупло. У гэтай маленькай пячоры і было іх гняздо.

Некалькі дубцоў, выпэцканыя птушыным памётам, іржавыя ад крыві, ахоўвалі арлоў ад прадоння. Скуры жывёл і пёры глушцоў упрыгожвалі іх просты суровы прытулак.

Вечарам, калі яны вярталіся на начлег, на стромкай вяршыні было яшчэ светла. Тут сонечныя промні з'яўляліся першымі і згасалі апошнімі. Святло павольна знікала ўгару да вяршыні вапняку і непрыкметна дагарала, бледна-ружовае і ласкавае. У гэтыя вячэрнія гадзіны вечныя снягі на суседніх вяршынях іскрыліся, рубіна-чырвоныя, некранута чыстыя; унізе, у прадонні, збіралася імгла, а старыя косны рабіліся шэрымі. Спакойная і роўная маўкліваць гор рабілася яшчэ цяжэйшай і напружанай,

нібы горы стаялі ў чаканні нечага вялікага і важнага. Толькі аднастайны гоман ручаёў быў чутны яшчэ мацней, як адзіны голас, які гаварыў пра нязменнасць і вечнае існаванне жывога.

Арлы вярталіся ў гняздо адзін за адным. Спачатку над грэбнем суседняга хрыбта паказвалася арліца. Яна спускалася да скалы і пачынала кружыцца каля яе, нібы абкручвала нябачнымі вярочкамі. Тады можна было добра разгледзець яе шырокія раскудлачаныя крылы, кароткае і квадратнае яе тулава і нават галаву, якая торгалася туды-сюды.

Крыху пазней на захадзе, дзе чырванела неба, з'яўляўся і арол. Чорная кропка расла пагрозліва хутка. Праз хвіліну ён быў ужо над скалой, вакол якой усё яшчэ працягвала кружыцца арліца. Дзве птушкі, нібы два цёмныя злавесныя цені, прыземляліся павольна і ўрачыста.

Тады яны сядзелі нерухома, узіраючыся ў далягляд, быццам бы ізноў бачылі прастору раўніны, над якой лёталі ўдзень, — рэкі, дарогі і гарады, адкуль даносіўся шум нейкага другога жыцця.

А потым арліца набліжалася да арла цяжкімі, вялікімі скокамі, пагрозліва махаючы крыламі, і пільна ўзіралася яму ў вочы, нібы хацела нешта паведаміць. Пагляд яе гарэў люта і горда, згорбленая насцярожаная яе постаць нагадвала забойцу, які набліжаўся да сваёй ахвяры.

Пасля абодва засыналі на скале.

Здаралася ўначы, што горы раўлі ад буры, альбо ліў дождж, альбо бяліла ўсё навокал завіруха. Арлы, аднак, заставаліся нерухомымі на сваіх месцах, абыякавымі да стыхіі.

Раніцою яны прачыналіся на золку, калі цясніны

былі запоўнены яшчэ змрокам, абтрасаліся і ляцелі на пошукі ежы.

Арліца накіроўвалася на раўніну на ўсход. Арол выбіраў узгоркавую мясцовасць поўдня. Кожны з іх меў свой раён для палявання, і ніхто не разлічваў на другога ў пошуках здабычы. Толькі калі здаралася напасці на статак казуль, які ішоў па стромкіх камяністых вышынях над якім-небудзь прадоннем, абодва дзейнічалі разам. Тады яны спускаліся з фырканнем на свае ахвяры, білі іх крыламі, пакуль тыя ад страху не падалі ў прорву. Пасля з грымкім віскам арлы наляталі на іх разарванья тулавы.

Часам здаралася схапіць якога-небудзь глушца, што выскачыў на адкрытае месца, альбо зайца. Арлы доўга кружылі над сваёй ахвярай, чакаючы зручнага моманту.

Калі ў гарах арлы не маглі здабыць нічога, яны ляцелі на раўніну шукаць падлы.

Яны маглі адчуць пах трупа за некалькі кіламетраў. Позірк іх заўважаў усе падрабязнасці на зямлі на вялікай адлегласці. З вышыні яны штодзень бачылі сінюю палоску мора, прастору раўніны з гарадамі і вёскамі, над якімі часта кружыліся, пільнуючы хатніх птушак з двароў. Кожная выбоіна, кожная рэчка, кожны ўзгорак быў ім знаёмы, бо яны ўжо два стагоддзі ляталі над гэтай зямлёй. Перамены, якія адбываліся ўнізе за гэты час, заставаліся імі не заўважанымі. Вёскі раслі, як і гарады, лясы, насупраць, рабіліся радзейшымі, рэкі зменшылі шырыню сваіх рэчышчаў, ніткі дарог памножыліся. Ад зямлі чулася ўсё больш шуму. З кожным годам арлам было ўсё цяжэй шукаць ежу, дзі-

чына знікала, а трупы забітых жывёлін сустракаліся рэдка.

Яны былі вымушаны лётаць далей, да берагоў мора, альбо на поўнач, за Балканы. Там перамены былі не такія вялікія.

Часта яны за дзень так і не знаходзілі здабычы, але гэта іх асабліва не кранала. Іх жыццяздольнасць была такой вялікай, што голад не мог зламаць іх. Яны рабіліся толькі больш лютымі і дзёрзкімі.

За сваё шматгадовае жыццё арлы помнілі не адну вайну, не адно бедства альбо паморак. Іх адчуванне кожнага няшчасця ўнізе, на зямлі, абвастрылася на працягу гэтых двух стагоддзяў. Яны зразумелі, што азначаюць далёкія выбухі снарадаў, якія абяцалі ім багаты баль. З вышыні сачылі яны за чалавечымі калонамі, абозамі бежанцаў, слухалі рык скаціны і шум баёў, упэўненыя, што на гэты раз іх чакае вялікая здабыча. Тады яны пакідалі горы і перасяляліся туды, дзе грымела вайна. Чалавечае мяса было не менш смачным за мяса жывёлы. Разам з груганнем і ваўкамі яны дзялілі сваю здабычу. І потым, калі вайна праходзіла, яны месяцамі працягвалі лётаць на тых месцы.

Яны былі сведкамі ўспышак чумы, ад якіх вёскі рабіліся пустымі, а на дарогах нельга было ўбачыць жывой істоты. Помнілі злавесную цішыню, якая ляжала над зямлёй у тых далёкія часы, калі палеткі стаялі некранутымі і збажына гніла. Тады яны збіраліся ў чароды і, як сапраўдныя гаспадары, спакойна і горда кружылі высока над маўклівымі паселішчамі з завостранымі, як белыя алоўкі, мінарэтамі.

У тых далёкія часы ў гарах часта адбываліся

маленькія бойкі, напады, забойствы і заўсёды можна было знайсці труп якога-небудзь разбойніка альбо мірнага няўдачніка, забітага каля дарогі.

Аднойчы побач з такім трупам арол убачыў саф'янавы кашалёк, поўны грошай. Ён быў увесь у крыві, і таму арол прыняў яго за кавалак мяса. Ён аднёс яго ў гняздо і паклаў перад арліцай. Кашалёк ляжаў там, пакуль скура не згніла і не разлезлася. Манеты рассыпаліся і назаўсёды засталіся схаванымі ад прагных людскіх вачэй...

Так праходзіла іх жыццё. Кожнай вясной арліца несла адно-два яйкі з сінімі плямамі і выседжвала іх. А калі арляты вырасталі, яны пакідалі гняздо і перасяляліся далёка ў суседнія горы. Ніякая небяспека і ніякі вораг не парушаў іх спакою, быццам бы яны былі над жыццём і смерцю, недасягальныя ні часам, ні пераменамі, што адбываліся ўнізе, на зямлі. І сапраўды, нават калі людзі спрабавалі страляць у іх, яны добра хаваліся, бо іх вочы бачылі здалёк самыя непрыкметныя рухі чалавека, і арлы лёгка здагадаліся пра яго намер...

* * *

Аднойчы раніцою, яшчэ ў прыцемку, яны працнуліся ад слабага дожджыку, што толькі пачаў церусіць.

На ўсходзе, за змрочным і страхотлівым сілуэтам гары, была тонкая барвовая стужка зары. Некалькі рваных аблокаў таксама пакрыліся чырванню. Было незвычайна ціха, цёмна і душна.

Чырвоная пляма на ўсходзе расла. Паміж воблакамі бліснула адна зорка. Потым зялёная маланка

клюнула ў далягляд. Воблакі рассунуліся. Падзьмуў вецер. На хрыбет лёг агромністы цень. Здавалася, пачынаецца бура.

Арол, які спаў на самым зубе скалы, стаў неспакойны. Інстынкт яму падказваў, што не трэба заставацца тут. Арліца і ён пераглянуліся. Вецер узмацніўся і ўскудлаціў іх пёры. Раптам нейкая цёплая хваля пляснула на іх зверху. У наступны момант новая бліскавіца асвятліла горы і гром скалануў нябёсы. З супрацьлеглай вяршыні паўзлі цяжкія чорныя хмары, як агромністы статак пачварных жывёл. Зоркі патанулі ў іх, ноч вярнулася зноў.

Бура вымушала аролў адляцець ад скалы. Першым кінуўся арол. Злажыўшы свае крылы, ён пакнуўся спусціцца ў прадонне. Але стыхія выкінула яго ўгору, як чорны мячык. Ён ледзьве не ўдарыўся аб скалу. Тады ён узмахнуў крыламі і паляцеў насустрач ветру. Змрок перашкаджаў яму прыямліцца. Хмара падхапіла яго і панесла. Ён вымушаны быў скарыцца гэтай магутнай сіле, супраць якой быў бездапаможны. Арол імкнуўся толькі зменшыць хуткасць, з якой яго несла. Моцна развітае пачуццё арыенціроўкі не пакінула яго і цяпер, калі навокал быў толькі змрок. Бура несла яго на поўнач, за горы. Крыху далей, за стромкімі схіламі, магутны вецер пакнуўся скінуць яго ў прорву, але арол паспеў у час утрымацца, раскрыўшы свае пёры на хвасце і замахаўшы крыламі. Арол ведаў, што бура цяпер узмоцніцца, і з усёй сілы паспрабаваў узнесціся вышэй, каб выйсці з раёна цыклону. Хвастаў лівень, бліскавіцы ўспыхвалі адна за адной, і толькі ў іх святле можна было ўбачыць калматыя хмары, вялікія і неабсяжныя, як цёмнае мора.

Цэлыя тры гадзіны працягвалася яго барацьба з бурай. Нарэшце ён адмовіўся ад спроб узняцца над ветрам. Ён быў аднесены далёка ад гор, увесь мокры, абяссілены, стомлены. Хмара, якая яго несла, разарвалася, і ён убачыў над сабой абкружаную невысокімі гарамі невялічкую даліну, сярод якой бялеў нейкі гарадок. Хуткасць ветру крыху зменшылася.

Мокрае апярэнне цягнула арла ўніз. З апошнімі намаганнямі ён трымаўся ў паветры і, калі апынуўся над гарадком, быў вымушаны спусціцца ніжэй. Новыя хмары, якія насоўваліся за ім, вось-вось павінны былі нагнаць яго. Яны паўзлі з гор разам з імглою, якая хлынула ў раўніну, як вялізарныя полчышчы нейкага войска.

Убачыўшы дахі дамоў і цесныя вулачкі гарадка, арол выбраў адзін комін і сеў на яго.

Было каля дзевяці гадзін раніцы. Па галоўнай вуліцы групкамі цягнуліся сяляне на базар, рыпелі колы, недзе грымеў малаток медніка. Мокрая ад дажджу вуліца пахла свежым конскім калам і мокрым сенам. Насупраць, праз вуліцу, дымілася печ пякарні. Чуўся пах толькі што выпечанага хлеба.

Упершыню ў сваім доўгім жыцці арол быў так блізка да людзей. Ён чуў іх галасы, бачыў іх твары, усе іх рухі і не адчуваў ніякага страху. Чалавечы свет быў яму знаёмы, хоць і бачыў яго звысака. Ён нават не здзівіўся. Ад моцнай стомы ён быў як хворы. Крылы ў яго абвіслі, пёры тырчалі, ад мокрага тулава ўзнімалася пара.

Ніхто з тых, хто крочыў па вуліцы, не заўважаў яго. У абед, калі людзей на вуліцы пабольшала, яго ўбачыў пекар і паказаў на яго свайму суседу, сэдзельніку. Хутка на вуліцы сабраўся цэлы натоўп

дарослых і дзяцей. Усе паказвалі на яго і шумна гаварылі.

Арол сядзеў на коміне нерухома, быццам спаў. Нехта кінуў у яго камень, які загрузаў па чарапіцах даха. Спачатку людзі спрачаліся, адкуль ён з'явіўся і чаму апынуўся на коміне, пасля пачалі махаць рукамі, каб прымусіць яго ўзляцець. Калі і гэта не дапамагло, усе разышліся. Пекар прагнаў дзяцей і пайшоў абедаць.

Вуліца апусцела. Над горадам узышло сонца, і яшчэ больш запахла конскім калам.

Тады адзін хлопец з сёдзельнай майстэрні, з хітраватымі вачыма і з рабаціннем на твары, вырашыў забіць арла. Ён узяў старую стрэльбу, палез на суседнюю пуню, залёг там і пачаў прыцэльвацца.

Птушка сядзела ўсё гэтак жа нерухома, нібы спакойна аглядвала велічны свет гор, адкуль бура выгнала яе. Яна не бачыла чалавека, які прытаіўся за ёй.

Пачуўся моцны выбух. Старая стрэльба вывергнула воблака белага дыму і цэлы рой волава.

Арол павіс на коміне і з разгорнутымі крыламі пляснуўся на дах.

Павыскаквалі людзі, узнялася гамана. Некаторыя лаялі хлопца з сёдзельнай майстэрні, другія крычалі яму, каб зняў арла з даха...

Праз два тыдні яго чучала, зробленае настаўнікам прыродазнаўства, упрыгожвала буфет гарадскога рэстарана.

.

Арліца чакала свайго сябра некалькі дзён. Яна vyrатавалася ад буры, схаваўшыся ў пячоры. Калі

арол не вярнуўся і на дзесяты дзень, яна пакінула скалу назаўжды.

Абвостраная жаўтаватая скала засталася тырчаць адна. Толькі воблакі ціха прапльвалі каля яе, і тады яна была падобна на вялізны зламаны зуб, стары і нікому не патрэбны.

Стаян Ц. Даскалоў

Апошні танец

Хора ўецца каля манастыра,
Манах пазірае з акенца.

З народнай песні

Такі быў Найда — весялун і гуляка. Дзе б ні ўдарыў барабан, хлопец выбягаў першы і пускаўся ў скокі. Потым адусюль збіраўся народ. Пачыналася хора, і Найда круціў стракатай хусткай. Першы танцор у сяле — Найда. Весялосці без яго не было, і ён не мог без весялосці. Ці то было ў звычайны дзень, ці то на полі, весела гудзеў яго голас. А вечарам ён першы адчыняў карчму і апошні зачыняў яе. Найда ніколі не быў панурым і замкнёным, ён не мог без людзей і ўсё дзяліў з людзьмі. Трэба

выкрасці дзяўчыну — Найда на чале дружыны; трэба закалоць кабана — Найда там; уваходзіны ў новы дом — без Найды не абыдзеца, усе ідуць на абшчынныя высечкі — Найда да самай раніцы працуе з вялікай сякерай у лесе і сячэ самыя тоўстыя дрэвы, трэба дзе-небудзь дзяліць маёмасць — Найда абавязкова прыйдзе, хоць яго і не клікалі. Пойдзе пагалоска, што недзе схаваны скарб, — Найда бярэ ліхтар, рыдлёўку і цэлымі начамі дзяўбе зямлю: шукае золата. Трэба прынесці ахвяру — Найда бярэ на плечы барана і нясе. Наваліцца засуха — да Найды прыходзяць за глінянай лялькай, каб пахаваць яе і гэтым вымаліць дождж. Пачынае хто-небудзь будаваць дом — Найда памагае таму на сваіх здаровых буйвалах і першы ж узнімае чарку, каб благазавіць справу. Калі дзяўчаты варажылі, ён бег за іх вянкамі аж да Скацала, каб убачыць, чый вянок перагоніць усіх, якая дзяўчына стане завадатаркаю ў дзяўчат. Можа, хто і хацеў бы пасварыцца з ёю, толькі не ён, Найда, верхавода ў хлопцаў. Калі набліжалася якое-небудзь свята, ён ішоў наймаць славурых музыкаў і адразу расплачваўся з імі, а потым збіраў з хлопцаў грошы альбо збожжа. Калі пачыналіся вячоркі, ён прымушаў падлеткаў пераскакваць цераз вялікае вогнішча, каб здабыць сабе права быць сапраўдным хлопцам-жаніхом. Таго, хто абпальваўся пасля скокаў, не пускалі на вячоркі і ў хора. Альбо ўначы ён разам з іншымі хлопцамі вёў маладых падлеткаў, як навабранцаў, на самы галоўны экзамен. Яны павінны былі пераскочыць лужыну за сялом, а ці лёгка пераскочыць лужыну ў дзесяць крокаў? Усе боўталіся па шыю ў ваду і гразкую гліну, дзе звычайна любілі валтузіцца вясковыя

буйвалы. Хлопцы ледзьве вылазілі адтуль, як малыя буйвалаты, і па загуменнях дабіраліся да сваіх дамоў, каб ніхто не ўбачыў. Але пасля гэтага ніхто не асмельваўся сказаць ім ні слова! Калі хто-небудзь адважваўся пакрыўдзіць каго, Найда хутка распраўляўся з ім. Калі два сялы сталі спрацацца за выган, Найда паклаў пальцы ў рот, свіснуў, сабраў хлопцаў і павёў іх на бойку. Біліся і днём на сходках, і ўначы на вячорках. Калі прыходзіў на вячоркі хлапец з другога сяла, ён павінен быў спачатку знайсці Найду і ўзяць у яго давол.

Што б ні здаралася ў сяле, без Найды не абыходзілася, а Найда не мог абысціся без сяла. Людзі любілі яго. Пад яго рудымі вусамі заўсёды была ўсмешка, нібыта ён з ёю нарадзіўся і з ёю збіраўся памерці. Светлы твар быў заўсёды свежым, быццам бы Найда нядаўна глынуў з белай біклагі пеністага віна. На яго белых шчоках заўсёды была чырвань, якая то цямнела, то святлела пры сустрэчах з людзьмі. Ва ўсёй яго зграбнай і дужай, як дуб, постаці было нешта неспакойнае. Найда не мог уседзець на адным месцы, спакой яму быў незнаёмы, у вачах іграла і іскрылася мноства сініх зорачак. Кожная частачка яго цела рухалася. Быццам бы праз яго праходзілі смех і радасць усяго сяла. Дзе б ён ні з'яўляўся, там было свята.

Узненавідзяць каго-небудзь у сяле, Найда распраўляўся з ім так: мог зваліць валоў яго, раптам маглі знікнуць з вуліцы яго вароты, конь мог не вярнуцца альбо свіран мог загарэцца сярод ночы.

І таму, калі пачуліся выбухі ў незабыўную вераснёвую ноч, першы выскачыў Найда. Ён спаў на сене. Выпрастаўся, паправіў белую кашулю і

быццам бы не ступаў па зямлі, а ляцеў наўпрост на плошчу перад абшчынай, дзе ўжо лунаў чырвоны сцяг. Пакуль настаўнік гаварыў нешта перад народам, Найда пабег да манастыра, узяў там самага гарачага каня і прыскакаў сюды. Схапіў сцяг і, не раздумваючы, пайшоў за настаўнікам.

— Далоў багацеяў!

Але пакуль Найда, нібы ашалелы, слаў праклёны багацеям, гримнулi гарматы, упаў настаўнік і яшчэ трое сялян. Усе разбегліся хто куды, але дзе маглі схавацца сяляне? Зашыліся па дамах, там іх і знайшлі жандары і патрэслі, як птушанят. Адзін Найда не вярнуўся дадому. Ён яшчэ не наваеваўся! Як магло так хутка ўсё скончыцца? Толькі паверылі і адразу ж здрадзілі сваёй веры! Толькі перахрысціліся і адразу ж парушылі клятву. Найда такога зрабіць не мог. Усю ноч ён лётаў на кані па палях, страляў у неба, быццам бы цэліў у зоркі, і яны падалі адна за адной, як сарваныя ветрам плады, падалі, пакуль не асталося ніводнай і неба не ператварылася ў рэшата, цёмнае, дымнае, абгарэлае. Найда нібы ашалеў, яму хацелася аддаць людзям усе свае сілы, каб не было чаго шкадаваць, калі здыме стрэльбу, каб плечы яго паслабелі, каб рукі яго сталі нібыта сухія галінкі і маглі трымаць толькі свечку, каб твар стаў бяздушным, як ікона.

Ноч праглынула белы месяц. Навокал быў змрок, нідзе ні агеньчыка, але Найда не мог збіцца з дарогі. Там, на схілах Балкана, прытуліўся манастыр. Звілістая і вузкая камяністая сцежка ўвесь час хавалася ў хмызняку. Найда ўсё паганяў і паганяў каня, а той уздыбліваўся на заднія ногі, кідаўся то ў адзін бок, то ў другі, прыскакваў, ірваўся наперад,

нібыта хацеў пераскочыць бездань. Капыты цокалі, як кастаньеты цыганкі Аты на кірмашы. Іскры з-пад капытоў сыпаліся ў рытм танцу, у рытм пульсу сэрца. Калі наблізіліся да манастыра, Найда саскочыў з каня, на вуснах якога была белая пена, далонню пагладзіў яго па потным крыжы, пацалаваў у лоб і пусціў, каб ён вяртаўся ў табун, які пасвіўся ніжэй, каля Пашалька.

— Досыць, пацешыліся! Згулялі свой апошні танец!

Конь не паварушыўся. Наставіўшы вушы, ён глядзеў, што будзе рабіць коннік, які вельмі спадабаўся яму. Яны, відаць, зблізіліся і пабраталіся, бо ў іх была шалёная кроў. Адзін быў Найда ў сяле, адзін быў і конь сярод коней. Аднаму трэба было вяртацца ў табун, а другому шукаць прытулку ў манастыры. Раптам у цясніне шуганула полымя. Гарэла сяло. Ноч напоўнілася стогнам і крыкам, быццам забойцы і дзяцей кінулі ў агонь. Не, гэта не былі дзіцячыя стогны, гэта птушкі крычалі ў лясах! Не, гэта не птушкі, гэта ўдовы плакалі па сваіх мужах.

Конь неспакойна круціўся каля Найды, іржаў і выбіваў капытамі каменні. Быццам бы клікаў Найдду на новы бой. Але што мог зрабіць адзін Найда супроць узброенага войска?

— А-ах! — зароў Найда і, нібы раструшчыўшы нешта ў сябе, павярнуўся да манастыра. Там пакорна мігцелі лампадкі, і ён пайшоў. Да манастыра зусім блізка — як кінуць камень. І гэта быў шлях ад жыцця да смерці, таму што для яго ў манастыры канчалася жыццё. І гэты маленькі шлях ён павінен быў прайсці як жывы, хвіліны жыцця, якія яму

заставаліся, ён павінен быў пражыць як Найда, а не як хто іншы.

Ён рушыў, пачаўшы часта страляць, а потым шалёна пайшоў у скокі. Танцаваў і кідаў ад сябе далей патранташы, і вопратку, і мары, і веру. Быццам бы адрываў ад самога сябе кавалкі мяса ў гэтым апошнім танцы. З кожным сваім крокам ён выдзіраў нітачку з сэрца, абломваў галіны маладосці, расціскаў пупышкі смеху, раняў пылок пяшчоты. Кожным стрэлам прабіваў сваю душу, не пакідаючы ў ёй жывога месца, ператвараючы яе ў рэштата, цёмнае і абгарэлае, як неба. Хацеў, каб нічога не засталася ад таго, што было. Ён танцаваў, размахваючы замест стракатай хусткі сваёй стрэльбай, засеиваючы хмызняк замест зерня пустымі гільзамі.

І калі дакрануўся да манастырскіх варотаў, ад ранейшага Найды ўжо не было нічога. Сабраўшы апошнія сілы, ён ударыў па дзвярах прыкладам раз, другі, трэці. На грукат выйшаў стары манах. Ён убачыў перад сабой не паўстанца, які збіраўся было звергнуць цара, а толькі дух.

— Хто ты? — глуха спытаў манах, не вымаючы ключа з прыадчыненых варот, каб у любую хвіліну зачыніць іх.

— Я гэта, я! — прагаварыў Найда чужым голасам.

Манах убачыў стрэльбу ў яго руках і спалохана адскочыў назад.

— Тут божы дом, сынку! — І ён памкнуўся быў зачыніць вароты, але Найда зрабіў крок і апярэдзіў яго.

— Вось! — Ён працягнуў яму стрэльбу. — Нава-яваўся я, святы ойча!

— Але тут не казарма, дзіця маё! Гэта — агонь для нас!

Найда кінуў стрэльбу пад ногі і нізка нахіліў галаву.

— Змірыўся я, ойча!

Раптам ён пачуў іржанне каня, і па цэле Найды прабеглі дрыжыкі. Жыццё зноў вярнулася да яго, запоўніла сэрца і пацягнула назад у цёмны лес. Але над цяснінай стаяла зарыва: гарэла сяло, стогны разносіліся над Балканам, дзіцячыя крыкі і галашэнні ўдоў высмоктвалі сілы і рабілі яго яшчэ больш бездапаможным.

— Схавай мяне, святы айцец! Выратуй мяне! — узмаліўся Найда, пачуўшы стрэлы і выбухі. Карнікі ішлі па яго слядах. Шукалі яго ў выбоінах і хмызняках. Яны падпальвалі стагі сена і кашары. Па ўзгорках успыхвалі агні, дзяліліся на маленькія і вялікія, потым полымя зноў злівалася ў адно. Неба ўспыхнула і згарэла ў тую ноч, як згарэла і душа Найды.

— Уваходзь! — зачыніў вароты стары манах і па-бацькоўску павёў яго ў келлю. — Тут будзе цяпер твой дом!

Ён спыніўся перад лампадкай, узняў вочы да іконы і, перахрысціўшыся, зашаптаў малітву:

— Госпадзі божа, прымі раба твайго грэшнага!

— Найда! — ён назваў сваё імя, калі манах павярнуўся да яго.

— З сённяшняга дня ты Натанаіл, — кіўнуў яму ігумен і прымусіў стаць на калені.

Найда мог ужо рабіць усё.

З той хвіліны, калі кінуў стрэльбу, ён ператварыўся ў боскага служку.

Ён стаў на калені і паўтараў усё, што стары манах чытаў над яго галавой.

У вароты грукалі прыкладамі, каля манастыра тупалі коні, чуліся стрэлы, але ніхто не адчыніў.

— Тут толькі манахі! — крыкнуў стары і перахрысціўся.

І забойцы павярнулі ад манастырскіх варот.

Лес прыціх, змоўкла і святое месца, і толькі званы клікалі на ранішнюю малітву. З цясніны ішоў цяжкі пах гарэлага. Сонца яшчэ не паспела прасачыцца туды. Чорнае воблака ляжала над сялом.

Новы манах глядзеў, і вочы яго не маглі напоўніцца слязьмі. Увесь ён здранцвеў, як слуп, за які трымаўся. З гэтай раніцы пачалося для яго новае жыццё, без сэрца і душы... Ён ператварыўся ў свечку, што павінна была павольна згарэць тут.

Толькі ўначы, калі манахі засыналі, ён выцягваў з-за пазухі адзінае, што засталася ў яго ад ранейшага жыцця, — кавалак тканіны, які быў абкручаны вакол яго крыжа. Малады манах раскручваў сцяг перад лампадкай, серп і молат блішчалі, і яго душа абуджалася. Ён уяўляў сябе зноў на кані, са стрэльбай. Вось ён ляціць са сцягам наперад, сцяг, нібы страла, разразае неба, і яму адкрываецца дарога ў рай... Калі паблізу чуліся крокі, ён хуценька абкручваў зноў сцягам крыж і хаваў сваю манастырскую тайну.

Малады Натанаіл хадзіў па манастыры, нібы цень. Ён схуднеў, збялеў, знікла чырвань на шчоках, абвіслі вусы. Нібы цвіллю, зарос барадою ўвесь яго твар.

— Ойча, — сказаў аднойчы ён, — я выйду, не магу я ў гэтым зняволенні!

— Ты звар'яцеў, сынку! Цябе адразу ж схопяць і павесяць! Будзь пакорлівы і маліся! Маліся богу!

— Не магу! Я страчу розум. Жыццё мне абрыдла!

— Дзіця,— дакрануўся ігумен сваёй рукою мерцвяка да пляча Найды.— Паслухай маю параду: калі адчуеш, што спакусы ахапілі тваю душу, ідзі і бі ў званы! І ўсе манастырскія браты зразумеюць, што ты змагаешся з д'яблам, і будуць у келлях маліцца за цябе!

І пачаў малады манах біць у званы не ў час: не ў свята, не раніцою, не ўвечары. Біў так, каб аж Балкан затросся! Быццам бы снарады рваліся. Людзі чулі гэты звон і гаварылі: «Найда ўсё яшчэ бунтуе». Па начах манахі не маглі заснуць, і яны паскардзіліся ігумену.

Зноў паклікаў ён маладога манаха і па-бацькоўску сказаў яму:

— Натанаіл, няўжо душу тваю адолелі такія моцныя сілы д'ябла і спакусы, што ты ўсю ноч б'еш у званы? Ты ж і богу не даеш заснуць.

— Так, ойча. І калі аднойчы раніцою вы не знойдзеце мяне ў манастыры, ведайце, што я на вяроўцы ад звана пераляцеў цераз манастырскую агароджу...

Калі на палянцы танцавалі хора, ён выглядваў з манастыра, і яму хацелася скінуць расу і павесці хора аж у манастырскі двор. Але... жалезная агароджа скоўвала яго непакорную маладосць, і ён хапаўся за вяроўку. І біў у званы так, быццам бы даваў такт тым, хто танцаваў хора...

Прайшло дваццаць год. Пасерабрыліся валасы ў «грэшнага» манаха, як яго называлі ўсе. Усё радзей

званілі званы не ў свята, не раніцою і не вечарам. Але калі пачалася вялікая бітва, яны зазвінелі гэтак жа, як і ў першыя гады. Манах Натанаіл змагаўся са спакусамі і сіламі, якія абудзіліся зноў. Сяляне секлі дровы ў манастырскім лесе — ён рабіў выгляд, што не бачыць; знікала жывёла з манастырскага статка — гаварыў ігумену, што ваўкі з'елі. А ўначы яшчэ мацней біў у званы.

Аднойчы нехта пагрукаў у вароты. Выйшаў Натанаіл, келля якога была бліжэй за ўсіх. Ён сустрэў маладога чалавека, параненага ў руку.

— Гавораць, што ты быў калісьці сцяганосцам, — баязліва азірнуўся па баках незнаёмы хлопец. — Схавай мяне, пакуль не знікнуць мае сляды!

Манах прыкрыў яго сваёй расай і павёў у келлю. Выцягнуў з куфра свяшчэнны сцяг і сказаў:

— Цалуй!

І пры слабым мігценні лампадкі абодва пацалавалі сцяг.

Раніцою іх ужо не было тут, і лампадка згасла. Натанаіл пакінуў у келлі сваю расу. Не было ўжо каму біць ноччу ў званы. Другія выбухі трэслі Балкан. Памёр Натанаіл, і з манастырскай пустэчы ўваскрэс для людзей, для сяла, для ўсяго краю паўстанцаў Найда!

Камен Калчаў

Скарб

Ноччу наш атрад адышоў у глыб гор і спыніўся на адпачынак. Назначаны на адзін з пярэдніх пастоў, якім было даручана ахоўваць начлег, я праседзеў ноч за вялізным вываратнем-дубам. Ноч прайшла спакойна — ніхто не паявіўся, дый наўрад ці хто адважыўся б пайсці сюды, у гэту цёмную непраходную цясніну, агароджаную з усіх бакоў скаламі і старымі векавечнымі лясамі. Але рана на досвітку, калі ўжо займалася зара, я нечакана пачуў у лясным гушчары некалькі далёкіх тупых уда-

раў. Спачатку не мог зразумець, што гэта за ўдары, пасля прыслухаўся — і мне стала ясна, што нехта сур'ёзна захапіўся працай. Я сціснуў мацней карабін, прыгнуўся і нячутна пашыўся зараснікамі. Удары рабіліся ўсё больш выразнымі. «Хто гэты храбрэц, — думаў я, — што забраўся аж сюды так рана, і чаго ён шукае?» Раптам у прагале між кустоў, за некалькі крокаў ад мяне, паказалася цёмная постаць незнаёмага чалавека, які, закасаўшы рукавы, заўзята капаў рыдлёўкай пад старым высачэзным дубам. Я прыкленчыў за кустамі і з цікаўнасцю сачыў за гэтым раннім землякопам. Ён быў падобны на пастухоў з навакольных вёсак, якіх мы вельмі часта сустракалі ў гарах. Яго парваная світка і з казінае воўны торба ляжалі кінутыя воддаль. Сатлелая ад поту кужэльная сарочка ў некалькіх месцах на спіне разлезлася. Капнуўшы два-тры разы, ён разгінаўся, падцягваў дзіравыя суконныя порткі, якія ўвесь час з'язджалі, пляваў на далоні і зноў прадаўжаў.

Выкапаўшы даволі глыбокую яму, ён адышоўся да торбы, узяў доўгі востры прэнт і, вярнуўшыся, пачаў асцярожна заганыць яго ў зямлю. Ён так тужыўся і намагаўся, што мне было добра чутно, як ён сапе і крэкча, ціснучы на прэнт. Мяне нават разбіраў смех, але я рашыў пачакаць да канца. Селянін, вядома, не падазраваў, што нехта яго бачыць. Пасля таго як прэнт упёрся ў цвёрды пласт зямлі, ён пакінуў яго і пачаў капаць зноў з яшчэ большай заўзятасцю.

Неба зусім стала светлым, чотка абрысаваліся верхавіны дрэў, а на высокіх скалах ужо трапятала сонца. Уся даліна звінела безліччу птушыных гала-

соў. Прачыналіся нават жукі і матылі, што былі пахаваліся нанач у траву і лісце.

— Я рашыў, што пара спыніць працу незнаёмага. Высунуўся з-за кустоў, падняў карабін і крыкнуў:

— Стой, ні з месца!

Селянін, пачуўшы мой нечаканы і грозны голас, выпусціў рыдлёўку, падняў угору рукі і ўвесь закалаціўся. Я прыбліжаўся, а яго чорныя кашчавыя рукі і латы на плячах калаціліся, нібы яго біла ліхаманка.

— Зброя ёсць? — спытаў я яго.

— Няма, — адказаў ён, варушачы паволі тоўстымі патрэсканымі губамі. Па твары ў яго каціўся і застываў пот.

— Што ты шукаеш тут?

Ён глянуў на мяне і зусім наспадзявана ўсмінуўся.

— Грошы цара Шышмана.

— Якія грошы? — здзівіўся я.

— Два мулы золата¹ зарыты тут, — прадаўжаў ён. — Малджы² з Кулугерава шукаюць іх ву-унь там, каля вяршыні, але яны тут... Я ведаю...

— Ты ўпэўнен у гэтым?

Селянін ажывіўся. Рукі яго ўжо не дрыжалі. Ён нават паспрабаваў іх апусціць.

— Зусім упэўнен. Турак з Царграда мне казаў асабіста... А вы не з шумкароў³, ваша міласць?

¹ У сэнсе — дзве паклажы, два ўюкі, прывезеныя на мулах. (*Заўвага перакладчыка.*)

² Малджыя — турэцкая назва шукальніка скарбаў. (*Заўвага перакладчыка.*)

³ Шумкары — партызаны, ад слова «шума», што значыць «лісцвяны лес». (*Заўвага перакладчыка.*)

Я адразу нахмурыўся («Мяне ты не купіш лёгка, вясковы хітрэц!») і загадаў:

— Бяры свае манаткі і марш перада мной!

Ён зноў закалаціўся, сабраў рэчы і да самага лагера, дзе размяшчаўся атрад, не вымавіў ні слова.

Прывод палоннага ў лагер быў нечаканым і выклікаў агульнае захапленне.

Яшчэ большае ажыўленне наступіла, калі стала ясна, што палонны — шукальнік скарбаў, бядняк з суседняй вёскі, дзе мы толькі што правялі палітычную акцыю.

Наш камандзір быў жартаўнік з душою паэта і філосафа. Ён адразу дапытаў селяніна, і аказалася, што малджыя ўпарта верыць у скарб цара Шышмана і наважыў у што б ні стала яго знайсці. Гісторыя пра турка з Царграда была расказана зноў; успомніў селянін і пра нейкую кнігу, у якой нібыта дакладна апісана, дзе знаходзіцца золата. Расказваючы ўсё гэта, селянін хітра пазіраў на камандзіра, а ў вачах у яго, над якімі навісалі доўгія калматыя бровы, свяціліся неспакойныя водбліскі таго спакуслівага скарбу.

— Дык, значыць, нават кніга ёсць? — спытаў камандзір.

— Ага, ёсць, — адказаў селянін.

— А ты бачыў гэтую кнігу? — прадаўжаў камандзір, даўшы нам знак, каб сціхлі.

Мы прымоўклі, прадчуваючы, што за гэтай нечаканай сур'ёзнай сцэнай тоіцца нейкі бяскрыўдны жарт.

— Не бачылі мы яе, — адказаў селянін. Пасля махнуў рукой і дабавіў: — Эх, з кнігаю было б лёгка, з кнігаю кожны знайшоў бы.

Камандзір узяў сумку, што вісела ў яго праз плячо, і тым жа нязменна сур'ёзным тонам сказаў:

— Кніга, пра якую ты гаворыш, тут. Кніга ў мяне, але я не маю цяпер ні часу, ні магчымасці выкапаць золата цара Шышмана. Яно страшна глыбока.

І ён выцягнуў з сумкі кнігу, а яго чорныя вясёлыя вочы загадалі нам: «Больш вытрымкі і сур'ёзнасці, аслы! Не смяяцца!» І сапраўды ніхто з нас не засмяўся.

Селянін узяў у рукі кнігу, абмацаў яе, але, паколькі чытаць не умеў, так і застаўся расчараваным. Расчараванне яго, напэўна, не было б такім вялікім, калі б камандзір не прадоўжыў:

— Што скарб ёсць — ёсць! Але магу аўтарытэтна табе сказаць: не траць часу, ён не там, дзе ты капеш...

Селянін паглядзеў недаверліва, водбліскі ў яго вачах патухлі, як быццам патухла і само яго сэрца. Ён не хацеў паверыць, што яго доўгія пакутлівыя пошукі могуць скончыцца ў адзін міг. Ён апомніўся і сказаў:

— Тая кніга ёсць толькі ў турка... Ды і ў ёй не ўсё напісана.

Камандзір стараўся, вядома, развеяць яго ілюзіі дарэшты, але селянін стаяў на сваім. Ён быў наколькі наіўны, настолькі і ўпарты. І хто ведае чаму, гэтая ўпартасць яго нам усім падабалася. Тым больш што ён выклаў перад намі хаця і сумніцельную, але вельмі высакародную філасофію. Ён сказаў, што яму трэба надзвычай шмат грошай, каб купіць кабылу. Два гады назад у яго была кабыла, але яе забралі немцы — і не вярнулі, і не заплацілі. Калі ў яго бу-

дуць грошы (бог добры!), ён збудуе сабе хаціну, а можа трохі дасць і другім беднякам, якія гаруюць разам з ім. Так, так, наконт беднякоў ён ужо даў слова перад сабой і перад богам. І калі яго не стрымае, то, вядома, будзе пакараны. З усіх страт у жыцці больш за ўсё яму было шкада кабылы. Не праходзіла і хвіліны, каб ён не ўспомніў пра яе і не аблаяў немцаў. Лаянка, можа быць, прызначаная знарок для нас, каб зрабіць добрае ўражанне. Адно было несумненна, што ён меў вельмі ўбогую, вельмі бедную, як і сам ён, фантазію, калі сядзеў дома і размяркоўваў у галаве гэтыя «два мулы золата».

Падрабязнасці, якія датычылі яго асобы, мы высветлілі лёгка. Зваўся Пярван Грыбнік, з вёскі Крушара, меў шэсць дзяцей. Жонка памерла год назад ад ліхаманкі, дзеці гадаваліся з ласкі божай. Ён нарыхтоўваў дровы, грыбы... Але каб была кабыла!.. (О, каб была кабыла!) Тады ён мог бы наладзіць сякі-такі гандаль. Лаючы немцаў, ён даў нам некаторыя звесткі пра размяшчэнне іх складаў і рух эшалонаў, і звесткі адпавядалі дадзеным, якія здабыла разведка. Гэта выклікала ў нас яшчэ большыя сімпатыі да шукальніка скарбаў, і многія нават былі схільны паклікаць яго ў атрад. Гэта, вядома, не сталася. Бай Пярван увесь час пазіраў у бок даліны, дзе была яго вёска. Нарэшце ён пачаў прасіць нас, каб яго адпусцілі.

Распытаўшы яшчэ пра сёе-тое, што нас цікавіла, мы рашылі яго адпусціць — тым больш што нас чакаў пераход праз Балканы.

Камандзір, папярэдзіўшы яго, каб нікому не гаварыў пра сустрэчу з намі і што яго можа чакаць, калі ён прагаворыцца, устаў, моцна сціснуў яго чор-

ную руку і сказаў па-ранейшаму сур'ёзна, з захаванай іроніяй у голасе:

— Да пабачэння, бай Пярване!.. А дзеля скарбу — я цябе пасля знайду. Там не капай, не траць часу... Толькі я ведаю, дзе ён зарыты...

Селянін закінуў за плячо торбачку, узяў рыдлёўку і прэнт і паволі падаўся ўніз, у зараснікі. Ні адзін мускул не варухнуўся на яго твары. Мы таксама рушылі ў дарогу.

Праминула некалькі месяцаў, поўных пакут і выпрабаванняў. Позняй восенню мы зноў праходзілі гэтымі мясцінамі і са здзіўленнем пераканаліся, да чаго ж упартым дзіваком аказаўся наш знаёмы шукальнік скарбаў: пад усімі дубамі ён параскопваў і паварочаў так, нібы не было ні кроплі сумнення ў яго самаахварных сялянскіх руках. «Добра папрацаваў наш брат, — усміхнуўся камандзір, — добра папрацаваў».

Тады ж паміж нашым атрадам і часцямі жандармерыі адбыліся крываваыя сутычкі каля вёскі Крушара. Мы страцілі шмат людзей — раненых і забітых. А якое было наша здзіўленне, калі пазней мы даведаліся, што двое раненых партызан былі падабраны і выхаджаны іменна ім, шукальнікам скарбаў! Ён зрабіў гэта спакойна, употай ад жандармерыі, і калі тыя двое вярнуліся ў атрад, добрая слава бай Пярвана назаўсёды запала ў нашы сэрцы. Асабліва моцна хацеў яго пабачыць наш камандзір, але гэта яму не ўдалося аж да Дзевятага верасня, да самага дня перамогі. А ў дзень перамогі...

Наш атрад уступіў перш за ўсё ў веску Крушара. Жыхары сустрэлі нас радасна. У натоўпе мільгала і цёмная у лахманах постаць бай Пярвана. Спачатку

ён не падазраваў, што атрад, які спусціўся з гор, і ёсць той самы атрад, з якім у яго ужо была сустрэча. І, можа б, я не надаў такога вялікага значэння гэтаму выпадку, калі б у нашага маладога камандзіра не была такая цудоўная паэтычная душа. Ён падышоў да селяніна, абняў яго і, пацалаваўшы, сказаў горача:

— Скарб ужо знойдзен, бай Пярване!

Селянін паглядзеў на яго разгублена.

— Разумееш? — прадаўжаў камандзір. — Скарб знойдзен!.. Заваяван!

Селянін, а заадно і ўсе мы навокал нічога не зразумелі. Тады камандзір засмяўся, паказаў на людзей, вочы якіх свяціліся ад радасці, і крыкнуў:

— Вось ён, скарб, — свабода, якую мы заваявалі! Хіба не бачыш? — І зноў паказаў на людзей, вочы якіх сапраўды ззялі ў гэты момант залатымі водбліскамі.

Селянін ажывіўся, усміхнуўся. Можа быць, яму і не ўсё было зразумела. Але ўсё-такі ён адчуваў, што надышоў вялікі, рашучы момант. Крыху апомніўшыся, ён сказаў:

— Мне яшчэ не вярнулі кабылу, таварыш камандзір...

Усе засмяяліся. Засмяяўся і ён — раптам яму стала радасна і весела ў гэты дзень.

Павел Вежынаў

Багна

Паміж Капошварам і Надзьканіжай белая дарога бяжыць сярод ціхіх і светлых лясоў. Варта заплюшчыць на хвіліну вочы — і цябе агартаюць з усіх бакоў успаміны і пранікаюць глыбока, як ранняя вясновая вільгаць. Мы сядзім у штабной машыне, што ляціць, як балотная птушка, над нізкім малочным туманам і прыемна гуркоча маторам. Цішыня. Пад разгалістымі прысадамі ляжыць густы і вільготны цень, ціхая зялёная вада ў каналах амаль не варушыцца. З вербаў звісаюць зялёныя

пушыстыя аборкі і далікатна дакранаюцца да вадзяной паверхні. Безліч матылёў, белых і жоўтых, нібы лятучыя каляровыя кавалачкі пейзажу, носяцца над лугамі, ліпнуць на маладыя парасткі і зноў мітусяцца ў паветры.

Машына лёгка імчыць па белай шашы. Ніхто не гаворыць. Афіцэры, адкінуўшыся галовамі на спінкі сядзення, здавалася, прамываюць свае змораныя, бяссонныя вочы сцюдзёнай сінявой неба. Высока-высока, спакойна і задуменна, плавае белая птушка — маленькая, згубленая аблачынка. Як быццам няма і не было вайны — так ціха і так спакойна навокал. Але досыць зірнуць на дарогу, каб убачыць шкілеты разбітых і спаленых грузавікоў, параскіданыя каскі, паламаную зброю. Тут, па абодва бакі шашы, змагаліся часці, якія пазней уварваліся ў задымлены пажарамі Іхарош-Бераньі.

Мінаем вярсту за вярстой, і лясы ўздоўж дарогі адступаюць памалу назад, даючы месца шырокім квяцістым палянам, ад якіх вее густым і моцным водарам красавання. Прыгожыя, падобныя на галубоў, птушкі праносяцца нізка над зямлёй і знікаюць у кустарніках. Раптам пейзаж робіцца дзіўна бліжкім мне і знаёмым і пачынае гаварыць з маім сэрцам шчырай і ціхай мовай.

— Спыні! — загадваю я шафэру. — Зараз жа спыні!

Шыя ў шафэра жылістая, вушы — сіняватыя і аблупленыя, напэўна зімой прыхапіла марозамі. Ён рэзка націскае на тормаз і здзіўлена глядзіць на мяне. Што здарылася? Афіцэры, схамянуўшыся пры тармажэнні, таксама пытаюць мяне вачамі: што здарылася? Паблізу нікога няма, апрача трох вен-

герскіх дзяўчат, што, падаткнуўшы доўгія жоўтыя падалы, каб не абрасіцца, пераходзяць паляну. У высокай траве, нібы белыя зайцы, бліскаюць іх калені. Дзяўчаты ўбачылі нас і трохі збянтэжыліся, але ідуць далей. Не дзеля іх, вядома, спыніў я сярод гэтай бязлюднай мясцовасці машыну.

— Бачыце,— кажу я,— сцяжынка ідзе не проста, а робіць вялікую дугу...

На тварах спадарожнікаў — недаўменне і незадаволенасць. «Сцяжынка? Што ж тут асаблівага, што сцяжынка?»

— Апрача таго,— прадаўжаю я ўсхвалявана,— трава, што абведзена дугой, трохі іншага колеру. Бачыце, цяжнейшая, з яркім атрутным адценнем...

— Ды гэта ж проста цуд! — іранічна заўважае падпалкоўнік з чапаеўскімі вусамі.

— Там балота! — кажу.— Больш правільна — дрыгва, багна...

Але і гэта маё ўдакладненне — наўрад ці дастатковая прычына, каб спыняцца, калі людзі ехалі ўсю ноч і зараз вельмі спяшаюцца. Я пакрыўджана ўздыхаю.

— Добра, таварыш, гані! Давай гані!

Але штосьці не дае мне супакоіцца і, як толькі загуркатаў матор — я паварочваюся да задніх сядзенняў.

— Не злуйцеся! — кажу.— Менавіта на гэтым месцы адбыўся можа самы гераічны эпізод у нашай вайне. Я хачу сказаць: на маю думку — самы гераічны. Ну, а ва ўсякім разе — адзін з самых незвычайных... Я вам раскажу пра яго.

Машына мякка кранаецца з месца, аглушальна стрэліўшы двойчы трубою, потым раптам набірае

шалёную хуткасць. За спіною ў мяне хтосьці галантна махае венгеркам рукой. «Йорэгелтківанок, кішасон!» А я не магу адвесці вачэй ад дёмна-зялёнага гібельнага кіліма дрыгвы — ні вачэй, ні сэрца. І здаецца, бачу сярод зеляніны пад ясным венгерскім небам прывідную белую калону-помнік. Без хвалючых надпісаў залатымі літарамі, без бюстаў, без вянкаў. Толькі на версе калоны ляжыць зялёная стальная каска. І больш нічога! Потым машына з лёгкім прысвістам робіць паварот, і прывідны помнік знікае.

* * *

У дні сакавіцкага наступлення наша дывізія прабіла нечаканым ударам умацаваныя пазіцыі ворага і, як любіў гаварыць камандзір, хлынула ў шырокі пралом. Спачатку на першай лініі дэмаралізаваныя венгерскія часці не аказалі сур'ёзнага супраціўлення і ў тыл пацягнуліся густыя чароды палонных. Але далей падраздзяленні наткнуліся на непадступны агонь. Рэшткі эсэсаўскай дывізіі, разам з уласаўцамі і усташамі, з лютай заўзятасцю намагаліся спыніць наступленне. З невялікага вопыту байцы ведалі, што з такімі справіцца найцяжэй. Асобныя бандзюкі заставаліся ў тыле, рабілі «зязюліны гнёзды» на дрэвах і стралялі ва ўпор. У палон яны не здаваліся — біліся да апошняга, звар'яцелыя ад злосці і нянавісці. Наступленне збавіла тэмп. Пад канец дня ў штаб пачалі паступаць данясенні аб энергічных контратаках праціўніка, часам не зусім марных.

Узмоцненая рота, імкліва пасоўваючыся ўздоўж пашы, каб узнавіць сутыкненне з ворагам, наткну-

лася нарэшце на яго моцны заслон. Узводы рассыпаліся веерам па абодва бакі шашы і заляглі пад шквальным агнём. Далей ісці было немагчыма — фашысцкія кулямёты касілі з зараснікаў, нябачныя і недаступныя. Ротны даў загад акапацца і сам стуліўся ў стралковым гняздзе.

— Робіцца гаражавата! — сказаў ён нявесела. — Як бачна, яны пераўзыходзяць нас і па колькасці.

Недалёка разарваўся снарад, і ротны з прыкрасцю сцёр з ілба камячок гразі. Гэта быў рослы кашчавы хлопец, ахінуты трафейнай маскіровачнай накідкай. Амаль бяскроўныя губы яго былі падцяты.

— Ты думаеш, яны атакуюць? — спытаў яго нізенькі падпаручнік Касабаў.

— Па-мойму, збіраюцца. Ва ўсякім разе — трэба быць гатовымі да атакі...

Агонь мацнеў з кожнай хвілінай і ўжо не даваў прыўзняць галаву. Па ўсім было відаць, што рота адарвалася далёка наперад — ніякія падмацаванні не падыходзілі. Прыдадзеныя ёй мінамёты нібы скрозь зямлю праваліліся — іх перакінулі, напэўна, на падмогу леваму флангу, адкуль даносіўся неспіханы гул бою. Камандзір адправіў кур'ераў, каб наладзілі сувязь са штабам, і загадаў праверыць боепрыпасы. Яшчэ ёсць! Пакуль што — хопіць! Калі стала зусім ясна, што гітлераўцы будуць контратакаваць, ён паклікаў да сябе ўзводных. Яго сур'ёзныя вочы ледзь-ледзь усміхаліся. З выгляду ён быў зусім спакойны, і гэта перадалося малодшым камандзірам.

— Сувязь з флангамі, я чакаю, будзе ўстаноўлена вось-вось, — сказаў ротны. — Падмацаванне, асаб-

ліва агнём, таксама можа падаспець у любы момант. Але, здаецца мне, хутчэй, чым тое і другое, пачнецца контратака праціўніка. Падрыхтуйцеся сустрэць як трэба.

— А як трэба? — пажартаваў падпаручнік Касабаў.

— Вы ведаеце, як трэба! — сур'ёзна адказаў камандзір. — Сустрэньце як мужчыны і патрыёты! Як сапраўдныя сыны народа!

Ён зноў абвёў усіх паглядам: весялосці ў іх вачах не было, але не было і страху. Нічога, апрача рашучасці. «Добра! Гэта — добра! Займайце свае месцы!»

Атака пачалася раней, чым разлічваў ротны. Удалечыні густа замільгалі зеленаватыя постаці эсаўцаў — яны ішлі шпаркім крокам, не хаваючыся і не перастаючы страляць. Іх падпусцілі зусім блізка і тады адкрылі агонь з усіх відаў зброі. Зялёныя ланцугі ўскалыхнуліся і зніклі імгненна ў траве, але неўзабаве паказаліся зноў — яшчэ бліжэй і яшчэ больш страшныя. Ужо можна было разгледзець іх бледныя, азвярэлыя твары. Вось-вось на пазіцыі абрушыцца смяротны ўдар.

Іх адбілі гранатамі. І адразу ж — нібы здарыўся нейкі цуд: увесь прастор ачысціўся ад зялёных постацей, заціхлі аўтаматы, крыкі і галасы каманд. У траве засталіся ляжаць толькі трупы ды параскіданая амуніцыя. Наступіла цішыня, глыбокая і трывожная. Але на суседнім участку грукат нарастаў і, здавалася, з фланга перамяшчаўся назад, у тыл роце. Тады ўсе зразумелі, што рота вельмі глыбока ўклінілася ў размяшчэнне праціўніка і па сутнасці адрэзана.

Камандзір зноў сабраў узводных. Твар яго цяпер здаваўся суровым і задуменым, вусны былі моцна сцяты. Першым прыбыў падпаручнік Касабаў з прастрэленай вышэй локця рукой, але радасна ўзрушаны поспехам. Падышлі і астатнія, і тады высветлілася, што страты ва ўзводах адчувальныя. Ці выстаяць парадзелыя ўзводы перад новай атакай? Ці не будзе гэта рызыкай — без карысці і без сэнсу? Эсэсаўцы пераўзыходзілі іх і колькасцю, і тэхнікай, і самае разумнае ў такіх абставінах — адысці назад і выраўняцца з суседзямі. Ротны абдумваў і вагаўся. Адступаць пры агульным наступленні яму здавалася крыўдным, да таго ж не было ніякага загаду з батальёна, не было пэўных распараджэнняў. Пакуль падлічвалі сілы, гітлераўцы адкрылі агонь з лёгкіх бранябойных гармат — цяжкая артылерыя іх, напэўна, была на маршы.

Усё вырашылася зусім нечакана: сувязны прынёс загад камбата адступіць кіламетры на тры назад, да старых нямецкіх бункераў, каб выраўняць пазіцыі. Ротны з палёгкай уздыхнуў, потым заклапочана спытаў:

— А каго пакінем прыкрываць адыход?

Афіцэры моўчкі пераглянуліся. Хаця ніхто не назваў імя, яно было ў іх на вуснах. Ва ўсіх цяжкіх і рызыкаўных сітуацыях, пры ўсіх небяспечных задачах заўсёды выходзіў наперад адзін і той жа баец — сержант Кынчаў. Яго ведалі не толькі ў палку, але і ва ўсёй дывізіі: славуты кулямётчык (двойчы друкавалі ў франтавой газеце партрэт), смелы, спакойны і кемлівы баец, для якога не было непасильнай задачы.

— Нельга ўвесь час ім рызыкаваць! — запыра-

чыў, спяхмурнеўшы, Касабаў, ва ўзводзе якога быў Кынчаў.

— Затое будзем упэўнены, што справіцца,— уздыхнуў падпаручнік Любенаў.— Другі настрой будзе ў хлопцаў, што застануцца з ім...

— Вырашана! — сказаў ротны.— Застанецца Кынчаў з аддзяленнем байцоў і станковым кулямётам... Касабаў, прышлі сержанта зараз жа да мяне!..

Праз некалькі хвілін ротны ўжо размаўляў з кулямётчыкам, пільна ўглядаючыся ў яго худы, бледнаваты твар, у спакойныя разумныя вочы. Выгляд у сержанта быў занадта звычайны для яго баявой славы — танклявая, амаль хлапечая постаць, шырокая салдацкая куртка, на куртцы — два залатыя салдацкія крыжы.

— Ты застанешся прыкрываць адыход,— роўным голасам сказаў ротны, не зводзячы вачэй з яго твару.— Задача цяжкая, але лепш за цябе з ёй ніхто не справіцца... Ты добра разумееш, што значыць ударыць у спіну адступаючай часці...

Баец чуць-чуць усміхнуўся.

— Я застануся, пане паручнік.

— Аддзяленне даём табе добрае, ды я і не веру, што гітлераўцы адразу кінуцца ў атаку,— дабавіў камандзір.— Ва ўсякім разе, не заставайся на пазіцыі даўжэй, чым трэба... Беражы людзей...

— Разумею, пане паручнік! — кіўнуў сержант.

Камандзір ніякавата змоўк. Што ён мог яшчэ яму сказаць? Хіба ён мог яму намякнуць, што калі б вырашала сэрца — ён пакінуў бы тут сержанта толькі ў апошнюю чаргу? Не, на вайне ўсякая сентыментальнасць можа каштаваць дорага. Рота ўжо адыходзіла назад, і байцы з болем пакідалі месца,

дзе палегла столькі баявых таварышаў. Паручнік паціснуў шурпатую далонь хлапца, і маскхалат яго адразу ж знік за кустамі.

Агонь зноў памацнеў, і сержанту прыйшлося дабірацца да байцоў паўзком. Адклаўшы ўбок вінтоўкі, салдаты заўзята капалі лежачы вільготны дол. Ён прапоўз каля ўсіх, кожнаму сказаў некалькі слоў, кожнаму даў параду. Байцы паварочвалі да яго запыленыя твары і хаця стараліся ўсміхнуцца — ён бачыў, што позірк іх былі заклапочаныя, сур'ёзныя і рашучыя. Тады ён вярнуўся да кулямёта, залёг за ім і пачаў уважліва вывучаць поле перад сабою. Вайна — ён ведаў — справа сур'ёзная і не павінна весціся без добрага плана і належнай падрыхтоўкі.

Не прайшло і дзесяці мінут, як эсэсаўцы зноў пайшлі ў атаку. Сержант глядзеў уперад — далёкія постаці насоўваліся зноў, хаця і не так імкліва, як першы раз, не так самаўпэўнена і нахабна. Бранябойныя гарматы, прыстраляўшыся, білі цяпер якраз па пазіцыі, снарады вылі і абдавалі зямлю агнём. Уступілі ў бой і мінамёты — міны з непрыемным свістам пераляталі над галовамі, шукалі ахвяр. Сержант прыцэліўся, але не страляў — хай падыдуць хоць трошачкі бліжэй! Ён націснуў спуск, і вушы яго заклала сярдзітым грукатам. Зялёныя ланцугі перад ім спатыкнуліся, захісталіся, падаліся назад. Як і заўсёды ў такія імгненні, сержант адчуваў на сэрцы амаль не ледзяны спакой, позірк быў незвычайна ясны і чысты, рукі няўлоўна спрытныя. Доўгая кулямётная чарга не спынялася, зялёныя фігуркі падкошваліся, валіліся ў траву і не варушыліся. Pole, здалося, апусцела, але гарматы не змоўклі.

«Хопіць!» — падумаў ён са сцюдзёнай яснасцю ў галаве.

Але ланцугі падняліся зноў, і ён зноў націснуў на спуск. Адзін з разлікаў, які паспрабаваў выкаціць гармату з укрыцця, адразу скараціўся на палавіну, зялёная хваля апала і прыціхла. Сержант, не зводзячы вачэй з гарматы, хрыпата крыкнуў:

— Падай стужку!

Салдат за спіной не азваўся.

— Дай стужку! — паўтарыў нецярпліва сержант.

Толькі цяпер ён хутчэй адчуў, чым зразумеў, што за спіной у яго няма нікога жывога. Ён кінуў імгненны позірк назад — салдат ляжаў ніц, тварам у крыві, і не варушыўся. Сержант прыціснуўся да зямлі, падцягнуў да сябе скрынкі з стужкамі і зарадзіў кулямёт. І якраз дарэчы! Не паспелі гітлераўцы падняцца, як ён іх прымусіў залегчы зноў.

Тады эсэсаўцы адкрылі стыхійны гарматны і кулямётны агонь па балгарскай пазіцыі. Ім ніхто не адказваў. Пакуль сержант трывожна прыслухоўваўся, зусім блізка прасвістала міна, і ён ткнуўся тварам у ямку. Выбух, непрыемны пах узрыўчаткі, лёгкая хваля ветру. Чаму байцы не страляюць? Ён ведаў: справа ад яго — Ане Касачаў, злева — Драга Пятроў. У пачатку атакі ён чуў сухі трэск іх вінтовак, потым усё заціхла.

— Ане! — голасна паклікаў сержант. — Ане!

Ане не адгукаўся. Сержант асцярожна прыўзняў галаву і ўбачыў яго нерухомую постаць. Тады ён зірнуў налева. Драга Пятроў паціху адпаўзаў назад, на імгненне прыпыняўся і поўз далей.

— Стой! — крыкнуў яму гнеўна сержант. — Ты куды?

— Я ранены! — глухім і бяссільным голасам адказаў салдат.

— Куды ранены?

— У жывот...

— Займай акупчык! — загадаў у распачы сержант. — Калі не адаб'ём іх, усё адно — жыць не будзеш...

У гэты момант недзе злева, зусім недалёка ад шашы, адзін за другім прагрымелі два вінтовачныя стрэлы. Сержант уздыхнуў і інстынктыўна зірнуў уперад. Гітлераўцы зноў атакавалі. Агонь! Агонь! Агонь! «Знаеш, што такое — ударыць у спіну адступаючай часці!..» — «Так, знаю, пане паручнік! — шаптаў хлопец, прыціскаючы свінцом да зямлі зялёныя шэрагі. — Знаю, знаю, пане паручнік!» Яшчэ чвэрць гадзіны, і загад будзе выкананы! Толькі чвэрць гадзіны! Злева зноў прагрымеў стрэл, пасля яшчэ раз і яшчэ.

Значыць, нехта ёсць на пазіцыі! Ён ажно лягчэй уздыхнуў. Вядома, што можа зрабіць адна вінтоўка супроць мутнай зялёнай хвалі? Але як радасна адчуваць, што ты не адзін, што дзесьці побач твой таварыш сочыць з затоеным дыханнем за стральбой.

Ланцугі эсэсаўцаў зноў заляглі — на гэты раз напэўна не больш як за дзвесце метраў. Сержант зірнуў на гадзіннік. Усё! Цяпер пара, загад выкананы. Няма ні сэнсу, ні права заставацца тут болей, рызыкаваць жыццём таварышаў, калі хто з іх яшчэ жывы. Прыкусіўшы да болю губу, ён паглядзеў на кулямёт, які так верна служыў яму ва ўсіх баях, і хуткімі, спрытнымі рухамі зняў з яго замок. «Цяпер пара!..» Павярнуўшыся ў адзін і другі бок, ён

голасна і выразна аддаў загад: «Адыхо-о-одзь! Раз жа адыходзь!»

Навокал бушаваў свінцовы лівень — адступаць можна было толькі паўзком. Сержант кінуў позірк на нерухомую постаць Драгі Пятрова — да акупчыка той не дабраўся, смерць нагнала яго па дарозе. Хлопец павагаўся імгненне, потым падпоўз да забітага, узяў яго аўтамат і сумку з дыскамі. Так будзе лепш, чым з вінтоўкай. Яшчэ невядома, што можа здарыцца. Ён папоўз хутка, пасля, перабраўшыся праз невялікі грудок, падняўся і пабег. Бегучы, заўважыў, што з пазіцыі разам з ім адыходзіць толькі адзін баец — тоўсты, здаровы, як мядзведзь, вясковы дзяцюк з Дзюлева Ігнат Байчынскі. Значыць, усё-такі ён не адзін, не адзін! Хлопец прыпусціў яшчэ шпарчэй. Цішыня на пазіцыі павінна падказаць гітлераўцам, што байцоў там ужо няма. Ці не лепш узяць лявей, туды, да пералеска, чымся бегчы ўздоўж дарогі? Вядома, лепш! Хоць даўжэй, але затое больш пэўна. Страляніна за спіной узмацнілася, кулі сярдзіта зумкалі каля вухэй. Сержант азірнуўся: Байчынскі недзе прапаў, не было відаць ні жывога, ні мёртвага. Ён адчуў, як сэрца сціснулася ад болю, і, бегучы, раз-пораз аглядаўся — ці не вынырне адкуль знаёмая здаравенная постаць?

У першае імгненне сержант не мог зразумець, што здарылася няшчасце. Ногі яго ўехалі ў нешта мяккае і клейкае, і ён ледзьве іх выцягнуў, ступіў яшчэ крок і праваліўся па пояс. Багна! Пра багну ён чуў ад байцоў невясёлыя, жахлівыя гісторыі, але што гэта здарыцца з ім самім — ніколі не чакаў. Усё, што ён яшчэ змог зрабіць, — павярнуцца тварам да ворага. Страляніна тым часам заціхла.

Сержант зразумеў, што пакінутая пазіцыя вось-вось будзе занята.

Люты холад, адняўшы ногі, здалося, падступаў і да сэрца, якое шалёна калацілася ў грудзях. Што рабіць? Ірвануцца з усіх сіл да цвярдзейшага берага? Кінуць аўтамат і сумку і чапляцца рукамі і зубамі, пакуль не ўдасца выкараскацца? Без зброі, з голымі рукамі перад эсэсаўцамі? Дык жа схопяць, як зайца, зграбастаюць тут жа! Не, толькі не гэта! Усё, што хочаш, толькі не гэта! Але чаму? Вайна ж канчаецца, праз тыдзень-другі вызваляць з палону! Штосьці з неймавернай сілай запратэставала ўнутры. Не, не, не! Ні ў якім разе!..

Дзесьці на шашы нечакана затарахцелі маторы. Сержант насцярожана прыслухаўся. Прайшла доўгая хвіліна, у якой ён адчуваў, не думаючы пра гэта, як густая багна засмоктвае яго, нібы жывая, у сябе, усё глыбей да дна, якое напэўна стагоддзямі было магілай для аленяў і неасцярожнай хатняй жывёлы. Яго ўстрывожыў гул матораў. Што гэта? Нечаканая бяда для яго таварышаў?

У гэты момант на павароце паказаліся матацыклісты ў нізка напушчаных круглых шлемах. Хлопец адразу здагадаўся: доўгае маўчанне падказала гітлераўцам, што пазіцыя пакінута, і яны рашылі паслаць наўздагон матацыклістаў, якія павінны знішчыць балгарскую роту або прымусіць яе заняць нязручную абарону.

Але дзе цяпер рота, ці гатова яна да бою? Часу на роздум не было. Матацыклісты, збавіўшы газ на павароце, выязджалі на роўнае. Вось яны ўжо зусім блізка — не далей як за дваццаць крокаў. Прыцэліўшыся, наколькі яму дазваляла багна, сержант

адкрыў агонь. Сэрца яго ажно падскочыла ад радасці — гітлераўцы сыпаліся адзін за другім і выпростваліся на белаі стужцы шашы. Бездапаможна тарахцелі перакуленыя матацыклы.

Ашаломленыя нечаканым агнём, уцалелыя матацыклісты развярнуліся і падаліся назад. Неспадзяванасць зрабіла сваё: эсэсаўцы панічна адступалі. Першыя ланцугі пяхоты, што якраз паказаліся з-за грудка, разгублена спыніліся. Што здарылася? Чаму матацыклісты павярнулі назад? Нават афіцэры залеглі і пачалі баязліва азірацца.

Сержант даў па ўцекачах доўгую чаргу і зноў перазарадзіў аўтамат. Цяпер ясна — тут ён і памрэ! На душы адразу зрабілася лёгка і спакойна. Чалавек памірае аднойчы, і калі смерць непазбежна, то трэба спаткаць яе з чэсцю. Гэта былі словы не яго, ён іх чуў многа разоў ад камандзіра. Сумка з дыскамі трымалася на паверхні багны, але ён, для пэўнасці, павымаў дыскі і паклаў іх за пазуху. Эсэсаўцы тым часам зразумелі, што здарылася, і рушылі наперад. Сержант прыцэліўся, даў чаргу і ўбачыў, як у аднаго з афіцэраў падагнуліся калені і ён грывнуўся ніц у траву. Добра, вельмі добра!

Локці ўжо ўпіраліся ў густую травяністую твань, багна бязлітасна цягнула на дно. Блізка канец, зусім блізка! Нічога, ён памрэ, але затое рота дойдзе да намечаных пазіцый. Цяпер яму можна не хвалявацца, усё ясна. Ён спакойна замяніў дыск і даў некалькі кароткіх чэргаў. Эсэсаўцы, залёгшы ў акапчыках роты, білі па ім адзіночнымі стрэламі, як па мішэні. Кулі світалі з усіх бакоў, зумкалі ля вушэй, мякка шпокалі ў багну, але ён усё яшчэ быў жывы — нават непаранены, як быццам ворагі, аша-

ломлення нечуванай дзёрзкасцю, дзіўным, незвычайным подзвігам, ніяк не маглі прыцэліцца.

Нарэшце куля трапіла ў грудзі, рукі выпусцілі аўтамат. Пякучы боль, няйначай, раскrojў суровае салдацкае сэрца напалам, і з грудзей вырваўся ціхі, безгалосы ўздых: «Мама!» Кароткае слоўца, як белая птушка, узвілося ў яснае неба. «Мама, матуленька, радзіма мая!» Па твары хлопца, мяшаючыся з пылам і порахам, пабеглі частыя, мутныя слёзы. «Ты будзеш жыць, дарагая матуля, дарагая радзіма мая!»

Страляніна заціхла.

Так загінуў далёка ад роднага краю герой. Глыбока ў ліпучых халодных пацёмках дрыгвы ляжаць яго белыя косці, але над зямлёй, над зялёнымі палямі, ззяе сонца, жывуць і змагаюцца свабодныя людзі і помняць, заўсёды помняць і подзвіг героя і яго апошні чысты ўздых.

Багаміл Райнаў

Суп з цыбуляй

Удзень квартал здаваўся мёртвым, бязлюдным. Як быццам яго жыхары, зразумеўшы раптам, якое гэта страшнае месца, падняліся і збеглі кудысьці разам з дзецьмі, смехам і песнямі. На цёмных крывых вуліцах, што перапляліся густой сеткай, не паяўлялася ні душы. Нешырокія брудныя двары пуставалі. На дзвярах магазінаў віселі замкі, на вокнах — жалюзі. І скрозь цішыня, у якой гулка і выразна чуліся толькі твае ўласныя крокі.

У цэнтры, на плошчы, цягнуліся доў-

гія склады, пазамыканя, змрочныя, як і ўсё навокал. Яны былі агромністыя — цэлы асобны горад з бясконцымі сляпымі сценамі, цёмнымі завулкамі і ржавымі дахамі, стоўпленымі пад мутным небам.

Папраўдзе квартал не быў мёртвы. Ён толькі спаў. Спаў удзень, каб жыць ноччу, як гэта робяць карцёжнікі ды вулічныя жанчыны. Пры святле ліхтароў усё тут набывала інакшы выгляд, і тады мне падабалася сноўдаць бязмэтна па гэтых вуліцах, такіх змрочных і агідных удзень. Так было і ў гэтую ноч, ад якой у маёй памяці застаўся пах таннага віна і супу з цыбуляй.

Вечар я правёў у тэатры. Выйшаў адтуль позна і не змог узяць таксі. Пакруціўся хвіліну, заглянуў у нейкую кавярню, каб абагрэцца, і пайшоў пешшу. Была халодная студзеньская ноч. Сухі і марозны вецер падмятаў набярэжную і штурхаў мяне ззаду, нібы загадваў: «Гэй, ты, прэч адсюль!» Можа ён падумаў, што я набіваюся яму ў кампанію на гэтым пустым бульвары над чорнай нерухомай ракой?

«Мой» квартал быў блізка. Я пачуў яго глухі, невыразны гул і ўявіў сабе, як неўзабаве патану ў вялізным густым натоўпе. Начамаі тут збіралася многа людзей, а дзе многа людзей, холад не здаецца такім лютым. Я павярнуў за рог дома і апынуўся на доўгай і вузкай вуліцы.

Між гмахамі будынкаў дзесяткі ліхтароў спускалі долу, у змрок, вялізныя ветразі святла. Ліхтары гойдаліся ад ветру і разам з імі над вуліцай калыхаліся незлічоныя жоўтыя ветразі. Унізе, сярод няспыннага хаосу святла і ценяў, наколькі дасягаў пагляд, сунуліся туды і назад, у розных кірунках, сотні абеленых і крываваых жывёльных туш. Пад імі

былі людзі, якія іх неслі, але людзей не было відаць — іх засланылі тушы. Здавалася, што мёртвая скаціна раптам ажыла, што перад табою рухаецца нейкі аблуплены і ўсё-такі жывы статак, нейкае фантастычнае ўваскрашэнне свіней і гавяды, бараноў і расечаных конскіх туш — усіх штодзённых ахвяр бойні.

Нейкі час я стаяў, залюбаваўшыся гэтым недарэчным страшным судом. Пасля змяшаўся з натоўпам.

Зблізку малюнак быў інакшы. Не ўваскрашэнне, а цяжкая, нечалавечая праца. Грузчык станавіўся, напружыўшы ногі, перад фургонам-халадзільнікам і чакаў, пакуль яму на плечы ўзваліць агромністую акрываўленую тушу, кіло на сто і больш. Пасля павольнымі валавянымі крокамі перасякаў запруджаны людзьмі тратуар, заходзіў у склад і зноў чакаў, пакуль тушу здымуць у яго са спіны і падвешаць на крук. Фургоны падыходзілі адзін за другім, і пакутлівая хадзьба з грузам на плячах паўтаралася зноў і зноў. Цяпер праца толькі пачыналася. Наперадзе было яшчэ многа начных гадзін, яшчэ безліч захадаў і вяртанняў, аж пакуль галава не закружыцца, пакуль не задрыжаць калені, а перагнутая паясніца не анямее ад нясцерпага болю.

У натоўпе было надзвычай цесна, і я ледзь прабіваўся наперад, прымаючы на сябе з усіх бакоў удары локцяў і каленяў. У людскую мітусню ўразаліся, манеўравалі і дапаўнялі вэрхал грузавікі з таўшчэзнымі скатамі і маленькія грузавічкі, фургоны, матацыклы і веласіпеды з металічнымі скрынкамі для тавару, звычайныя падносы, латкі на колах і ручныя каляскі. Над усім гэтым узносіліся

гул і гарахценне матораў, выццё сірэн і клаксанаў, пранізлівыя крыкі прадаўцоў і няспынная лаянка, якою абменьваліся шафёры і пешаходы.

Шукаючы выйсця, я збочыў на другую вуліцу і трапіў у раён дзічыны. Тут была тая ж самая таўкатня, той жа стогалосы гармідар, тое ж хістанне светлых ветразяў наперад і назад, наперад і назад. Толькі цяпер ужо поверх натоўпу рухаліся тушы сарнаў з абвіслымі галовамі, звязкі забітых зайцаў, скрыні з фазанамі, бакасамі і рознай іншай птушкай, вядомай толькі паляўнічым і гурманам. Зварнуўшы яшчэ раз, я апынуўся ў царстве рыбы і ракаў, слізистых самоў і зямліста-пячаных амараў, мідзій і вустрыц, акуратна напластаваных у кашах з водарасцямі і лёдам.

У цесным марудлівым натоўпе нельга было прыбавіць кроку, і я хутка зусім забыў, што спяшаюся і кудысьці хацеў пайсці. Круціўся туды-сюды і пераходзіў з раёна ў раён, нібы той казачны герой, што заходзіў спачатку ў адзін палац, адтуль у другі, потым у трэці, чацвёрты, пяты... аж пакуль дзеці, стаміўшыся слухаць, не засыналі. Так паціху, прабіваючы сабе дарогу сярод таўкатні і вэрхалу, я перасек царства смажанага мяса і каўбас, кансерваў і варэння, кавы і цукру, гародніны і садавіны.

У гэтых царствах усё рухалася. Чалавек выпадковы мог бы нават падумаць, што тут толькі тое і робяць, што цягаюць грузы сюды-туды, бязмэтна валакуць з фургонаў на склады і са складаў у фургоны, з аднаго тратуара на другі і зноў назад.

Нарэшце я выбраўся на трохі шырэйшую вуліцу, і перада мною ўдалечыні вырас вялізны і змрочны склад. У парэдняй яго сцяне была разяўлена гі-

ганцкая ярка асветленая пашча. У гэтую пашчу бясконцым валам гацілі конскія азадкі і вэнджаных вепрукоў, скрыні птушак і садавіны, цэлыя грузавікі бульбы і цвятной капусты, а пашча ззяла ўсё так жа прагавіта разяўленая, драпежная, ненажэрная, пашча вялікага горада, чэрава Парыжа.

Я загледзеўся так, што не заўважаў, як спатыкнуўся на штосьці зваленае на тратуары. Растапырыўшы рукі, каб захаваць раўнавагу, глянуў пад ногі. Там ляжала куча лахманоў, мяккая і дрыгatlівая. Гэта быў чалавек, скурчаны на металічнай рашотцы, праз якую выходзіла цёплае цяжкае паветра з метро. Чалавек стаў на калені. Я чакаў, што ён пачне ляцца, але ён толькі ціха сказаў:

— Пане, я з учарашняга не еў...

Голас быў сіплы і нясмелы. Голас чалавека, які прывык, што яму адмаўляюць.

Усе мы любім бедных людзей, але любім іх больш, калі яны не вельмі брудныя і ад іх не вельмі смярдзіць. А гэты чалавек быў неверагодна брудны, і дух, якім патыхала ад яго, разам з цяжкім паветрам метро, быў нясцерпны. Я сунуў машынальна руку ў кішэнь, але голас абадранца спыніў мяне:

— Не трэба грошы... Калі хочаце мне прапанаваць што-небудзь... дык талерачку супу, талерачку цёплага супу...

У другім выпадку я, напэўна, сунуў бы грошы яму ў руку і пайшоў. Але цяпер я нібы адчуў сябе вінаватым. Можна, затое, што вецер быў дужа халодны.

— Падымайся,— сказаў я.— Дзе тут ёсць суп? Абадранец ажывіўся і падхапіўся імгненна:

— Вось тут, зусім блізка... Два крокі.

Пасля, здалося, яго ахапіла сумненне:

— Цудоўны суп, толькі троху дарагаваты. Сто пяцьдзесят франкаў... Гэта дорага, га?

— Нічога, нічога,— супакоіў я яго.— Калі цудоўны, значыць, нядорага.

— Суп цудоўны,— паўтарыў чалавек.— Пабачыце самі.

Ён гаварыў ціха, дзяркатым голасам, слухаючы які хацелася самому адкашляцца, як быццам гэта ў цябе пяршыла ў глотцы, а не ў яго.

Мы пайшлі. Зусім памалу, таму што абадранец ледзьве цягнуў ногі. Ён даверліва ціснуўся да мяне, не заўважаючы, што я стараюся ісці хоць трохку збоку.

— Вы, напэўна, лічыце мяне за лайдака? — прамовіў чалавек, калі мы рушылі.

У змроку вуліцы я не мог яго добра разгледзець. Бачыў толькі шыракаполы ў дзірах капялюш і пад ім — дробны худы твар з абвіслымі вусамі.

— Ні за кога я цябе не лічу. Я цябе не ведаю, значыць, не магу цябе лічыць за некага.

— Правільна,— згадзіўся ён, ківаючы капелюшом.— Раз не ведаеш чалавека, няма сэнсу прымаць яго за таго ці другога. Таму што я, пане, працаваў, многа працаваў.

Абадранец, відаць, надаваў гэтай акалічнасці вялікае значэнне, бо, пакуль ішлі, ён некалькі разоў паўтарыў:

— Працаваў я, пане. Многа працаваў.

Мы дабраліся да карчмы, якую ён меў на ўвазе, і зайшлі. Гэта быў адзін з тых нячыстых прытонаў квартала, што адчыняліся з вечара на ўсю ноч і ў якіх можна было пабачыць неверагодную мешані-

ну людзей — абадранцаў і багатых гандляроў, грузчыкаў і прадстаўнікоў парыжскай эліты, што заседеліся позна ў кабарэ і цяпер прыйшлі сюды палюбавацца на маляўнічую голь-галечу.

Мы знайшлі невялікі незаняты стол і селі. Гаспадар падышоў сам, каб прыняць заказ. Рослы мужчына, гадоў на пяцьдзесят з гакам, ён унушаў да сябе павагу сваім агромністым жыватам і вялікай белай сурвэткай.

— Гэй, П'еро, — ускрыкнуў ён неяк па-свойску, глянуўшы на майго спадарожніка. — Ты яшчэ жывы, старлыбіна?

— Жывы, жывы, — адказаў абадранец, збянтэжана ўсміхаючыся, як быццам віна, што ён яшчэ жывы, была не яго.

Гаспадар прывітаў мяне дабрадушна, пасля сказаў:

— Дык што закажам? Магу пайсці на заклад, што суп з цыбуляй. Раз вы прыйшлі з П'еро...

— Так, — кіўнуў я. — Па талерцы супу.

Цяпер у надымленай карчме я лепш разгледзеў чалавека. Ён быў стары і змардаваны. Невялікія бліскучыя вочкі яго праваліліся недзе ўнутр чэрапа. Праваліліся гэтаксама і шчокі, і рот, бездапаможна сцяты, як ва ўсіх людзей без зубоў, — яго амаль не было бачна пад абскубенымі пажаўцелымі вусамі. Усё на гэтым твары выглядала ўпалым і паніклым, апрача тоўстага дабрадушнага носа і вялікіх адтапыраных вушэй, яшчэ чырвоных з марозу. Стары ніякавата стуліўся на крэсле, нерухома гледзячы кудысьці перад сабой. Дзіравы капялюш з галавы ён не зняў. У гэтым шырокім капелюшы, з дробным тварам пад ім, чалавек быў падобны на вялізны

грыб — стары, нікчэмны грыб, ссохлы і спаракнелы ад часу.

Прынеслі суп — дзве вялікія белыя талеркі, над якімі клубілася пара. Суп быў з падсмажанымі грэнкамі са струганым сырам, што ляпіўся да лыжкі доўгімі ніткамі, і моцна прыпраўлены цыбуляй. Хаця грэнак было многа, П'еро накрышыў яшчэ хлеба ў талерку, пакуль суп не ператварыўся ў густую цюру.

Ён еў не спяшаючыся, нібы хацеў адчуць смак кожнай лыжкі паасобку. Ён выглядаў страшэнна галодным, але пакутліва стрымліваў сябе і стараўся есці памалу. Галава яго пацягвалася на тонкай шыі да лыжкі, пасля гэтак жа спакойна адыходзіла назад, і падбародачак пад вусамі пачынаў спакваля рухацца туды-сюды.

Я еў, пакуль мог, пасля пакінуў. Стары апаражніў талерку да дна і з палёгкай уздыхнуў.

— Што возьмем яшчэ? — спытаў я. — Па біфштэксу ці?..

П'еро паглядзеў на мяне так, нібы хацеў пераканацца, што я не жартую.

— Біфштэкс? Трыста франкаў? Што вы, такая раскоша не для мяне! І пасля, бачыце, я не маю зубоў, толькі зглумлю яго. Калі ўжо ваша ласка, дык закажыце мне яшчэ талерачку супу...

Я заказаў суп і бутэльку віна.

— Вы прыяцелі з карчмаром? — сказаў я П'еро.

— Прыяцелі, — кіўнуў ён з пачуццём уласнай годнасці. — У мяне шмат прыяцеляў у квартале. Вельмі шмат.

Выгляд яго не сведчыў, што ў яго вельмі многа прыяцеляў, але я не запырэчыў.

Стары апаражніў і другую талерку гэтак жа няспешна і размерана.

Пасля наліў сабе поўную шклянку віна і доўгімі глыткамі выпіў.

Дзве вялікія кампані падняліся з-за сталоў, і карчма апусцела. Выціраючы мокрыя рукі сурвэткай, зноў падышоў да нас гаспадар.

— Ну, дык як маешся, старлыбіна? Усё яшчэ на рашотцы?

— На рашотцы, — адказаў П'еро. — Там цяплей.

— Паглядзіце на яго добра, — сказаў карчмар, звярнуўшыся да мяне. — Вы можаце паверыць, што мы з ім з аднаго года?

— Раз вы гаворыце... — прамармытаў я.

Самаздаволенасць здараўца мяне раздражняла.

— Ён заўсёды быў драбнейшы за мяне, — прадаўжаў той. — Але якія плечы меў, якія грудзі! Самы здаровы насільшчык на ўвесь квартал, вы паверыце?

— Самы здаровы, — паўтарыў, як рэха, стары. — Здаравейшы за ўсіх.

— Кабана на дзвесце кіло браў без натугі, я на свае вочы бачыў. Толькі ўзвалі яму на плечы і можаш не турбавацца: панясе як пушынку. Што праўда, то праўда: добры насільшчык быў. І зарабляў добра. Адно бяда, што... вы мяне разумееце?

Карчмар растапырыў сваю тоўстую холеную руку, каб паказаць, што заробленае цякло між пальцаў.

— Калі б гэтыя сцены маглі гаварыць, яны б вам расказалі, як весяліўся калісьці П'еро. Усё, што зарабляў, пускаў на жанчын і віно. Насільшчыкі заўсёды так, я іх ведаю, грошай у кішэні не церпяць.

Праца, кажуць, робіць іх такімі. Праца прымушае піць. Глупства, вядома.

— Праўда, праўда,— ажывіўся зноў стары.— Гэта ўсё праца вінавата.

Карчмар не звярнуў на яго ўвагі. Ён гаварыў толькі са мной, як быццам старога зусім не было тут. Гэта таксама мяне раздражняла. Але больш за ўсё мяне раздражняў яго голас, саладжава пачцівы голас чалавека, задаволенага сабою і вылучкаю за дзень.

— Зусім не глупства,— сказаў я крыху рэзка.— Пасля такой нялюдскай работы пацягнуешся да чаркі, хоць і не хочаш.

— Ну, вось, і вы тое самае! — запырэчыў дабрадушна таўсцяк.— Работа. Работа тут ні пры чым. Слухайце, што я вам скажу: характар — ад яго ўсё залежыць. Вы паглядзіце на мяне. З вечара і аж да паўдня на нагах, і п'ю, не скажу, што не п'ю, але думаю і пра заўтрашні дзень, раблю падрахунак. А гэтыя, насільшчыкі, для іх заўтрашняга дня няма. Колькі атрымаў, столькі і прасадзіў. Вось яго падрахунак. Пакуль...

Жонка за касай пісклівым голасам паклікала яго да сябе.

— Іду, іду,— азваўся карчмар. Ён падняў руку, нібы сказаў: «Чакайце, я яшчэ не кончыў» — і пайшоў да прылаўка. Стары чакаў з напружаным тварам, нібы стараўся зразумець сэнс размовы. Пасля, агледзеўшыся, што размова спынілася, перавёў позірк на бутэльку і няўпэўнена прашаптаў:

— Тут яшчэ ёсць віно...

Я наліў яму. Ён паволі, доўгімі глыткамі, выпіў і абцёр даланёю вусы.

— Віно саграе. І рашотка таксама грэе.

— Добрая рэч — цяпло, — заўважыў я.

— О-о, цяпло! — ціха прахрыпеў стары, і твар пад вялікім капелюшом засвяціўся. — Самая лепшая рэч у свеце, пане, самая лепшая...

Выцёршы на хаду суседні стол, зноў падышоў карчмар.

— Дык я хачу вам сказаць, — пачаў ён, адкашляўшыся, але замоўк, бо забыўся, пра што ён збіраўся гаварыць.

— А што здарылася з П'еро? — спытаў я, каб ён не малоў пустое.

Твар старога зноў зрабіўся напружаным, нібы П'еро быў не ён сам, а нехта іншы, чый лёс яго жыва цікавіў.

— Што з ім можа здарыцца... Што здарыцца з насільшчыкамі? Іншы раз паднатужыцца залішне, нешта абарвецца тут, і канец. Вядомая гісторыя. Так здарылася і з гэтым. Хадзіў ці мала па бальніцах, па дактарах, трохі падрамантаваўся, але што карысці? Гэта, як і машына. Накруціў кіламетраж — збывай. Тое самае і з ім здарылася.

Стары і цяпер засяроджана глядзеў кудысьці перад сабой у пустату.

Вейкі яго час ад часу мігалі, каб лепей бачыць тое, пра што гаварылася.

— Напэўна, гэта гісторыя адбылася даўно, — сказаў я.

— Хэ, тут не трэба і пытацца. Так даўно, што не магу нават сказаць, у якім годзе. Пасля, вядома, нейкі час ён яшчэ працаваў. Давалі пераносіць што-небудзь лягчэйшае, але гэта ўжо проста так, каб не пакінуць яго зусім. Якой работы можна чакаць

ад такога?.. А пасля ён зламаўся канчаткова, і ўсё.
Я ж вам кажу, што нават думаў, ці не памёр ён.

Карчмар зірнуў на П'еро і, усміхаючыся, паківаў галавой:

— Трымаешся за жыццё, старлыбіна. Зубамі трымаешся, каб не выпусціць.

— Га? — збянтэжана прахрыпеў стары, адводзячы позірк ад пустаты.

— Трымаешся, кажу, трымаешся! — паўтарыў, смеючыся, карчмар.

— Так, трымаюся, — пацвердзіў П'еро і таксама ўсміхнуўся бессэнсоўнай, дзівакаватай усмешкай. — Стары П'еро яшчэ трымаецца, так, так.

Дзверы карчмы шырока расчыніліся, і з вуліцы заваліла гурма апранутых у вячэрнія касцюмы мужчын і жанчын у суправаджэнні якогасьці п'янага весельчака ў клоунскай шапцы з пазалочанага картону. Таўсцяк кінуўся да дзвярэй і, прыняўшы з ліслівай усмешкай скураныя паліто ў жанчын, пачаў рассяджаць новых гасцей.

— Ну што, П'еро, мабыць, пойдзем? — сказаў я. — Ці ты застанешся? Можна, табе лепш застацца, тут цёпла.

Капялюш у знак згоды заківаўся.

— Тут цёпла. Вельмі цёпла.

Потым стары перагнуўся праз стол і даверліва прашаптаў:

— Ён мяне вытурыць. Калі я адзін, мяне заўсёды выганяюць. І адгэтуль, і адусюль.

Ён абдаў мяне цёплым пахам кіслага віна, і слязлівыя вочкі яго даверліва заплюскалі.

— Тады хадзем.

Хлопец-кельнер, санліва выводзячы крывыя ліч-

бы на папяровай каробцы, падбіў рахунак. П'еро тужэй закруціў на тонкай шыі парваны шалік, націснуў яшчэ глыбей капялюш, і мы пайшлі.

— Да пабачэння, пане шэф! — сказаў стары наколькі можна голасна і махнуў карчмару рукой.

Але той не пачуў, ён прымаў заказы.

Мы выйшлі на цёмную вуліцу, на холад. Стары зноў прыляпіўся да мяне. Цяпер я не адварочваўся, бо ад чалавека несла толькі віном, танным кіслым віном па восемдзсят франкаў бутэлька. П'еро стараўся ісці шпарчэй, але не мог. Перашкаджалі ногі. Іх трэба было падцягваць, нібы на іх віселі гіры. Спачатку адну, потым другую, пасля зноў па чарзе.

Грукат на галоўнай вуліцы не сціхаў. Натопі парадзеў, але вялізная асветленая пашча крытага рынку была разяўлена, і ў яе па-ранейшаму каціўся паток грузавікоў з нагрувашчанымі крывавамі тушамі і горами скрынак.

Мы дайшлі да рашоткі.

Стары спыніўся з такою палёгкай, як іншыя каля свайго дома.

— Ты зноў будзеш тут ляжаць? — спытаў я.

— Тут, тут.

— Увесь час?

— А, не. Я працую. Як жа вы думалі, пане, я яшчэ працую.

— Сур'ёзна?

— Так, так, — пацвердзіў задаволена стары. — Я працую. Я не бадзяга. Хай толькі надыдзе час.

— Які час?

— Калі выносяць смецце. Во, некаторыя думаюць, што там, у смеці, нічога няма. Але там сёе-тое ёсць.

Па твары яго, на якім калыхалася святло вулічнага ліхтара, прайшла хітрая ўсмешка:

— Папера ёсць. А яна прадаецца на кілаграмы. Трапляецца што-небудзь і з яды. Асабліва тут, на сметніку рынку. Хай толькі надыдзе час.

— Да пабачэння, П'еро! — сказаў я, убачыўшы, што ён збіраецца легчы.

— Так, да пабачэння! І дзякую. Тут цёпла. Цвердавата, але цёпла, — мармытаў стары, укладаючыся на рашотцы.

Я пайшоў. На рагу вуліцы — азірнуўся. Чалавек ужо ляжаў, скурчыўшыся, на тратуары. Адсюль, зводдаль, ён быў падобны на кучу рызманоў, кучу брудных рэшткаў, накшталт тых, якія квартал выкідвае кожную раніцу за непатрэбнасцю.

З таго часу мне не даводзілася праходзіць па гэтай вуліцы. Але душнікі метро ёсць і на іншых тратуарах, і на кожным з іх амаль заўсёды ляжыць распластаны чалавек. Калі мне здаралася праходзіць міма такога душніка, я міжвольна ўглядаўся ў твар няшчаснага. Але ні разу не ўбачыў П'еро. Дый дзе ты яго ўбачыш. У гэтым горадзе многа рашотак: многа людзей, якія любяць цяпло.

Нікалай Хайтаў

Душа лесу

Сэрца маё знаходзіла супакой, калі я па-кідаў сяло і забіраўся на Курган — адзінае месца, дзе яшчэ можна было спаткацца са сваімі ўспамінамі, з уцалелымі чарамі гадоў маленства. Толькі тут, на Кургане, нічога не мянялася, бо ён быў скалісты. Усё тут заставалася такім жа, як і раней: вузкія казіныя сцяжынкі, адпаліраваныя на вапняку, акруглы ўкамянелы верх, некалькі пакінутых палосак поля, зарослых быллём, а трохі ніжэй за імі — непразныя букавы гушчар — самае глухое і па-

таемнае месца ў свеце, ахрышчанае дзіўным, няйначай данесеным з дагістарычных часоў, няскладным імем — Пырдулак.

Пырдулак — гэта ўпадзіна на круглым целе Кургана. Нешта накшталт яго пахвіны, дзе зямлі напласталася больш, чым на крутых баках або ўзлобках. На гэтай сухой чырванаватай зямлі — у полі — рос бы толькі цярноўнік. Але на скалістым кургановым грудзе яна была праўдзівым аазісам, які прывабіў да сябе заваёўнікаў з усяго ляснога свету. Грабы, букі, шыпшыннік, чорныя сосны, явары, асіны і бярозы — усе кінуліся ў аднадушным парыве, каб перасяліцца ў Пырдулак і завалодаць ім.

Нават ляшчэўнік пазбыўся тут сваёй прыроднай баязлівасці і сцябаў даўжэзнымі прутамі суседзяўбукаў; пакладзісты граб саборнічаў з дубам, а бяроза прасоўвала голле між рэбраў явара. Было цікава бачыць, як чорная сасна, якая звычайна не любіць натоўпу, уразалася сваімі цёмна-зялёнымі лапамі ў рознакалёры гушчар, адпіхаючы ўбок кашлатыя клёны. Як цягнуўся ўгору, каб абагнаць асіну, крывы і пачварны глог і, пераканаўшыся, што намаганні марныя, драпаў яе кару моцнымі сваімі шыпамі — помслівымі, небяспечнымі і жорсткімі.

У гэтай дзікай гушчэчы ўсё было дзікім. Гадзюкі тут былі з рожкамі, вужакі поўзалі, прыўзняўшыся на хвасце, каб не трапіць у лапы крыважэрных лісц, качаліся вожыкі, а совы напалі на маладых зайцаў яшчэ да захаду сонца. І лісце тут не шаптала, а неяк незвычайна шыпела. Калі налятаў вецер, ён заблытваўся і захлынаўся, то лямантуючы,

то скуголячы; навальніца тут заціхала, сонца спяшалася абысці міма... Толькі адзін жыхар гэтае дзічы быў прыручаны і рахманы, адно дрэва ў гэтым змрочным гушчары свяцілася дабром і красою — дзікая яблыня.

Яна не ўступала ў спаборніцтва з дзікунамі і засталася невысокай, з прыземістым голлем, як быццам усеагульны суровы закон канкурэнцыі яе не датычыў. Лісце на ёй было сціплае, трошкі махнатае, сукі — няўклюдныя, ствол — абцягнуты чырванаватай, як сама зямля, парэпанай карою. Несамавітая, дзікая лясная яблыня, што бог ведае як трапіла сюды з дзюбкі якога-небудзь дразда.

Буйныя непрыручаныя дзікуны, няйначай, пранікліся пачуццём глыбокай павагі да адзінага ў цэлым лесе пладовага дрэва. Яны расступіліся і далі яму досыць месца, каб не дакранацца голлем і не засланяць сваім ценем.

Гэтыя суровыя заваёўнікі, трымаючы дзіды «ля нагі», стрымлівалі свой нораў, каб абудзіць павагу да сябе, а можа быць і таму, што былі закаханыя ў яблыню.

Мы, дзеці, не разумелі гэтага кахання, але затое любілі яблыкі. Пакуль яны сядзелі на голлі, іх было не ўкусіць — такія цвёрдыя і кіслыя, але, апаўшы пасля першых замаразкаў на траву, яны праз некалькі дзён мякчэлі і рабіліся самымі смачнымі ў свеце. Усе пярнатыя жыхары Кургана збіраліся тады пад дзікаю яблыняй. Вароны бралі мяккія плады цэлымі і адразу ж ляцелі прэч, не жадаючы, напэўна, быць у адной кампаніі з астатняй лясной мелюзгою. Сойкі хапалі па-зладзейску, нібыта кралі, а дразды банкетавалі на месцы. У гэты час тут мож-

на было пералічыць усіх птушак, што жылі на Кургане.

Птушыны баль цягнуўся цэлую восень, радасны і стракаты кірмаш, які весяліў усё наваколле. Але гэтая радасць не магла параўнацца з той, якой дзікая яблыня надзяляла Курган вясною.

Вясновай парой, калі яшчэ лес не апранаўся, асабліва ясна было відаць, хто каго тут ушчувае, хто каго душыць, абганяе або замяшчае. Не было зеляніны, якая б хавала ад вачэй жорсткую і лютую барацьбу. Гушчар з яго пераблытаным голлем, крывымі стваламі, нежывою і мокрай карой здаваўся пустым і сумным... Нішто не вабіла вока, не радавала і не ласкала душу — нішто, апрача квецені дзікай яблыні.

Яна пачынала цвісці, калі Курган яшчэ быў непрыветлівым і мёртвым, і ўся пакрывалася бледна-ружовымі ў малінавых крапінках пялёсткамі. Зімовы дух гнілога, мокрага лісця адступаў перад пяшчотным водарам яблыневага цвету, які нёс у сабе мары яшчэ скаваных ледзянымі дрыжкамі дрэў, надзеі на лета, дары восені. Гэтае першае дыханне вясны прымушала пупышкі хутчэй распускацца, ап'яняла птушак, а таксама розных жучкоў і пчол, што раямі ляцелі сюды піць нектар дзікай яблыні. Тады над усім наваколлем не змаўкала зумканне і гуд, як быццам голыя сукі дрэў ператвараліся ў арфы, а ніці дзікага хмелю на іх — у струны. І пачыналася ў лесе цудоўная казка вясны. Азяблае натапыранае голле адыходзіла і мякчэла, выпростваліся скурчаныя за зіму сцябліны, з палёгкаю ўздыхалі жывыя душы дрэў — усхваляваныя, разняволеныя, шчаслівыя.

Уздыхаў ап'янелы ад музыкі і хараства лес.

Гэтым летам я зноў наведаў Курган, каб спаткацца там, каля дзікай лясной яблыні, з успамінамі далёкіх гадоў. Яблыні я не застаў — яна была ссечана. Толькі пень тырчаў, як надмагільны камень. Навокал на пажухлай траве валяліся чырванаватыя, нібы на іх засохла кроў, трэскі ды пацяробкі дробных галінак з пакурчанымі жоўтымі лісткамі. Дрэва не было — цудоўнага дрэва, вестуна вясны. На яго месцы вусцішна маўчала пустка. Бязмоўная магіла.

Лес мне здаўся неспадзявана страшным. З глыбіні яго даносіўся глухі і роўны гул, якоесьці доўгае, працяжнае «у-у-у-у», што нібыта выходзіла з воўчай пашчы. Я завярнуўся і пайшоў назад, але доўгае воўчае «у-у-у» не сціхала.

Пустку застаў я, пустку пакінуў...

Івайла Пятроў

Адно імгненне свабоды

Наглядчык зайшоў у барак і сказаў:

— Стары, ты свабодны.

— Што?.. Як?..

— Ты свабодны, кажу. Забірай свае манаткі і — каб духу твайго не было!

Загад аб яго вызваленні пайшоў па руках вязняў.

Стары стаяў каля нараў і смешна плюскаў вачыма, а сівая шчэць яго барады пакрывалася потам. На яго скіраваліся дзесяткі вачэй, у якіх можна было прачытаць самыя розныя пачуцці. У тым ліку

і зайздрасць, напэўна. Нялёгка глядзець, як нехта пераступае парог свабоды, а ты застаешся на катарзе. Стары збянтэжана маўчаў і сціскаў у далонях сваё апошняе вынаходніцтва — клоуна-гімнаста, які круціўся з лёгкай і элегантнай паслухмянасцю лялькі. У хвіліны адпачынку стары рабіў для свайго ўнука цацкі і так захапляўся, што ў бараку нярэдка пакеплівалі з яго.

— Ідзі, стары! — сказаў яму хтосьці з натоўпу.

— Шчаслівай дарогі! — азваліся і другія.

Стары схамянуўся. Радасць падхапіла яго, як віхор: калоцячыся ўвесь, ад галавы да пят, ён ліхаманкава капаўся ў сваіх рэчах, плакаў і смяяўся, як дзіця. Адаў таварышам цёплую зімовую вопратку, шкарпэткі, коўдру і паціснуў усім рукі. Падхапіў завязаную торбу з дзіцячымі цацкамі і — босы, у кашулі — выйшаў з барака. На дварэ, каля дзвярэй, стаяў наглядчык. Стары прайшоў міма і ў парыве радасці адаў яму чэсць.

— Бывайце здаровы, пане наглядчык!

Пануры вусаты чалавек кіўнуў моўчкі і апусціў галаву. Пасля запаліў цыгарку і сказаў:

— Пацяшаюцца над ім. Камендант напіўся і забаўляецца.

Восемдзсят чалавек закрычалі, засвіталі, загрукалі дзеравякамі ў сцены.

— Стары, вярніся! Цябе ашукваюць!..

Але шчаслівец бліскаў босымі падэшвамі, і ніякая сіла не магла яго вярнуць назад. Вочы яго ўжо глядзелі далёка — на сіні хрыбет гор. Там, за гарамі, у круглай катлавіне, куды якраз хавалася сонца, тулілася недзе яго невялікая вёсачка. Ён га-тоў ісці без аддухі цэлую ноч і цэлы дзень, дарога-

мі і сцэжкамі нацянькі, каб толькі хутчэй дабрацца дадому. Яго чакалі дома дзве асірацелыя жанчыны — старая і нявестка, а яшчэ — унучак, якому ён нёс поўную торбу цацак. Як жа ён мог вярнуцца назад, у барак? Хіба яму магло прыйсці ў галаву, што чалавек бывае артыстам у сваёй жорсткасці?

Паставыя паліцэйскія паглядзелі загад аб яго вызваленні, шырока расчынілі вароты і адказыралі. Стары закінуў за плячо торбу з дзіцячымі цацкамі і ўвесь ірвануўся наперад, як чалавек, які выбраўся ў доўгую і шчаслівую дарогу. Ён не зрабіў і двух крокаў, як паліцэйскія кінуліся ўслед і схпілі яго за плечы. Адзін з іх, высокі і няўкладны, цягнуў старога за руку і рагатаў:

— Куды ты, дурны, разагнаўся? Надта лёгка ты захацеў выбрацца з лагера! Карміў партызан, і цяпер думаеш, што мы цябе пусцім зноў да іх? Асёл ты бязглузды, калі паверыў!

— У мяне ж загад аб вызваленні! — крычаў стары і размахваў белым лістом. — Я пайду да каменданта. Пане каменда-ант!

Выскі паліцэйскі выхапіў у яго з рук загад і парваў на кавалкі. Стары нічога не сказаў. Ён павярнуўся і пайшоў да барака. Ён ішоў памалу, і мы бачылі, як калыхаўся, нібы чорны цень, у шызаі вечаровай смуге яго сілуэт. Дайшоўшы да сярэдзіны двара, ён прыпыніўся і прыціснуў руку да сэрца. Торба з дзіцячымі цацкамі звалілася далоў. Стары нагнуўся, каб падняць яе, ногі ў каленях падкасіліся, і ён кульнуўся нічком у пясок.

Ён ляжаў пасярод двара да позняга, і пакуль можна было бачыць, мы ўсе глядзелі на цёмную мёртвую купку — ашуканую чалавечую надзею.

Любен Дзілаў

Вясновым днём

Тадзіну назад, калі стары расхлябаны аўтобус высадзіў яе на пляцы перад поштай, неба яшчэ было ясным і чыстым. Дрэвы ў зялёным кіпені, і дамы, і вуліцы, здавалася, пацягваліся пад цёплымі струменямі сонца і ўвесь горад ныйначай патанаў у лянiвых пешчах вясновага дня. Донка спытала ў шафёра, як прайсці да казармаў, і адразу заспяшалася далей. Яна неслася ў парыве бурнага і палкага нецярпення, у экстазе пакутлівага чакання. Перад яе вачыма бесперапынна паяўляўся

Хінка. То выскачыць з-за якой-небудзь агароджы, шыракаплечы і расхрыстаны, у сваёй клятчастай баваўнянай кашулі, то засмяецца ў нечым садзе з-пад галін абсыпанага квеценню абыркаса. Яна намагалася ўявіць, як ён выглядае ў вайскавай форме, але гэта ёй не ўдавалася. Параўноўвала яго з тымі салдатамі, якіх яна ведала, і тут жа адкідвала параўнанне. Не, ён напэўна іншы, ён прыгожы, ён у тысячу разоў прыгажэйшы за ўсіх салдат! І ад гэтага яе сэрца білася яшчэ больш радасна, яно проста шалела ў прадчуванні хуткай сустрэчы. Так, нарэшце яна яго пабачыць! Праз колькі часу...

І раптам, як гэта часта здараецца вясною апоўдні, аднекуль наплылі хмары: цёмныя, цяжкія, угрэтыя. Неба насупілася, і ўсё навокал неяк прыцьмела. Запыханая і ўсхваляваная, нібы падхопленая першым парывам ветру, Донка падбегла да вялікіх варот казармы. Падбегла і спалохана спынілася перад імі. Гэтыя вароты забралі яе Хінку і цяпер упершыню за столькі месяцаў адчыняцца і пусцяць яго.

Перад паласатаю будкай стаяў салдат, прыставіўшы да ног доўгую стрэльбу. Ён быў камлюкаваты, грубы з твару, на плячах, здавалася, лопне палінялая куртка. Донка зірнула на яго баязліва і падумала, што можа і Хінка такім зрабіўся. Ад гэтага салдат перастаў здавацца вельмі страшным, яна набралася смеласці і падышла бліжэй. Але той праармытаў штосьці і паказаў рукой на пабелены дашчаты домік з другога боку варот. Донка не зразумела і нерашуча ступіла да дзвярэй доміка. У квадраце расчыненага акна паказаўся смуглы вусаты твар.

— Што ты хочаш, дзяўчына? Дужа рана прымчалася!

— Калі вы пусціце салдат?

— У дзве. А цяпер — дванаццаць, — адказаў сержант і засмяўся. Губы яго блішчалі зусім свежа — відаць, еў нешта. — Няма цярпення, га?

Донка апусціла вочы і хацела пайсці. Ох, мама мілая, цэлыя дзве гадзіны яшчэ! Але сержант яе спыніў:

— Ты да каго?

— Да Хінкі Барысава. З Гарадзішча.

— Хінка Барысаў? Не знаю такога. Ён не з першагоднікаў?

— Ага.

— А-а-а! Навабранка, значыць!

Маладая жанчына зрабілася чырваней за сваю чырвоную аксамітавую шнуруўку. Яна ведала слова «навабранцы», але гэтае, здалося, было адрасава на ёй і таіла ў сябе крыўднае двухсэнсоўе.

— Ты яго нявеста? — працягваў распытваць сержант.

— Я жонка яго, — ледзьве прашаптала Донка, засаромленая і зняважаная. Ёй хацелася ўцячы, але яна баялася гэтага нахабнага вусатага ваеннага, які, напэўна, быў начальнікам і мог нашкодзіць Хінку.

— Жонка, значыць? Гм. То чакай! У якой ён роце, знаеш? Чакай, чакай! Зараз паклічу, убачыцеся.

Сержант падміргнуў ёй па-сяброўску і, пачуўшы нумар роты, знік у цёмным пакойчыку каракулкі. Адтуль данеслася гудзенне тэлефоннай ручкі. Грубым, начальніцкім голасам сержант паклікаў ка-

госці, вымавіў некалькі разоў дарагое імя. Праз хвіліну паказаўся зноў.

— Яго паклічуць. Ты пачакай. Зараз прыпрэцца. Дзеля такой маладзіцы і ногі можна паламаць бегучы.

— Дзякую, — прамовіла ціха Донка, павярнула ся і пайшла да лаўкі.

Сержант агледзеў яе ўважліва: ад чырвоных бананожак да маленькага ружовага вушка, якое вытыркалася з-пад пышных валасоў, і ў вачах яго засвяцілася мужчынская цікаўнасць і мужчынская туга.

Хінка сапраўды не забавіўся. Але калі Донка ўбачыла, як воддаль цераз пляцоўку бяжыць салдат, вочы яе не маглі яго пазнаць. Пазнала яго толькі сэрца. Ён падбег да яе, папаўнелы, смуглы, з рэдкімі вусікамі над губой, і толькі каля пілоткі святлела пасачка белаў скуры пад абстрыжанымі валасамі. Донка не бегла, але і яна дыхала шумна і перарывіста, як і ён. Няёмка сціснулі адзін аднаму рукі. На большае не адважыліся. З аконца каравулки высунуўся сержант. Паставы таксама цікаўна павярнуў галаву. Ім было радасна, ніякавата і крыху сумна.

— Будзе дождж, — сказаў Хінка, зірнуўшы на неба.

— Які ты стаў... — прашаптала Донка і пачырванела.

У нос ёй ударыла вострым пахам ваксы — ад толькі што наглянцаваных яго чаравікаў. Яна не магла ні пра што гаварыць. Хінка памаўчаў, пасля загаварыў ціха, хутка, бязладна і не гледзячы ёй у вочы:

— Мне трэба вяртацца. Яшчэ не хадзілі на абед. Праз гадзіну нас адпускаць. Тут... няма куды пайсці. А можа і дождж быць. У цябе грошы ёсць? Адзін мой сябар параіў...

Ён палез у кішэню і выцягнуў пакамечаны леў. Не цямячы, што да чаго, Донка адшчоўкнула сваю замшавую сумачку, якая вісела ў яе на руцэ. У ёй было крыху дробных грошай. Хінка зашаптаў так, як шэпчаць нешта таёмнае, інтымнае і не зусім прыстойнае. Скура ў яго на шыі, пакуль шаптаў, пацямнела да колеру старой чарапіцы...

Цяпер Донка паволі вярталася шырокай галоўнай вуліцай і з бодем успамінала спатканне. Ён даручыў ёй пайсці ў гасцініцу, тую, вялікую, каля вакзала, і зняць пакой з двума ложкамі. Сказаў ёй паспяшацца, таму што сёння субота і цэлы гарнізон адпускаць у горад. Ды і прыезджых многа ў суботу. Так яму параілі сябры.

Абцасікі яе чырвоных басаножек гулка стукалі па тратуары і заадно з прыгожымі, стройнымі нагамі, заадно з высокімі грудзьмі, якія шчыльна аблягала блузка, прываблівалі позірккі мужчын. Некаторыя нават азіраліся, уражаныя непадробленаю красой гэтай вясковай прыгажуні.

«Чаго яны так глядзяць? — думала яна. — І не сорамна ім!.. І чаго яны сунуцца ўсюды са сваімі агіднымі ўсмешкамі? Сябры яму параілі... Значыць, і яны ведаюць? Усе ведаюць, што яна цяпер ідзе ў гасцініцу, каб зняць пакой з двума ложкамі. Але чаму з двума? Хіба ў іх дома, у вёсцы, два ложка?»

Донка засаромелася сваіх уласных думак, і сустрэчныя маглі б заўважыць, як хлынула ёй у шчокі кроў.

Яна не пойдзе ў гасцініцу! Навошта ім гэта гасцініца?

Яна чула пра гасцініцы толькі нядобрае, такое, пра што вясковыя дзяўчаты шапталі з нейкім асаблівым хіхіканнем.

Але ж яна ідзе! Вунь, насупраць, вакзал. Значыць, недзе тут павінна быць гасцініца. Яна спынілася пасярод плошчы і старалася думаць пра Хінку. Але нічога не магла ўспомніць. Успомніла толькі, што ён моцна пахнуў ваксай. І вусы адпусціў. Ёй не падабаліся вусатыя мужчыны. Але, напэўна, так трэба. Усе маладыя салдаты адпускаюць вусы. А некаторыя дзяўчаты зусім не выходзяць за хлопцаў, якія не адслужылі. Але навошта наогул мужчыны павінны ісці ў салдаты? Навошта ў яе забралі Хінку, калі ён яе? Каму ён патрэбен больш, чым ёй, якая кожную ноч яго сніць, якой так хочацца яго ўбачыць? І чаму яе прымушаюць стаяць сіратой перад варотамі казармы, перад таямнічымі дзвярыма гасцініцы, цярынець безабаронна позіркі і насмешкі другіх мужчын?

Іншым разам усё гэта, можа быць, толькі б здзівіла яе або нават прыдало ёй гордасці, але цяпер — моцна бянтэжыла, гняло, прымушала адчуваць сябе так, нібы ў душу яе наплявалі. Ёй хацелася схапіць свайго Хінку за руку і збегчы далёка ад людзей, у вербалозы і ракеты, у непраходныя зараснікі, далёка, далёка, дзе будуць толькі яна, ён і іхняе каханне, як гэта было мінулай восенню, у апошні вечар, пасля якога яна павінна была пайсці за яго замуж без згоды бацькоў.

Запырскаяў дожджык. Ён нібыта працверазіў яе, і яна падалася да гасцініцы, шыльду якой ужо заў-

важыла раней. Яна не будзе здымаць пакой! Будзе чакаць ля ўвахода, пакуль прыйдзе Хінка.

Прайшлі некалькі чалавек з чамаданами, з партфелямі і, перад тым як знікнуць за дзвярмі, паглязелі на яе нейкімі незвычайнымі вачыма. То злёгка насмешлівымі, то цікаўна прагавітымі. Яна не ведала, што камандзіровачныя мужчыны надараюць інакшымі позіркамі сустрэчных жанчын, чым дома. Неспакой яе нарастаў. Месцы, напэўна, зоймуць. Няхай! Яна скажа Хінку, што ўсё ўжо было занята. Дай бог, каб занялі!..

Гэтая думка аддалася ў грудзях нясмелай прымірэнчай надзеяй, але тут жа пракралася трывога. Дзе яны дзенуцца ў гэтым чужым, непрытульным і неспагадным горадзе? Мужчына і жанчына з вялікім багажом і дзіцем на руках прайшлі ў гасцініцу. Гэта як бы надало ёй адвагі, і яна зайшла ўслед за імі. На валасах яе блішчалі празрыстыя кроплі дажджу. Яна пачакала каля будкі парт'е, пакуль сям'я адышлася ў глыб прасторнага салона.

— Слухаю вас! — суха звярнуўся да яе стары чалавек, які сядзеў у будцы.

Донка адкрыла рот, але ў адно імгненне голас прапаў. З перасохлага горла не выходзіла ні гуку. Яна каўтнула моўчкі і ледзь-ледзь выдавіла:

— Калі ласка, пакой на двух чалавек!

Парт'е паглядзеў падазрона:

— Хто другі?

— Муж. Ён зараз прыйдзе. — Яна была б шчаслівая, калі б магла ў той момант памерці.

— Дзе ён? — запытаў пагрозна парт'е.

— Ён салдат. Зараз прыйдзе.

— А-а-а! — неспадзявана дабрадушна ўхмыль-

нуўся стары.— Салдат? Ты раней не приходзіла сюды. Ці не з навабранцаў ён?

— З навабранцаў,— адказала Донка, і ўсмешка старога здалася ёй аплявухай.

— А калі ў нас няма пакоя? Што будзем рабіць, га? Ты прыпазнілася.— Парт'е засмяўся і глянуў на дошку з пачаплянымі на цвічкі ключамі.— Ну, так і быць, раз малады салдат, не пакінем яго на вуліцы! Плаці леў, і квіта!

Знямая, Донка расшпіліла сумачку і адлічыла грошы.

— Цяпер сядзь і пачакай у салоне, а як прыйдзе твой салдацік, я вам дам самы лепшы пакой!

Яна прысела ўскрай доўгага стала, заваленага газетамі і стракатымі часопісамі. Злева ад яе, у цёмнаватым кутку, голая лесвіца, пакрытая маслянай фарбай, вяла на другі паверх. Адтуль патыхала холадам і нечым яшчэ, што напаўняла яе нутро дрыготкім страхам. Донка старалася не глядзець у той бок. Яна перасела бліжэй да вялікай шклянёй вітрыны, праз якую была відаць пустая, зацягнутая дробнаю сеткай дажджу вуліца. Прайшло некалькі салдат, і сэрца яе ўстрапянулася, як спалоханая курапатка. Паявіўся і Хінка. Ён быў не адзін. Побач з ім ішоў высокі і тонкі, як аловак, салдат. Хінка ўбачыў яе і паказаў праз шкло сябру. Салдат сказаў штосьці, смеючыся, махнуў рукой і пайшоў. Донка адчула, як цела закалацілася ў агністай ліхаманцы. Ёй здалося, што яе раздзелі дагала перад усім градам.

— Вось і я! — сказаў Хінка, мокры і вясёлы. Ён прыпыніўся каля будкі і заварыў са старым.— Добры дожджык! У пару прыйшоў.

— Добры! — адказаў стары. — Яно так, жанчына без мужчыны, а зямля без дажджу не родзіць.

Донка не чула болей. Вушы ёй залажыла. Праз хвіліну Хінка яе паклікаў. Папрасіў пашпарт. Потым абое вярнуліся да стала з нейкімі лісткамі ў руках.

— Запоўні сваю адрасную картку! — сказаў Хінка і падсунуў да яе пластмасавую чарніліцу.

Яна ўзяла другую ручку. Дрыжачымі пальцамі абмакнула яе ў чарніла. Літары перад вачыма расцякаліся, як тонкія струменьчыкі дажджу. Імя, прозвішча... Адкуль родам... Адкуль прыехала... Насупраць яе Хінка чыркаў цвёрдай рукой сінія размашыстыя адказы і час ад часу кідаў на яе з-пад броваў погляд, радасны, шчаслівы, поўны трапяткога нецярпення. А яна знемагала. Ледзь напісала імя. Донка Станева Барысава. Цяпер усе могуць даведацца, што яна прыязджала ў горад і спала ў гасцініцы. Усе...

Адкуль прыехала? — пытала наступная графа. З Гарадзішча. Яна напісала назву вёскі. З якою мэтай?..

У першае імгненне Донка не магла ўцяміць, што ад яе патрабуе надрукаванае пытанне. З якою мэтай? З якою... мэтай... прыйшла сюды! З якою...

Яна закрыла твар рукамі, адштурхнула з-пад сябе стул, які лягнуў аб паркет, як стрэл, і кінулася да дзвярэй. На адрасную картку там, дзе стаяла графа з падступным пытаннем, капнула ладная капка чарніла. Яна расплылася, акруглілася і затапіла сабою слоўца «мэта»...

— Донка! — крыкнуў ёй услед салдат і падхапіўся з месца. Яго голая шыя над тонкім белым

рубцом каўнерыка пацямнела. Вусы натапырыліся, і іх няроўныя валасіны нагадалі шчэць разлютаванага вепра. Хінка дагнаў яе на вуліцы і злосна тузануў за руку. Дождж сцякаў па яе твары, і ён не мог разабраць, ці не бягуць па ім і слёзы. З апушчанай галавой і з аслепленымі вачыма Донка ступала па страшнай лесвіцы...

У пакоі былі два ложка, засланяныя коўдрамі і даляка адстаўленыя адзін ад другога.

— Хінка, мілы, мне страшна!

— Чаго табе страшна? — азваўся ён, усё яшчэ сярдзіты, што яна скампраметавала яго.

— А калі хто-небудзь зойдзе?

— Дык я ж замкнуў!

Селі побач на ложка, і ён пачаў разуваць чаравікі. Ад дажджу прапаў іх бляск, але ўсё яшчэ моцна несла шкіпінарнаю ваксай. Нецярплівым рухам ён скінуў рэмень і пачаў расшпіляць куртку.

— Чаму ты не раздзяешся, га?

Уся калоцячыся, яна лавіла пальцамі дробныя шклянныя гузічкі блузкі. Яны ўвесь час выслізвалі і губляліся. Яна глянула на другі ложка, пусты, і ёй здалося, што на ім ляжыць нябачны чалавек, які глядзіць на яе з насмешкай і пагардай. З яе вачэй зноў хлынулі слёзы, але Хінка не заўважыў гэтага, калі пахіліў яе на падушку. Донка сціснула мокрыя павекі, каб не бачыць пустога ложка...

Па калідоры несціхана хадзілі людзі, стукаліся ў сцены галасы і воклічы. Недзе лілася вада, і кожны раз, калі адкрываўся кран, чулася непрыемнае фырканне, шыпенне і бумкатанне. А пасля труба пачынала грозна, з перапынкамі, трубіць, перадаючы сваё дрыгатлівае гудзенне сценам. Хінка прыту-

ліўся да маладой жонкі, а яго галава, задыханая і ўспацелая, страшным цяжарам лягла на яе голае плячо. Ёй балела, але Донка пабаялася пакрануцца. Неўзабаве ён адплюшчыў вочы, праясненыя і пяшчотныя.

— Донча-а-а! — пракрычаў ён шэптам ёй на вуха.

Як любіла яна гэты яго пяшчотна-цвялівы крык, якім ён, яшчэ да службы, вяртаў яе з любоўнага забыцця. Хінка прыпадняўся, абхапіў яе твар сваімі шурпатымі далонямі і пачаў яго цалаваць хутка, парывіста, горача. Яна ўздыхнула глыбока, і нешта ўсхліпнула ў яе грудзях. Хінка пачуў.

— Ты чаго?

— Хінка, міленькі, давай пойдзем адгэтуль!

Ён паглядзеў здзіўлена, не зразумеў яе, але прамаўчаў.

— Пойдзем у кіно, га? А пасля... цэлая ноч... і заўтра... Каб ты ведаў, як я змучылася, як засулавала па табе!

Донка падняла руку і баязліва пагладзіла яго вільготны лоб. У калідоры зноў зараўла труба...

Пад вечар лёгкі ветрык разагнаў хмары. Сонца ўсё-такі знайшло час, каб выглянуць хоць на нядоўга. Яно ўспыхнула на ачышчаным небасхіле, нібыта крыкнула: «Гэй, людзі, я тут! А вы што сабе думалі?» Свяціліся заплаканае лісце дрэў і мокрая трава ў гарадскім парку. Паветра было свежае, з саладкавата-рэзкім прысмакам сцюдзёнага ліманаду. Заслаўшы газетамі неабсохлую лаўку, Донка і Хінка селі побач і глядзелі на росныя кветкі, якія пасля дажджу пахлі яшчэ мацней. Яго цяжкая рука адпачывала на яе плячах, як змораная птушка.

— Дні сталі даўжэйшымі, — прамовіў Хінка.

Донка не паварухнулася. «Зямля без дажджу не можа...» — успомніла яна, і ў вуснах у яе набухла, гатовая зацвісці, ціхая і сарамлівая ўсмешка.

— А гэты дожджык дарэчы. Цяпер пасевы пойдучь у рост — не дагнаць. — Хінка глыбока ўдыхнуў паветра, і грудзі яго выпучыліся. — Ты знаеш, як бы я цяпер папакошваў? Вось так, размахнуцца б касой... Летам нас, напэўна, адправяць на ўборку. Хораша будзе! А ты што прымоўкла?

Донка зноў не адказала. Толькі пахіліла сваю кучаравую галаву і прыціснулася шчакой да яго пляча — яно было ўсё такое ж: і цвёрдае, і добрае, і пяшчотнае — Хінкава плячо.

Драгамір Асенаў

Строгае выхаванне

М

ы вярнуліся дадому раззлаваныя і пануря, быццам бы зрабілі нейкае злачынства ў адносінах да свайго дзіцяці. Абодва адчувалі, што становімся смешнымі, але раздражненне, якое ахапіла нас па дарозе, не толькі не праходзіла, але і расло. Здавалася, кожны з нас вось-вось узарвецца з самай нязначнай прычыны. Каб супакоіцца, я закурыў і пачаў хадзіць узад-уперад па пакоі, пазіраючы адным вокам на жонку: быў упэўнены, што яе кепскі настрой абавязкова выльецца на мяне!

І вось, пастаяўшы пэўны час даволі абыякава, яна паправіла валасы і з'явілася на парозе з задзірлівым паглядом (даўно мне знаёмая поза!). У сваю чаргу я апусціў галаву, і голас мой прагучаў з няўпэўненай, але зразумелай іроніяй:

— Што, мая дарагая?

— Я гаварыла табе пакінуць яму тонкую піжаму, а не байкавую... Ён зварыцца...

Я намагаўся не павышаць тону і растлумачыць усё, як і належыць галаве сямейства:

— Там жа горы, вечарам стане холадна...

Жонка засмяялася бязгучна, пагардліва:

— Гаворыш так, быццам ён на Гімалаях...

— І ўсё ж Віташа...

— Не супярэч! На вуліцы — гарачыня.

— Добра, — неахвотна згадзіўся я, гатовы на ўсё. — У сераду ўбачым яго, прывязём тонкую...

Яна села на канапку, памаўчала і нарэшце не вытрымала. Словы яе закруціліся вакол мяне, як васы — вострыя, бязлітасныя:

— Не ведаю, як ты ўяўляеш сабе яго выхаванне, але ў апошні час зусім разбэсціў яго. Наш хлопчык не ведае, што такое «не», не любіць працаваць, не паважае людзей... Дарагі мой, твой сын вырасце такім эгаістам, што не будзеш ведаць, што і рабіць! Расце ў інтэлігентнай сям'і, а не любіць кнігі. Уяўляеш, да чаго гэта прывядзе?

— Разумею! — Я памкнуўся перавесці размову на жарт. — У апошні час дзіцячая літаратура на даволі нізкім узроўні...

— Глупства! І наогул, не рабі з усяго каламбураў! Лянівы, несамастойны, абібока — падобныя якасці хіба не прымушаюць цябе прыняць меры?

— Засталосся толькі назваць яго злодзеям...

Мая жонка абурылася, завойкала, адсунулася ў кут і доўга нічога не гаварыла.

— З сённяшняга дня я займуся ім! — рашуча, пасля доўгай паўзы заявіла яна. — Спартанскія звычкі, распарадак дня, адказнасць перад самім сабой — вось што яму трэба! Хопіць жыць для ўласнага задавальнення, няхай пазнае, што ў жыцці ёсць і цяжкасці, і нястача, і барацьба! Толькі тады ён зробіцца чалавекам, а не паразітам!

— Правільна!

Жонка зірнула падазрона на мяне.

— Жартуеш?

— Божа мой, захапляюся табой! Дастаткова толькі...

— Што?

— Дастаткова толькі не здраджваць сваім прындыпам! Урэшце ён ужо ўсё разумее не горш за мяне, таму што...

— Таму што ты яго б'еш!

— Тры гады я ўжо нават ні разу не даў яму шлепака.

— Прывіў яму страх, таму... Важна, каб ён паважаў цябе, а не баяўся!

— Нешта я не бачу, каб ён цябе асабліва паважаў. Вы абодва сварыцеся, як аднагодкі. А дзе патрэбная адлегласць паміж маці і сынам?

Жонка пакрыўджана выпрасталася, вусны яе дрыжалі. Але я набраў ужо разгон, і мой гнеў нельга было спыніць:

— Разбалаваў яго не я, а ты! Зрабіла з яго матчынага сынка! Сапляк! Разленаваўся зусім... А чаму? Чаму ты робіш усё замест яго?.. Зусім згубіў

самастойнасць! Калі ён стане дарослым, дык што, будзеш хадзіць за ім па пятах?

— Маўчы, — працадзіла ўмольна яна.

— Не буду маўчаць! Мы абмяркоўваем выхаванне дзіцяці!

— Маўчы, прашу цябе.

— Яшчэ б, ты ж чытаеш педагагічную літаратуру! Табе крыўдна, што ўпершыню ён жыве не з намі, і вось усе пышкі на мяне сыплюцца! Думаеш, я не ведаю, хто такі Песталоцы?

Жонка закруцілася на сваіх абцасах і выйшла, моцна грукнуўшы дзвярыма. Усё, дзень быў сапсаваны!

Я сядзеў у цёмным пакоі і прыслухоўваўся: дом быў напоўнены незвычайнай цяжкай і густой цішынёй. Не чулася ні гуку, ні шораху, нібыта не было ў доме жывой душы.

Мне стала ніякавата. Не з-за жонкі, зразумела! Заўтра — паслязаўтра мы памірымся, нашы сваркі не цягнуцца доўга. У гэты вечар проста кожны імкнуўся ўкалоць другога, можа, ад разлукі з сынам, можа, ад гарачыні.

Не хапала яго, майго неслуха! І сапраўды: не было на каго прыкрыкнуць, што сапсуеш тэлевізар, на экране якога вельмі былі падобныя адзін на аднаго і Вільгельм Тэль і Робін Гуд, не было каму аднімаць у цябе гадзіны адпачынку і роздуму... Не было каму даводзіць, што арганізм чалавека патрабуе акрамя хлеба і сыру яшчэ і гародніны... І яшчэ не хапала сотні такіх мілых дробязей, якія ствараюцца прысутнасцю дзіцяці, і гэта заўважаеш толькі тады, калі іх няма альбо яны пачынаюць знікаць.

Раніцою мы разышліся надзьмутыя, не прагава-

рыўшы ні слова, але ў абед жонка ўсё ж такі пазваніла мне па тэлефоне.

— Ты аб усім падумала? — пачаў яхідна я, прыдаўшы свайму голасу як мага болей пагарды. — Я гатовы пачуць твае прабачэнні!

Яна ўздыхнула загадкава ў мембрану, а потым адрэзала:

— Я затрымаюся позна...

— Няўжо? А ў чым справа?

— У нас сход з урачамі аддзялення...

«Цудоўна! — вырашыў я, павесіўшы трубку. — Я паеду і сустрэнуся з ім — на аўтобусе ехаць каля гадзіны...»

І сам спалохаўся свайго намеру: прайшлі толькі дзень і ноч, а сын настойліва папярэджаў не прыезджаць да яго часцей, чым другія бацькі!

— Я не хачу, каб з мяне смяяліся! — непакоіўся ён, хаця ў вачах яго і было нешта сумнае. — Я ўжо мужчына...

— Так, ты мужчына. — Я імкнуўся дадаць яму мужнасці, успамінаючы, ці быў я такі ганарлівы ў дзевяць з паловай год.

Тады ў мяне з'явілася нечаканая здагадка: ён прасіў ножык для абчэсвання пруты, таму што ўвесь лагер быў заняты ліхаманкавай падрыхтоўкай лукаў, стрэлаў і коп'яў. Чаму ж не выканаць яго даручэння?

Я пайшоў раней з работы, купіў на ўсякі выпадак пачак пячэння і паехаў. Пакуль я быў у аўтобусе, настрой быў бадзёры і вясёлы. Але калі засігаў па сцэжцы і выйшаў на знаёмую лясную палянку, дзе былі спальныя памяшканні і сталовая, сэрца маё неспакойна забілася. А калі ён раззлуецца?

Калі адмовіцца застацца тут і захоча вярнуцца да-
дому?

Сын яшчэ здалёк убачыў мяне і надзьмуўся, во-
чы яго запытальна прыжмурыліся над кірпатым
носам:

— Чаго прыехаў?

— Скажы спярша «добры дзень», затым...

— Добры дзень! Чаго прыехаў?

— Ты ж прасіў мяне прывезці ножык...

Ён пасвятлеў, твар засвяціўся нецяярплівай ра-
дасцю.

— Дык ты прывёз?

— Так... Старамодны, з касцяной ручкай. Каш-
туе чатыры левы...

— Дай мне яго!

— Асцярожна, не парэжся. Ён востры...

Сын уважліва агледзеў дарагі падарунак, сунуў
яго ў адну са шматлікіх кішэняў на сваіх каўбой-
скіх штанах і кіўнуў мне добразычліва, амаль цёп-
ла. Карыстаючыся змякчэннем клімату, я запытаўся
амаль абьякава:

— Як ты? Як справы?

Ён пагардліва пацягнуў носам і шчоўкнуў язы-
ком:

— Добра!

— Як ты ясі?

— Усё ем. Нават таратор¹... Ты ж ведаеш, што
я не люблю таратору?

— Ведаю! Пасля абеду спіш?

— Адпачываю...

¹ Т а р а т о р — балгарская страва са свежых гуркоў, час-
наку і арэхаў на вадзе альбо на кіслым малацэ. (*Зайвага пера-
кладчыка.*)

— Што-небудзь не ў парадку?

— Усё ў парадку! Усё! — Сын зірнуў на мяне і пачаў нервавацца.— Давай едзь назад, а то будзь кпіць з мяне... Тут вельмі смяюцца над жаночымі хлопчыкамі...

— А хто гэта такія — жаночыя хлопчыкі?

— Ат, плаксуны... Не могуць без бацькі і маці. І якія носяць белыя штонікі...

— Ясна,— пачухаў я за вухам, робячы выгляд, што ўсё зразумеў.— Так усё і павінна быць. Калі табе стане сумна, ты ж помніш наш нумар тэлефона...

— Мне не стане сумна.

— Да пабачэння! — Я сціснуў яго руку. І дадаў сарамліва: — Не гавары маме, што я прыязджаў да цябе.

Ён усміхнуўся хітра, як дарослы:

— Не бойся, не скажу!

Зайграла труба, сын мой пабег да мачты са сцягам, а я паплёўся назад — задаволены і засмучаны адначасова. Ці добра я ведаў на самой справе сваё дзіця? Ці не быў я крыху расчараваны ад яго заўзятасці і добрага самаадчування?

І раптам войкнуў ад нечаканасці: насустрач рухалася па сцэжцы вельмі знаёмая постаць.

— Спартанскія звычкі! — я зароў на ўсё горла, здзекуючыся з яе.— Распарадак дня! Адказнасць перад самім сабой! Што ты шукаеш тут?

Жонка спынілася. Ашаломленая, яна не магла вымавіць ні слова. У сетцы, якая вісела пад яе сумкай, гайдаліся бісквіты і пачак з яблыкамі.

— Ну,— наблізіўся я,— што здарылася са сходам?

— Перанеслі,— прагаварыла яна. Вейкі яе неспакойна задрыжалі.— Збяромся яшчэ. Ты б хоць здагадаўся прывезці яму ножык...

— Ножык ужо ў яго!

— Прывёз?

— Прывёз... Але... відаць, нам зноў не абмінуць скандалу...

Жонка сумна сказала:

— Ты шкадуеш, што паехаў?

— Шкадую... Можа, яго праўда... Ты не думала, што наш сын — жаночы хлопчык?

— Жаночы хлопчык...— прагаварыла, не разумеючы нічога яна.— Што гэта значыць?

Потым яна прыкусіла губу і бездапаможна паглядзела на мяне. У яе паглядзе я прачытаў тую ж боязь, якая ахапіла і мяне: ці не смешныя і старамодныя ўсе нашы трылогі і клопаты? Хіба мы ведаем і разумеем як след сваё дзіця?

З гары падзьмуў вецер, да нас даляцелі ўрыўкі энергічнай мелодыі сігналу «Збор». Там, вышэй, дзеці збіраліся на лінейку.

Дзіко Фучаджыеў

*Жанчына,
якая хадзіла па небе*

У

вузкае акенца капліцы пад вечар заглянула сонца. Яно нібы выхапіла са змроку абліччы святых Канстанціна і Алены. Чалавечыя вочы іх не ўбачылі нічога — мяккае ззянне напамніла пра канец дня.

Несцінарка¹ Нуна не адчула гэтага непаўторнага імгнення, калі вечаровы прамень зазірнуў у цёмную капліцу. Абяссленая, яна ляжала ніцма перад іканастасам. Лампада гарэла ўвесь час, але пры яе бляску святых не бачылі жанчыны ў чор-

¹ Несцінарка — жанчына, якая ў дзень Канстанціна і Алены (3 чэрвеня) босая танцуе на гарачым вогнішчы абрадавы танец. Старажытны звычай, характэрны для Странджы — вобласці ў паўднёва-ўсходняй Балгарыі. (*Заўв. перакладчыка.*)

ным — гэта святло іх стаміла. Жанчына таксама не бачыла іх. Яна не бачыла нічога, таму што ўспомніла папярэдні вечар, калі старэйшына выйшаў і замкнуў за сабою дзверы.

Несцінарка не змагла адразу заглушыць у свядомасці сухі скрогат ключа. Ён напамніў ёй пра людзей, пра цёплы вясновы дзень, пра вецер, што калыхаў верхавіны дрэў. Ліхаманкавы шэпт малітвы ўздымаўся да пачарнелых ад часу бэлек, напаўняў куткі, але не мог заглушыць той востры гук, сцерці тыя прывіды, што тоўпіліся перад яе заплюшчанымі вачыма. Яна засунула пальцы пад хустку, учапілася імі ў свае сівыя валасы і стукнула лбом у каменную пліту перад іканастасам. Капліца напоўнілася звонам, лампада патухла, і жанчына патанула ў чорнай пуштаце.

У яе невымернай далечыні паволі разгаралася кволае святло, якое ішло насустрач Нуне. Яно набліжалася і расло, рабілася ўсё ярчэйшым і ярчэйшым, і яна ўбачыла зусім блізка сонца і ў ім — аблічча Канстанціна і Алены. Святыя ўсміхнуліся ёй спагадна, і сонца рассыпалася на пырскі, якія расталі ў чорнай пуштаце. Засталіся толькі два вобразы. Яны раслі і разліваліся, і іх ззянне замяніла патухшае сонца і напоўніла сабою ўсю прастору між белымі сценамі капліцы, цеснай, як магільны склеп. У душы Нуны загучала чароўная музыка, падобная на плач нованароджанага, на плач тысяч нованароджаных, на плач чалавецтва, якое раджаецца. Музыка звінела ў белым склепе, ішла хвалямі з улоння зямлі і з бяздоння неба, і Нуна, заслухаўшыся, ужо не помніла і не бачыла нічога.

Зноў пачуўся скрогат ключа, і сімфонія раптоў-

на замерла, як быццам струна, на якой яна гучала, парвалася. Нуна схіліла галаву яшчэ ніжэй, зашаптала яшчэ больш ліхаманкава, і музыка зноў зазвінела. Дзверы адчыніліся, і на дно белага skleпа лёг шэры квадрат змяркання.

Крокі старэйшыны глуха азваліся ў капліцы. Ён спыніўся над Нунай і нейкі час стаяў моўчкі. Потым нагнуўся і крануў яе за плячо.

— Пара.

Яна адчула дотык, але ўсё яшчэ была зачаравана музыкай і не мела сілы падняцца.

— Пара, — паўтарыў старэйшына.

Нуна прыўзнялася і стала на калені. Склала накрыж рукі на сухіх грудзях і ўтаропіла вочы ў абліччы святых, якія ззялі, як сонца.

Ёй здалася, што яна бачыць вобраз бацькі, дзеда і ўсіх астатніх са свайго роду, якіх яна не ведала і якіх, стаўшы ў рад, рабіліся, чым далей, тым больш невыразнымі. Яны глядзелі на яе лагодна, з усмешкай, як на сваё дзіця, як на сваю плоць і кроў. Нуна адарвала позірк ад абраза, і прывіды пайшлі перад ёю, і яна падалася ўслед.

Убачыўшы, што яна павярнулася, старэйшына гукнуў да дзвярэй:

— Кастадзінча!

У капліцу ўбег хлопчук у чыстай белаў кашулі. Пацалаваўшы абраз, ён узяў яго і стаў перад Нунай, прыкаваўшы бяздумны позірк да землянога долу: ніжняя губа яго, пухлая і вільготная, адвісла расслаблена і на падбародачку блішчала маленькая празрыстая кропелька.

Нуна паклала руку на злямчаныя валасы хлопчука, пасля падштурхнула яго да дзвярэй капліцы.

Яна пайшла за ім і спынілася на парозе.

Абвяла позіркам неба. Яно ўжо цямнела, і яна адчула цёплы вецер, што праносіўся пад яго купа-
лам і апускаўся на сцішаны лес, шэпчучыся з ім
аб нечым. У небе ляцелі птушкі, і ад ветру і ад іх
крылаў разлівалася ціхая музыка. Яна далучалася
да музыкі капліцы, але толькі на адно імгненне, бо
была іншай і злівацца не магла. Вецер імчаўся,
і птушкі ляцелі, і да іх музыкі ўздымалася песня
лесу, песня зялёнай травы і кветак, песня вясно-
вых вод.

Ад зямлі і з неба плылі ўрачыстыя акорды ма-
гутнай сімфоніі, якая залівала ўсё.

Нуна ўжо чула толькі гэтую музыку, усё другое
для яе знікла. На паляне перад капліцай тоўпіліся
людзі. Гэта былі яе дзеці. Застыўшы нерухома, гля-
дзелі на яе мужчыны ў чырвоных жупанах і кал-
матых шапках, старыя бабы, апранутыя ў чорнае,
з напушчанымі на вочы пакрываламі, маладзіцы
ў белых, як снег, хусцінах і стракатых вязаных на-
грудніках, з малымі дзецьмі на руках; голагаловыя
дзяўчаты і хлопцы, што стаялі замёршы, не зводзя-
чы позірку з капліцы.

На паляне быў цэлы натоўп, але для Нуны —
толькі невялікая жывая кучка тут, пад высокім сінім
небам Странджы.

Гэтая кучка жыла на беднай зямлі і білася на
ёй, каб мець хоць трохі хлеба. І ў самых бедных па-
вінны быць свае святы — і дзяды завяшчалі ім дзень
Канстанціна і Алены ў канцы вясны. У гэты дзень
адпачывала цела, а ў чыстай душы прарастаў пруг-
кі карэньчык веры, што дні, якія ідуць, будуць леп-
шымі. Абраз мала гаварыў людзям, якія не ха-

дзілі ў царкву. Нуна не верыла ў абраз, яна верыла ў іншае. Але людзі глядзелі на Нуну і верылі ў яе. Яна працавала з імі на полі, пакутавала з імі, раджала дзяцей, як і яны. І ў гэты адзіны дзень, калі іх душы наймацней, чым калі б то ні было, шукалі надзеі, яны знаходзілі яе ў Нуне, таму што яна мела сілу над усімі. У гэтай сухой жанчыне жыў суровы і непадатны чалавечы дух, з якога пачынаюцца жыццё і ўсе вяршыні, якіх людзі дасягаюць на сваім шляху.

Нуна стаяла, трымаючы рукі спераду, босая, з грубымі і парэпанымі ступнямі, цвёрдымі, як капыты. Яна была строгая. Глядзела на дзяцей сваіх, і перад яе вачыма тоўпіліся вобразы тысяч другіх незнаёмых і нябачаных людзей, чыёю дачкой яна была, і ў душы яе гучала ўрачыстая музыка жыцця і чалавечай любві.

Старэйшына, прыпыніўшыся каля хлапчука з абразом, не спускаў з яе вачэй. Ён быў старэйшы, але чакаў каманды. Нуна кіўнула галавой.

Натоўп закалыхаўся, заварушыўся. Загаласіла дуда, і яе плач перарываўся ўдарамі ў барабан.

Нуна пайшла за хлапчуком. Натоўп, строгі і маўклівы, расцягнуўся па дарозе да вёскі.

Дуда галасіла, і Нуна, гледзячы кудысьці ўвысь над галавой хлапчука, услухвалася ў самую сябе. Усе астатнія гукі замерлі пад змрокам вясновага неба, і над зямлёю ўзносіўся плач дуды, як плач чалавецтва, якое раджалася пад раскатамі грому. Ён грукатаў і крышыў хмары, і з іх лілася вада; раставалі снягі, і ад іх клекатала вада на зямлі. Пасля расчынялася бяздонне, і з яго выходзіў агонь. Вада тушыла яго, і ў гарачай пары скрыжоўваліся

белыя мячы бліскавіц — і зноў агонь, і зноў вада. Калі патухаў агонь бяздоння, вада адступала ў вузкія рэчышчы і пела супакоена. Так, яна пела супакоена ў сваіх рэчышчах. Дзіўна, але пела.

Нуна слухала песню вады і бачыла травы, якія хіліліся да зямлі, дрэвы, якія пускалі лісце, патокі, якія пеніліся між каменя і на парогах. Яе ахапіла незямная лёгкасць, перажытая ёю толькі аднойчы, калі нарадзіла першае з дзевяці сваіх дзяцей. Тады была вясна, як і цяпер. Маладая парадзіха апусцілася на жорсткую зямлю і, здалося, паляцела высока да сонца, не адчуваючы цяжару цела. Дзіўная бязмежная пустата, у якой яе ўразіў першы крык нова-народжанага і вярнуў ёй пачуцці.

Свет тады нібыта стварыўся нанова. Пад ясным небам ляцелі парамі птушкі, і з лесу даносілася іх ціхая песня кахання. Калі гэта было? Час быў бяссільны сцерці ў яе памяці тыя далёкія гады, калі Нуна нарадзіла першага сына. Яна бачыла яго хлопчыкам, калі разам з ім хадзіла па барвенак для школьнага свята. Кусты з доўгімі зялёнымі лісцікамі былі ўсыпаны бледна-ружовым цветам. Яны ламалі галінкі, калі раптам пачуўся трэск і міма іх, крышачы барвенак магутнымі рагамі, пранёсся алень. Дзіця нават не спалохалася, толькі выпусціла галінкі ад нечаканасці, і Нуна абхапіла яго рукамі. І тая доўгая зіма з глыбокім снегам, калі яны вярталіся ноччу з сынам і бацькам з суседняй вёскі. Муж яе не баяўся нічога, калі на руцэ вісела сякера. Ноч была мяккая і светлая, а снег не раставаў. Спусціліся ў лагчыну, ужо блізка ад вёскі, і замерлі: каля старога бука мітусіліся цёмныя цені, чулася гырчанне. Упёршыся азадкам у таўшчэзны камель,

вялізны, чорны дзікі кабан люта адбіваўся ад зграі ваўкоў.

Муж узяў у руку сякеру, засланіў сабою Нуну з малым, і ўсе тры прыціснуліся да нейкага дрэва. Разлютаванае звяр'ё не пачула іх. Каля бука ўздымалася белая віхура; кабан, нібы ўросшы ў зямлю, рохкаў і круціў шчаціністай галавой; толькі час ад часу раздаваўся яго высокі прарэзлівы віск; у шчаці паблісквалі доўгія і вострыя, як шаблі, абаронныя іклы.

Муж Нуны сціснуў тапор і ступіў наперад, калі лёд у лагчыне затрашчаў і на падмогу кабану прымчаўся статак. Па снезе пакаціліся цёмныя клубкі, чулася вішчанне і выццё, і неўзабаве ваўкі разбегліся. Статак парохкаў каля кабана, і той павёў яго праз лагчыну да лесу. Тады пайшлі і яны. Снег быў напоены крывёй. У тым баку, куды збеглі ваўкі, раздалося глухое жаласлівае выццё і заціхкі раптам, нібы абарвалася струна.

— Аднаму канец, — прамовіў муж. — Кабан яго моцна параніў, і цяпер астатнія яго з'ядуць.

Ён ахінуў дзіця буркай... Гэта было даўно, яе першы сын ужо стары, а вясна і цяпер вясна, і патокі, у якія глядзіцца пашкуматанае неба, бягуць і разбіваюцца аб каменне, утвараючы дзіўную музыку.

Нуна слухала гэтую музыку. Яна злівалася з плачам дуды, працінала душу несцінаркі і кожную клетку яе старога цела. Яна налівала яго сілай, і босыя, агрубелыя ногі Нуны не адчувалі камення і калдобін на дарозе і ўздрыгвалі пад бумканне барабана, лавілі рытм дуды. Упіўшыся пальцамі ў пояс і сцяўшы да болю губы, Нуна ішла і траслася

і не адводзіла позірку ад чорнага неба над галавой хлапчука.

Натоўп уціснуўся ў вузкую, размытую ліўнямі вуліцу. Як праз сон Нуна чула крокі людзей, што ішлі за ёю. Нізкія хаты з вялікімі, амаль да зямлі, стрэхамі, адбівалі ўсякі гук, які далятаў да іх тоўстых дубовых сцен. Крокі выклікалі ў памяці Нуны вобразы бацькоў, дзядоў і самых далёкіх прашчураў гэтых людзей, яе дзяцей, што ідуць, як мурашкі, бясконцым шляхам, нараджаюцца і паміраюць, радуюцца і смуткуюць. Шыбы вокан за старымі драўлянымі рашоткамі звінелі ад бумкання барабана, і Нуна здавалася, што гэта звініць напятае неба. Не, яно не звінела, а хутчэй грывела, і цела жанчыны ўбірала ў сябе гэты рытм, калацілася ў гэтым рытме, і яна ўжо не магла валодаць рукамі, што ўчапіліся ў пояс, нагамі, што запляталіся на няроўнай дарозе; да горла яе падступаў лямант, стогн, крык, які павінен быў адчыніць застаўкі ўсяму, што сабралася ў цэле і душы ад нараджэння першай клеткі жыцця.

Вялізнае вогнішча на крывым вясковым дзядзінцы перагарэла і кідала яркі водсвет. Вокны бліжэйшых хат няйначай палалі агнём. Людзі стоўпіліся жывым вянком навокал вогнішча.

Перад Нунай застаўся толькі хлапчук з абразом. Плач дуды зрабіўся больш нервовым і пранізлівым, і старая жанчына амаль падбегам ішла за хлапчуком вакол вогнішча, калоцячыся, задыхаючыся. Абышла раз, другі, трэці. Рукі і ногі яе торгаліся нястрымна, горла сціскалася і расслаблялася, і раптам яна закінула галаву да чорнага зорнага неба, і з грудзей яе вырываўся прыдушаны крык:

— В-в-вых! В-вых!

Перад яе вачыма хіснулася чорная сцяна, і над дзядзінцам пранёсся шэпт:

— Абраз! Абраз!

Старэйшына кінуўся да хлапчука, выхапіў ахінуты белым пакрывалам абраз і падаў яго Нуне. Яна згрэбла яго пакручанымі пальцамі і прыціснула да грудзей.

Старэйшына тузануў хлапчука і стаў з ім у першым радзе.

— В-вых! — зноў вырваўся з грудзей Нуны яшчэ больш моцны і востры крык.

Гэты крык заглушыў дуду, і яна ўжо яе не чула. Прайшла яшчэ нейкую частку круга і — ступіла на вогнішча. Босыя ногі яе разграбалі буйны жар, і ад яго ўзляталі вогненныя кроплі іскраў. Нуне раптам здалося, што гэта не вогнішча, а агністы дыск сонца. Яно пачало плаўна ўздымацца і панесла яе над нізкімі хатамі, над цёмнымі вяршынамі гор, высока ў зорнае неба. Сонца гарэла, і пад нагамі ўсё ззяла, і яна бачыла натоўп людзей з азаронамі, нібы адлітымі з гарачага металу, тварамі; вокны хат ужо не палалі, бо доле быў светлы дзень, самы светлы з усіх, якія яна перажыла; яна бачыла старыя хаты, палоскі ніў, на якіх гнула спіну з маленства, кусты барвенку і бліскучыя стужкі веснавых патокаў. Усё было доле, пад нагамі, аплодненае яе рукой, зрошанае яе потам і потам яе дзяцей. І зямля, і лес, і вада падпарадкоўваліся яе волі, таму што яна была чалавек і дзеці яе былі людзі. І калі стома адольвала іх цела, яны ўсё роўна жылі і змагаліся, бо стома не магла асіліць іх волі быць людзьмі.

Нуна заплюшчыла вочы, і сонца патухла. Яна не адчувала нічога, таму што ступала не па вогнішчы, а хадзіла па чорным небе і разграбала нагамі зорны жар. Яна перасякала неба з краю ў край. Прыціскала канвульсіўна да сухіх грудзей драўляны абраз, але намалюванья на ім святыя выпалі ў яе са свядомасці і больш яна не магла іх бачыць. Жывымі перад яе вачамі стаялі твары яе дзяцей, што, абступіўшы вогнішча, глядзелі на зоркі, якія перасыпаліся ў яе пад нагамі, і слухалі піск дуды і гром нябеснага барабана. І чым даўжэй яна танцавала на агні, тым радзейшымі рабіліся ўздрыгі, пятля каля горла слабела і востры крык паступова пераходзіў у глухі стогн. Спружыны, якія прыводзілі ў рух яе ногі і рукі, нацягвалі кожны мускул яе старога цела, як быццам бы раптам абарваліся, і Нуна адчула сябе зусім зняможанай.

Яна пахіснулася раз, другі, дасягнула краю агністага кола і звалілася на рукі двух мужчын. Момант перад гэтым яна выпусціла ў агонь абраз, і белае пакрывала яго ўспыхнула, але ў яе ўжо не было сілы думаць пра гэта. У свядомасці яе адазваўся апошні ўсхліп дуды. Не, не дуды, а плач дзіцяці, што ўпершыню ўдыхнула глыток паветра гэтага свету. Плач, з якім прыходзілі ў жыццё ўсе да яе і з якім будучь прыходзіць пасля яе другія, каб усё перамагаць на сваім шляху, таму што яны — людзі.

Іярдан Радзічкаў

Люты настрой

біраліся на базар яшчэ зацемна.

— Як ляжа снег, ніхто іх не будзе купляць, — сказаў Петар Марынкаў. — Цяпер іх пара, цяпер і цана на іх.

— Калі дачакаешся снегу, яны памерзнуць, — зрабіў свой вывад Хрушч.

— Хто гэта будзе чакаць снегу, — умяшалася жонка Петара. — І так ужо нешта пачало іх есці.

— І праўда, нешта іх есць, — пагадзіўся Петар Марынкаў. — Во — і гэты аб'едзены. І ўсё знізу.

— Знізу нешта падлазіць і грызе. І якраз жа самыя лепшыя!

— А, лепшыя! — запярэчыў Петар Марынкаў.— І лепшыя і горшыя — усе свінням.

— Свінням,— сказала жонка, папраўляючы хустку,— але сярод іх ёсць і салодкія.

Пакуль яна завязвала хустку, Хрушч, з башлыком на галаве, трымаў авечку. Ён хацеў завесці яе на базар і прадаць.

— Во яшчэ адзін аб'едзены.

— Знізу ўсё есць,— гудзеў Петар Марынкаў.— Бач, як грызла!

Нечакана сярод гарбузоў ён убачыў мышынае гняздо. Капнуў яго нагой, і адтуль пасыпаліся дробныя ружовыя мышаняты. Яны тыкаліся адно ў другое на холадзе, і былі такія кволыя і празрыстыя, што праз скуру віднеліся косці. Жонка плюнула на мышанят і перахрысцілася, а Хрушч сказаў, што іх трэба ўзяць і выкінуць у агарод.

— Зараз вазьму і выкіну,— адказаў Петар Марынкаў.— Усё роўна сляпыя.

Ён шпурнуў гняздо ў другі канец агарода, але, пакуль яно ляцела, мышаняты высыпаліся. Жонка нагнулася і зноў пачала перакідваць гарбузы, аглядаючы, ці няма аб'едзеных. Калі яна нагнулася, спадніца падалася трохі ўгору, і Хрушч убачыў краі панчоха, а за краямі — белыя ногі. Белае бянтэжыла яго, але хаця і бянтэжыла, было прывабным, і ён глядзеў, аж пакуль жонка Петара не перайшла на другі бок.

— Не пабягуць,— сказаў Петар Марынкаў.— Дождж іх прыплешча.

Ён гаварыў пра мышанят.

Дождж быў занадта слабы, каб іх прыпляскаць, але халодны, ён церусіўся ціха ўжо некалькі дзён, і ўсё навокал было набракшы вадой. Мышаняты яшчэ і не глядзелі і не поўзалі. Хрушч не ведаў, як іх можа прыпляскаць, калі не ўцэдзіць вялікі дождж ды не ўдарыць, не прыстукне харашэнька зверху. Для гэтага трэба, каб пайшоў вялікі дождж.

Калёсы напоўніліся даверху. Петар Марынкаў вывеў валоў запрагаць, а з хаты выйшаў яго брат і выгнаў на падворак авечак. Убачыўшы іх, Хрушчова авечка тузанулася, забляяла, пастаяла, нібы здзіўленая нечым, пасля зноў супакоілася і звесіла сваю доўгую галаву да зямлі. Яна стаяла каля гаспадара і варушыла надрэзанымі вушамі, з якіх ёй кожнае лета пускалі кроў. Аўчар быў майстар пускаць кроў і кожны раз рабіў гэта такім макарам — зацісне авечку паміж ног і разане нажом па вуху. Ёй многа год пускалі кроў, і таму вушы яе былі ўсе ў надрэзах. Але службылі яшчэ добра — чула добра.

Жонка Петара склала накрыв рукі, яшчэ больш выпучыліся пад кофтай яе тоўстыя і круглыя грудзі, але гэта яе зусім не бянтэжыла. Яна накінула на плечы старое мужава паліто, усё запырсканае сінім каменем, — гаспадар, відаць, працаваў у ім на вінаградніку.

— Ты ідзі там прыхапі сее-тое, — сказаў Петар Марынкаў жонцы. — А я запрагу.

— Добра, — адказала жонка. — Я пайду прыхаплю сее-тое, а ты запрагай.

Петар Марынкаў уздзеў на валоў ярмо і пайшоў адчыняць вароты. Жонка вынесла качку і паклала

яе ў калёсы. Качка цэгала, але, як толькі апынулася ў возе, супакоілася і замоўкла.

— Ну, пайшлі! — сказаў Хрушч і пагнаў авечак.

Статак, да якога далучылася і яго авечка, цугам прашмыгнуў праз брамку і пайшоў абочынай шашы, таму што там было мякчэй і не збіваліся капыты. Петар Марынкаў пасадзіў жонку на воз і надзеў валам аброці. Трое мужчын пайшлі сярэдняй шашы. Світала, але ў полі было яшчэ шэра. Азяблыя і пачарнелыя тырчалі дрэвы. Мужчыны курылі і маўчалі і так прайшлі праз мост, потым міма Чарказскага паравога млына — там некалькі чалавек цягалі мяшкі з вазоў, а валы стаялі мокрыя сярод абгламзанага дуддзя кукурузы. З высокага чорнага коміна млына вылятаў дымок, які так падабаўся мужчынам. Праз дзверы можна было бачыць кош і пасы, пасы рухаліся, ляскалі, нешта світала там і гуло, мітусіліся людзі.

— Прыйдзецца мне прадаць парасё,— сказаў Хрушч.— Толькі корм глуміць. Чым больш есць, тым больш нейкім смыком робіцца. Толькі лыч расце.

— Гэта сербская парода,— паясніў Петар Марынкаў.— Сербскія свінні не сыцеюць.

— Не бяда, што не сыцее,— сказаў Хрушч,— дык жа дзічэе. Учора цэлы вечар шукаў.

— Я такі чуў, што пішчала,— умяшаўся ў гаворку брат Петара.

— Пішчала яно,— сплюнуў Хрушч,— калі ўжо я вярнуўся.

— Скаціна не згубіцца,— сказаў Петар Марынкаў.

— Не згубіцца, а вечарам пайшоў глядзець —

няма. Жонка кажа: выпусціла з хлява, каб пабегала, а яно прапала. «Прапала, кажа, і няма нідзе». Абышоў усё сяло — няма. Не іголка ж, думаю, каб прапала. Заглянуў у карчму, спытаў таго-другога — ніхто не бачыў. Дый хто можа ўбачыць, калі ўжо сцямнела. Трасца тваёй матары з парасём, дзе яго цяпер шукаць? Калі пабегла ў лес, думаю, ваўкі з'ядуць.

Хрушч закурыў.

— Такого не з'ядуць, — не пагадзіўся з ім Петар Марынкаў. — Сербскія свінні лютыя.

— І я быў так падумаў, але калі шмат ваўкоў — з'ядуць. Думаў, думаў дый пайшоў шукаць.

— Упацёмку?

— Вядома, упацёмку. Пахадзіў каля рэчкі — няма. Дайшоў да броду, пачаў разувацца. Вада халодная, як нажом разанула. Абуўся і пайшоў па другім баку, полем. Каб табе дзе што — і не чуваць і не відаць. Пачаў тады клікаць. Клічу, клічу, клічу, стану пастаю, паслухаю, паслухаю — няма! Трасца тваёй матары з парасём, не азваецца! Зноў клічу. Клічу, клічу, клічу і зноў слухаю. Няма! Падаўся далей, у лес, да Петлавай гары. Можа, думаю, дзе-небудзь у лесе збірае пад лісцем дзічкі або жалуды. А ў лесе цёмна — нічога не відаць, вочы як не папрасаджваў. Але ўжо раз пайшоў шукаць — не вяртацца ж без парасяці. Прыпыніўся і ў лесе і зноў пачаў клікаць. Клічу, клічу, клічу, пасля пастаю, паслухаю, паслухаю — няма! Трасца тваёй матары з парасём, не азваецца! Зноў клічу. Клічу, клічу, клічу і зноў слухаю. Няма! Іду яшчэ далей, упоцёмку ўлез у цярноўнік, пасля ў шыпшынік убіўся, паабдзіраўся ўвесь.

— Гэты шыпшыннік калі ўчэпіцца ў цябе — не вырвацца,— сказаў брат Петара.— Усё роўна што рукамі хапае.

— Во, во,— пагадзіўся Хрушч і зірнуў на таго звысоку, таму што быў вельмі доўгі і тонкі, вытыркаўся над братамі на дзве галавы, не лічачы шапкі. А шапка таксама была стаўбунаватая.— І ажэўнік гэтакі ж. Як учарэпіцца, дык нельга вырвацца. Дзярэ і рве. Я там як убіўся ў шыпшыннік, дык ледзьве выкараскаўся. Выбраўся з гушчару і трапіў на нейкую паляну. Зірк — на краі паляны парасё маё бялеецца. І вочы нават свецяцца. «Дзю-дзю-дзю-дзю, дзэдка, дзэдачка»,— клічу яго, а яно не варушыцца. Трасца тваёй матары з парасём! Падыходжу бліжэй — не варушыцца. Я яго нагой — не варушыцца! Аказалася, гнілы пень, той, што свеціцца ўначы.

— Казала мне малая, нібыта настаўнік ім гаварыў, ад чаго такія пні бываюць. Ён ім неяк тлумачыў, толькі я не запомніў.

— Што ім скажа настаўнік, я тое сам ведаю. Згніў, дык і свеціцца. А парасяці — і духу няма. Кручуся я на паляне, і так падумаю, і гэтак і зноў пачынаю клікаць. Клічу, клічу, клічу, ажно ў роце перасохла. Прыпыніўся, паслухаў, паслухаў — няма! Трасца тваёй матары з парасём, нідзе не азваецца! Тады я далей лесам і лесам і аж на Петлаву гару выйшаў.

— Аж на Петлаву гару? — здзівіўся брат Петара.

— На самы верх. І адтуль як пачаў клікаць: «Дзю-дзю-дзю-дзю-дзю, дзэдка, дзэдка, дзэдачка» — на ўвесь лес! І слухаю. Слухаю, слухаю — няма!

— Га, каб ты выдахла! — не стрываў Петар Марынкаў.

— І не кажы,— пагадзіўся Хрушч.— Слухаю гэта я, слухаю...

Ён хацеў расказваць далей, але іх нагнаў грузавік. Ён спудзіў з дарогі авечак, захляпаў гразёю па вушы мужчын, і пакуль яны апомніліся — нагнаў падводу, нешта там трэснула, нешта ўзляцела ў паветра, валы звярнулі ўбок, жонка Петара нарабіла крыку, і яны ўбачылі качку. Качка непаверотліва валюхала па полі і ўсплясквала крыламі, каб лягчэй было бегчы. Петар Марынкаў кінуўся да воза і ўбачыў, што грузавік зламаў леўку¹. Леўка ляжала на дарозе. Жонка сядзела на возе, трымалася за білы і крычала, што грузавік пераехаў праз яе.

— Такіх трэба страляць адразу,— сказаў Хрушч і сплюнуў на пашу.— Ён можа цябе задушыць от як стаіш. Машыны ім далі, а глузду даць не маглі.

— Трэба страляць,— паўтарыў Петар Марынкаў. Больш за ўсіх раззлаваўся брат Петара.

— Я з яго блін зраблю, хай толькі пападзецца! — крычаў ён.— Я разматлашу яго так, што касцей не збярэ! Гэта ж мог бы чалавек загінуць!

— Ты вунь ідзі злаві качку,— сказаў яму Петар Марынкаў.

Брат быў крываногі, але бегаў спрытна. Ён сігануў па полі і, хаця да пасталоў прыліпла столькі гразі, што яны сталі як жорны, дагнаў качку і на-

¹ Леўка — у калёсах для валоў — крывая палка, якая злучае верх загваздкі з канцом восі. (Зайвага перакладчыка.)

кінуў зверху на яе паліто. Потым з качкаю пад пахай, якая ўсё яшчэ цэгала, напалоханая, вярнуўся да воза.

І тут мужчыны ўбачылі шафёра. Ён шпарка крочыў па шашы да іх і нёс у руках зборнік правілаў дарожнага руху. Збялелы, ён яшчэ не дайшоўшы пачаў размахваць кніжкай і крычаць:

— Невукі, для вас ёсць правілы руху ці няма! Вы што — не ведаеце правілаў, што сунецеся па левым баку? Я ж бы мог так аварыю зрабіць і з-за вас у турму сесці! У мяне двое дзяцей, хто мне будзе дзяцей гадаваць?

— Толькі ў цябе дзеці! — агрызнуўся Петар Марынкаў. — І ў нас ёсць дзеці.

— Ёсць, — сказаў той, — а лезеце на левы бок!

— Дарога для ўсіх, таварышок, — умяшаўся Хрушч. — Што яе дзядзі!

— Дарога для ўсіх, — прадаўжаў ісці ў наступ шафёр, — але ж ёсць правілы руху. Ці вы хочаце, каб наляцела інспекцыя ды паштрафавала ўсіх нас? Вы гэтага хочаце?

Мужчыны адказалі, што ім зусім не трэба інспекцыя.

— Навошта тая інспекцыя, — апраўдваўся Хрушч. — Мы сабе ішлі ціха па дарозе. От хай і другія скажуць. Я ўчора вечарам парасё згубіў, дык дзе толькі не шукаў яго!

Брат Петара, які быў так усхадзіўся напачатку, міралюбна сціскаў пад пахаю качку і, глядзячы на шафёра, моргаў вачыма. Жонка ўсё яшчэ трымалася за білы і маўчала. Авечкі, збіўшыся ў гурт на дарозе, стаялі і слухалі, апусціўшы галовы. Хрушч бачыў і сваю — яна была скраю.

Шафёр пастаяў, змераў яшчэ раз усіх зняважлівым позіткам і пайшоў назад да машыны. Брат пасадзіў качку ў воз, Петар перагнаў валоў на другі бок шашы, і яны зноў рушылі наперад.

— Згінь ты, прападзі! — вылаяўся брат Петара. — Добра, што аварыя не здарылася.

І ўсе згадзіліся: вельмі добра, што абышлося без аварыі.

— Пастаяў гэта я на Петлавай гары, — загаварыў Хрушч, — паглядзеў, што і там няма, і падумаў, ці не спуціцца мне на другі бок, можа дзе небудзь забілася ў якую ямку ды заснула.

— Хто? — не зразумеў Петар Марынкаў.

— Парасё! Можа, кажу сабе, заснула дзе, што мяне не чуе. Трэба, відаць, мацней паклікаць. Як пачаў я клікаць: дзююу-дзю-дзю-дзю-дзю! Дзёдка, дзёдачка, дзёдка! — аж сабакі ў Гмітроўцах забрахалі. Слухаю, слухаю, слухаю — няма! Зноў клічу. Клічу, клічу, клічу — і зноў стаю. Трасца твай матары з парасём, не азваецца!

— Парасё не разбудзіш, калі яно спіць, — сказаў брат Петара. — У яго ў вушах бруд, і яно нічога не чуе. А калі яшчэ зарыла галаву ў лісце, дык і зусім не пачуе. Яно з галавой і вушамі зарываецца ў лісце. Я сам бачыў.

— Дык і я бачыў, — сказаў Хрушч. — Хаця б сабе і ў хляве. Як крот, зарываецца. Зашыецца ў салому, толькі хвост тырчыць. Я быў пра гэта падумаў, але ж ці па такой цемры ісці лесам ды шукаць свінячы хвост?

— Дзе ты яго знойдзеш у цемры, той свінячы хвост, — згадзіўся Петар Марынкаў. — Цэлае парасё не знойдзеш, а то хвост.

— Не, знайсці можна, але толькі калі натрапіш якраз на хвост,— сказаў Хрушч.

— Калі натрапіш, то пэўна.

— Уся справа ў тым, як натрапіць на яго. Знаеце, які вялікі лес на Петлавай гары.

— І лес вялікі, ды і цёмна. Хіба каб пачаў грэбаць лісце, дык, можа, наступіў бы.

— Не, і гэта наўрад, бо можаш ісці і грэбаць лісце, а яно будзе ляжаць на адну пядзю ад тваіх ног, і ты прамінеш яго. Нават на адну пядзю будзеш каля яго і не ўбачыш.

— Ні ты яго, ні яно цябе.

— Так, тут і гаварыць няма чаго.

— Вядома, але ж калі ўзяўся, то не адступаць!

— Нельга адступаць, калі ўзяўся.

— Як ты адступіш! Раз узяўся — назад ходу няма.

— З усякаю справай так. Калі ўжо ўзяўся, то не маеш права кідаць, пакуль не скончыш.

— Дык я знаю, што так павінна быць. Але ж гэта не жонка, якую можна абхапіць і трымаць. Ведаеце, які вялікі лес на Петлавай гары. Як ты яго ўвесь ахопіш!

— Ды і жонку не заўсёды ўтрымаеш,— сказаў брат Петара.— Жонка, што мыла.

— Не ведаю, ці яна як мыла, ці не. Можа, і як мыла.

— Так, так! — павысіў голас брат Петара. Ён быў стары халасцяк, але знаўся з адною разводкай і менавіта таму лічыў, што ведае жанчын.— Хіба ты не заўважыў, што мыла, калі яго моцна сціскаеш, лёгка выслізгвае з рук. Чым мацней яго сціскаеш, тым яно лягчэй выслізгвае.

— Не ведаю, як наконт жонкі, а наконт мыла — праўда,— сказаў Хрушч.— Дык от, як я ішоў з лесу, увесь час думаў — як мне знайсці гэта свінчо і дзе яго можна знайсці. У горле перасохла зусім, ногі падбіліся, як на маршы, і нарэшце я не вытрымаў і пайшоў дахаты. Можа, кажу сабе, тым часам і свінчо вярнулася.

— Правільна зрабіў,— адобрыў яго рашэнне Петар Марынкаў.

— Ажно такі і праўда вярнулася,— сказаў Хрушч.— Адчыніў я хлеў, гляджу: у кутку з-пад саломы хвост тырчыць. Вярнулася і зашылася ў салому.

— У цябе з ім усё роўна як манеўры выйшлі,— сказаў Петар Марынкаў.— Гэтак нам аднойчы загадалі ўзяць штурмам гару і там адбіць захопленую ворагам нашу кухню з прадуктамі. Высалапіўшы языкі, мы перлі аж на самы грэбень, а калі захапілі яго — ніякай кухні там не знайшлі і паўдня чакалі, пакуль яна прыедзе. Кухня была ў нас ззаду і сунулася сабе паціхеньку. А мы языкі павысалоплівалі. Так і ў цябе атрымалася.

— Так і ў мяне,— згадзіўся Хрушч.— Два разы пераходзіў рэчку, увесь лес аблазіў, а вярнуўся дамоў — трасца тваёй матары са свіннёй — ужо ляжыць у хляве! Гэта табе так не пройдзе, кажу сабе, зайшоў у хлеў ды нагой у азадак. Свінчо павярнулася да мяне, заплюскала вачыма, але села на заднія ногі — адчула, што я злосны.

— Скаціна чуе.

— Каб яна ды не чула! Сядзіць і глядзіць мне проста ў вочы.

— Ведае, што вінавата.

— Каб яна ды не ведала! Глядзіць, значыць, на мяне і плюскае.

Што было далей, браты не даведаліся, таму што жонка Петара паклікала іх да воза — адзін з валоў нешта закульгаў.

Мужчыны спынілі воз. Валы дыхалі цяжка, бакі іх дыміліся парай. Неба ўсё яшчэ выціскала з сябе ваду. Авечкі, збіўшыся ў гурт, стаялі на шашы, галовамі адна да другой, рахманья, з набракляю ад дажджу воўнай. Наперадзе слалася дарога, шэрая і гразкая, атуленая з двух бакоў чорнымі, бліскучымі канадскімі таполямі. Мужчыны падступіліся да вала, каб паглядзець, што з нагою, але жывёліна спалохана вырывалася. Тады яны прыціснулі яго да дышла, і Хрушчу ўдалося прыпадняць яго нагу. Вол бездапаможна прыціх і толькі баязліва ўздрыгваў. Хрушч сагнуўся і ўбачыў, што падкова на капыце павісла, трымаецца на адным цвіку. Браты пачалі яе круціць, адрываць, і нарэшце падкова ўпала на дарогу. Яна падскочыла і звякнула аб камень. Пачуўшы гэты звон, на возе азвалася качка, прыслухалася і, не дачакаўшыся адказу, азвалася яшчэ раз.

Авечкі паднялі мокрыя галовы і пукатымі вачыма шукалі званка. Яны бачылі толькі воз і валоў. Дождж хвастаў іх па вачах, ён быў густы і халодны, і яны зноў папрыгіналі галовы да самай зямлі.

Валы пацягнуліся далей, з двух бакоў перад імі паволі расступаліся таполі. Што ў іх наперадзе, валы не маглі бачыць, яны бачылі толькі дрэвы і за дрэвамі поле.

Мужчыны бачылі поле не гледзячы. Яны глядзелі сабе пад ногі, але недзе ўнутры іх распасціралася

і гэтае поле, таму што яны яго аралі; за полем ляніва звівалася рэчка, і яе сяляне бачылі таксама; далей, на схілах Петлавай гары, высіўся лес, а яшчэ далей і сама гара з голаю лысінай. Усё гэта было заслонена дажджом і імглою, але сяляне пераносіліся туды нябачна, як усё гэта пераносілася ў іх, таму што жыццё іх было бясконцым сноўданнем па гэтым полі, і гарах, і лесе.

Усё гэта месцілася ў іх, унутры, недзе глыбока-глыбока, то сцюдзёнае, то зацягнутае сіняй дымкай, то залітае святлом і разамлелае ад спёкі, то апаленае, то па-вясноваму зялёнае; яно тоўпілася і круцілася, як па кругу, няспынна і бяшумна, і мужчыны толькі адчувалі кроплі, што выціскаліся пры вярчэнні і падалі на сэрца мерна і спакойна; ад кожнага ўдару кроплі сэрца сціскалася, пасля расслабляла мускулы, і зноў сціскалася, і зноў расслабляла і так разносіла па жылах вярчэнне, удары кропель здаваліся рэхам, якое ніколі не можа выліцца і ніколі не замрэ, як не замрэ вярчэнне колаў перад імі і вярчэнне зямлі і сонца. Яны разумелі толькі прыроду сваіх Чарказак, хаця зараз яе не бачылі, бо навокал стаяў туман, які заслаў небасхіл і ўсё ахутаў сабою, халодны і вільготны туман, які асенняй парой так шчыльна аблягаў зямлю, што нават словы не прабіваліся, а заміралі тут жа пад ім, як быццам людзі вымаўлялі пра сябе і толькі для сябе; нават пругкія акаваныя колы не тарахцелі па насцілу шашы.

Але хоць і не тарахцелі, яны каціліся і каціліся адно за другім і адно па следу другога, мігацелі спіцамі, каціліся, бо воз цягнулі валы, а на возе ляжаў тавар, накладзены з верхам, сядзела качка,

стуліўшыся, і жонка Петара Марынкава, трымаючыся за білы.

Апрача ўсяго гэтага Хрушч нёс у душы і сваё сэрбскае свінчо — з натапыранай шчэццю, збрыдлівае даўганосае стварэнне, худое і гарбатае. Яно перарыла сваім лычам усё наваколле, як быццам зямля была створана знарок для яго лыча, яно шукала карэньчыкі ўсяго жывога, выкопвала іх і грызла — касматыя і гладкія, салодкія і горкія, нясмачныя, вузлаватыя і вострыя, як шыла. Яно рыла скрозь і ўсюды, сапло і рыла, хаця лыч быў на дзіва мяккі і слізкі. Мяккі і слізкі! Страшны лыч!

Гэта звяруга круціла цяпер свой шчаціністы свердзел у душы Хрушча, і ён бачыў, як яна, абাপёршыся на пярэднія ногі, згорбілася перад ім, сапе і плюскае, паводзіць ляніва лычом і казыча яму недзе ўсярэдзіне. Браты гаварылі побач пра нешта другое, але ён не мог стрымацца, таму што яму вельмі моцна там казытала, і сказаў да Петара Марынкава:

— Глядзіць на мяне і плюскае, а я замахнуўся ды па лычу.

— Каму? — не зразумеў Петар Марынкаў.

— Парасяці! Трэсь па лычу, значыць. У яго лыч на цэлага паўметра тырчыць.

— Так яму і трэба!

— Яму то варта, але ж я ўдарыў якраз у клык. У яго ёсць такі загнуты клык, якім ён дзярэ карэнні, дык я папаў якраз у гэты клык і пабіў руку.

— Гэта і я чуў, што ў яго ёсць такія пярэднія зубы, якімі ён ірве карэнні. Добра, што ты руку не прасадзіў.

— І я тады кажу сабе, добра, што не пакале-чыўся. Ды калі буцну яго нагою пад рэбры, адзін раз, праўда, але моцна. Дык у яго ж і жывата няма, жывот у яго прыліп да спіны.

— Таму яно і такое гарбатае, — сказаў Петар Марынкаў.

— Прыбегла жонка, раскрычалася, што я хачу яго забіць. Добра, што раскрычалася, а то і праўда, мусіць, забіў бы.

— Невялікая страта, — сказаў брат Петара. — З'елі б.

Хрушч змоўк, і трое доўга крочылі па дарозе моўчкі. Так дайшлі да чыгуначнага пераезда, шлагбаум быў апушчаны, прыйшлося з паўгадзіны чакаць. Затор быў вялікі, і Хрушч з братам Петара адышліся пільнаваць авечак, а Петар застаўся каля валоў, каб не спудзіліся цягніка. Валы не спудзіліся, але авечкі пачалі кідацца, нечы малады конь заржаў і ўрэзаўся з возам у чаргу. Конь — спачатку, а далей пазачэпліваліся калёсы, недзе нешта трэснула, хтосьці на кагосьці крычаў на ўсё горла: «Ты куды глядзіш, што не трымаеш вала! Каб трохі, дык бы выпатрашыў мяне, як рыбіну!» Сабакі, прывязаныя ззаду да калёс, пахаваліся пад вазы — там было спакайней. Цягнік прагрукатаў, паток людзей і падвод хлынуў на пераезд, затарахцелі калёсы, нейкі дзядзька штурхаўся і чагосьці шукаў, яго адпіхнулі набок, ён пастаяў крыху, потым кінуўся даганяць коней, якія засталіся адны. Насустрачліўся гэтакі ж самы паток з другога боку пераезда. Авечкі былі пабеглі па чыгуначнай лініі, потым завярнулі ў поле, Хрушч і брат Петара кінуліся за імі, перанялі і ўзагналі на шашу. Патроху паток

супакоіўся, перасталі крычаць, толькі сям-там чуваць было, як паганялі коней ды валоў. Неўзабаве да нашых сялян данесліся крыкі «Сцеражыся! Сцеражыся!», і яны ўбачылі трох мужчын, якія вялі быка. Двое ішлі спераду, з абодвух бакоў жывёліны, і трымалі ланцугі так, каб бык не мог павярнуць галавы ні ўправа, ні ўлева, а трэці ішоў ззаду. Ён таксама сціскаў ланцуг. Усе тры ланцугі былі прымацаваны да жалезнага кальца, уздзетага быку на пысу. Трое былі з вёскі Гмітроўцы, гналі кааператыўнага быка ў горад. Бык трымаў галаву апушчана, нібы вось-вось кінецца басці дарогу, соп страшна, але трое гмітраўчан не баяліся яго, кожны з іх адною рукою сціскаў ланцуг, а другою трымаў доўгае палена.

— На бойню гоняць, — сказаў Хрушч. — Яго песня ўжо спета. От так падвядуць трое, а там выйдзе здаравец з молатам і прама ў лоб яму. Я бачыў, як быкоў б'юць.

Тут ён успомніў, як вадзіў аднойчы карову да гэтага быка, і пачаў расказаць, і пакуль расказаў — воз укаціўся ў горад. Звярнулі ў нейкую гразкую вуліцу, якую было бліжэй, і неўзабаве апынуліся на базары.

Базар быў запруджаны вазамі і жывёлай аж да самай кантэры, дзе браўся падатак з прададзенага. Некаторыя прыехалі рана, бо ўжо валы паспелі сцерабіць сена, пакладзенае на ярмо. Петар Марынкаў убачыў безліч вазоў, нагружаных гарбузамі так, што аж драбінкі павыгіналіся. Куды ён ні кідаў вокам, скрозь высіліся цэлыя горы гарбузоў, прывезеных з асабістых гаспадарак. Далей за вазамі стаялі грузавікі, і з іх таксама згружалі гарбузы.

Былі яны ўсякія — чорныя і бліскучыя ад дажджу, прышчаватыя і жоўтыя, прадаўгаватыя белыя, круглыя і такія вялізныя, што ледзь абхопіш рукамі. Петар Марынкаў паглядзеў на свой воз. Драбінкі да самых краёў і нават з верхам былі набіты гарбузамі, усё жоўтымі, толькі дзе-нідзе віднеліся чорныя, але вельмі мала. На гарбузах сядзела жонка і трымала качку.

— Гарбузы сёння зусім не йдуць, — сказаў Хрушч. — Ты толькі паглянь, колькі іх! За сто гадоў свінні не з'ядуць.

Петар Марынкаў завагаўся, ці варта распрагаць. На яго напіралі другія возчыкі, яны таксама везлі гарбузы і таксама спыняліся і вагаліся, ці варта распрагаць. Каля ног у людзей штурхаліся брудныя і мокрыя авечкі, чулася бляянне, ніхто ні ў кога нічога не пытаў.

— На гэты базар усе прыйшлі прадаваць, але ніхто не прыйшоў купляць, — сказаў Хрушч. — Паедзем, пакуль яшчэ рана.

— Для чаго ж тады робяць базар, калі ніхто не купляе? — пачаў злавацца брат Петара.

— Таму што гэта базар, — адказаў яму Хрушч. — Могуць купляць, могуць і не купляць. А базар павінен быць.

Трое пастаялі, пакурылі і зноў пагналі авечак той жа кароткай і гразкай вуліцай; за авечкамі пайшлі валы — іх вёў Петар Марынкаў. Выбраліся на шашу. Ціха церусіўся дождж, на зямлі нерухома ляжаў туман. Па дарозе іх нагналі другія сяляне з іхняй вёскі, ватага мужчын павялічылася.

Авечкі ішлі ў самым перадзе, за авечкамі валы цягнулі воз, на возе сядзела жанчына, каля жан-

чыны ляжала качка. За возам ішлі мужчыны, курылі, пра штосьці размаўлялі, і Хрушч зноў успомніў пра сваё парасё.

— Вы знаеце, як я ўчора вечарам быў згубіў парасё? — спытаў ён у мужчын.

Мужчыны не зналі, як ён быў згубіў сваё парасё, і спыталі як.

Хрушч пачаў расказваць і расказваў усю дарогу, аж да самай вёскі, як было згубілася ўчора вечарам яго парасё — тое самае худое парасё сербскай пароды, з доўгімі нагамі, гарбатае, лыч якога тырчыць на цэлага паўметра і якое можа — калі яго выпусціць у неба — перагнаць ракету.

Георгій Маркаў

Дзяльба рэчаў

эчы мёртвых заўсёды дзеляцца паміж жывымі. Наш дом памёр, мы засталіся. Адно ёй, другое — мне, адно ёй, другое — мне... Ці нельга зрабіць гэта без маёй прысутнасці?.. Не? Тады, папрашу, хутчэй...

Здымаюць са сцяны карціну. Каму дастанецца?

Гэту карціну мы купілі на самым пачатку, як толькі пажаніліся. У нас быў адзін пусты пакой — і нічога больш. Калі мы яе вешалі, людзі пасмейваліся: «Ты бач, нічога не маюць, а карціну купілі!»

Але мы хацелі тады, каб наш дом быў прыгожы. Мы любілі глядзець на яе. Як быццам бы з ёю і сам пакой наш зрабіўся іншым. Кожны раз яна як бы прыпадымала перад намі занавес, за якім адкрываўся дзівосна прывабны свет, невыказна ўзвышаны, чысты... як...

Аддайце карціну ёй!..

Дайшла чарга да століка? Каму ён дастанецца?

Нам зрабілі яго на мэблевай фабрыцы ў Чырвоным сяле. Мы хацелі мець не шыкарны стол-гамэрню, а просты і зграбны столік. Ён стаяў пасярод пакоя, і на ім заўсёды была ваза з кветкамі. На працягу ўсяго года кветкі прыносіў я, а ў дзень майго нараджэння іх прыносіла яна. Часта мы засцілалі столік белым абрусам і вячэралі. Потым я працаваў на ім да паўночы, а яна, прачнуўшыся нечакана, садзілася каля мяне ў начной сарочцы і моўчкі ўсміхалася... Гэты столік нам вельмі падабаўся абаім...

Аддайце яго ёй!

Вельмі марудна ідзе дзяльба. Ці нельга як-небудзь хутчэй? І чаму я павінен прысутнічаць да канца? Вазьміце ўсё! Такі парадак? Добра... я пабуду!

Люстра!

Мы хацелі, каб у нашым пакоі было мяккае прыемнае святло. Яна казала, што люстра павінна яшчэ быць і прыгожым. Паўгода бегалі па магазінах, пакуль знайшлі. Помню, як мы падвесілі яго. Тую ноч яно гарэла да раніцы! А мы глязелі адзін аднаму ў вочы... аддайце яго ёй!

Выбачайце, але вы дужа марудзіце! Навошта гэтыя пратакты?!
?

Коўдры!

Ёй часта бывала холадна. Мерзлі рукі, яна корчылася і дрыжала. Тады мы купілі гэтыя радопскія коўдры... Адною іншы раз ёй не хапала, і я аддаваў ёй сваю... Вы бачыце? Яе крыху прыпаленая! Калі я першы раз спытаў яе, што здарылася, чаму яна нейкая незвычайная, яна ўпусціла запаленую сярнічку і прыпаліла коўдру, але гэта нічога!

Адайце ёй абедзве!..

Каму дастанецца радыё?

Яна шукала забаў, казалася, што ёй вельмі сумна, што яна не можа сядзець дома. Тады я купіў прыёмнік. Збіраў грошы і на тэлевізар! Але наўрад ці змог бы і ён паправіць становішча. Прыёмнік меў выдатны тон, ды чамусьці музыка яе раздражняла. Яна крычала: «Выключы гэту агідную скрынку!» Вы згодны, што яна агідная? Зірніце, які прыгожы апарат... Пазней, калі яна дзесьці бавілася, музыка мяне супакойвала, змякчала маю рэўнасць... Цяпер ён мне непатрэбен...

Адайце прыёмнік ёй!

Каму дастанецца шафа?

У старой шафе наша адзенне вельмі камечылася, і яна заявіла аднойчы, што не можа ўвесь час стаяць за прасам. Пазней прыйшла да яе незадаволенасць сваім гардэробам. Яна была прыгожая, і ёй усё здавалася, што адзення ў яе мала, хацела, каб шафа была поўнай... І мне было прыемна яе напаўняць... Але чым паўнейшай рабілася шафа, тым цяжэй складвалася наша жыццё. Ад гардэробу патыхала чужым духам... і сама шафа зрабілася мне агіднай!

Адайце шафу ёй!

Засталіся фіранкі! Як быццам не было патрэбы чапляць на вокны тоўстыя, са шчыльнага палатна, фіранкі, але яшчэ летась яна сама пайшла і купіла менавіта такія. Людзі былі цікаўныя, а яна не магла пераносіць іх позіркаў... Наш дом раптам адгарадзіўся ад свету... І ўсё-такі фіранкі аказаліся недастаткова шчыльнымі...

Ададце іх ёй!

Нарэшце пакой пусты! Такім ён быў, калі мы ўпершыню прыйшлі сюды. Паркет блішчыць, са столі звісае провад, на якім трымалася люстра, запыленыя вокны глядзяць змрочна... Пуста, як на могілках.

Каму ж дастануся я?

Нікалай Ніноў

Жменя арэхаў

Б

ылы старшыня памёр у бальніцы неўзабаве пасля апошніх ліўняў, калі пачыналі бялець ячмяні, а Продан прыйшоў на яго месца амаль перад самым жнівом. Людзі прыпыняліся, адказвалі яму, калі пытаўся пра што, але большасцю пазбягалі размовы. Ён рабіў выгляд, што не заўважае іх недаверлівых позіркаў, днём хадзіў па полі, вечарам сядзеў позна, абапёршыся на падаконнік, разгублены, устрывожаны. Цяжка было бачыць, як непрыхільна ставяцца людзі да яго і як моцна яны пры-

вязаны да ранейшага старшыні. А Продан быў селянін, як і яны, рос на чужой зямлі, араў і галадаў, як і яны; тры гады, недаядаючы, недасыпаючы, мясіў гразь па дарогах аколлі¹. Думкі яго палохалі: гэта былі не тыя горцы, якіх ён ведаў раней; яны адвялі раку ў вадасховішча, вырасцілі вінаграднікі на пагорках, але стары старшыня нібы забраў з сабою і веру іх і ўпэўненасць. Думаючы пра гэта, Продан папракаў і сябе:

— Не можаш пракласці мосціка да людзей, падабраць ключы да іх сэрцаў!

Так паўтаралася кожную ноч. Ад першага дня, як ён пасяліўся ў апусцелай хаце свайго папярэдніка, трывога стукалася яму ў скроні, гнала сон з вачэй.

Не спаў у сваім пакойчыку за кухняй і нямы Лацін. Ён не замальваў святла, не адчыняў акна. Нізкі, камлюкаваты, днём хадзіў з растапыранымі рукамі, не падымаючы вачэй ад зямлі, а ледзь змяркалася — прычыняў дзверы, прыліпаў тварам да шыбіны і гадзінамі стаяў так, утаропіўшы позірк у цемру.

Ці таму, што вырас пры старым і ўсё не пераставаў сумаваць па ім, ці таму, што новы падзяліў з ім прытулак пад адною страхой, але нямы сачыў за кожным яго крокам. Бачачы, які ён страшны, Продан іншы раз міжволі цягнуўся да ключа, гасіў лампу. Лацін і тады не клаўся.

Днём ён мог куды-небудзь сысці, мог забавіцца каля коней, а вярнуўшыся — аглядаў усё па парад-

¹ А колія — адзінка адміністрацыйнага дзялення, прыкладна раён.

ку і садзіўся на ўсходках каля дзвярэй, нібы кажучы гэтым самым: і двор, і хата, і сад — мае. Ніхто не ведаў, адкуль ён быў родам, дзе яго знайшоў старшыня. Ён дапамагаў конюхам, лічыўся фурманам брычкі. Але ўмеў усё — вычасаць спіцы для колаў, граблі зрабіць; ён працаваў без адпачынку, працаваў дзень і ноч, і тады ніхто не адважваўся яго зачапіць.

Так было і цяпер. Старшыня сам запрагаў на двары гнядога ў двухколку, а Лацін, расчырванелы і потны, з расхрыстанымі грудзьмі, загінаў на калене распараныя двурогія вілы. Сырое дрэва патрэсквала ў яго руках.

— Пабачым зараз, ці нельга без яго! — сказаў старшыня і акінуў нямога сваім задуменым позіркам: той сядзеў, схіліўшы над агнём галаву, вялікую, узлахмачаную. — Калі не хоча, як сабе хоча...

Нямы не зварухнуўся. Як быццам на яго найшло здранцвенне. Але вось прыпадняў адно плячо, напружыўся. Потым нечакана пагнуў трошкі мацней. Падсмаленае дрэва трэснула і пераламалася. Ён сядзеў момант нерухома, не падымаючы галавы. Але гэта быў толькі момант. Раптам Лацін падняўся, растапырыў рукі, штосьці прамармытаў. І пакуль старшыня дагадаўся — непадалёк ад яго праляцеў аскабалак нагрэтага дрэва.

— Ы-ых! — выдыхнуў толькі Лацін. Нібыта раззлаваны на сваё калецтва, ён падняў бясколерныя вочы, кінуў на Продана востры, пранізлівы позірк, у якім гарэла нянавісьць. Было дзіўна, як ён стрымліваўся дагэтуль.

Продан адварнуўся, нахмурыўся, але працягваў запрагаць. Усё яшчэ сярдзіты, Лацін паволі пера-

стаўляў то адну, то другую нагу. Потым, моргаючы, кінуўся падбегам, узяў з рук старшыні аглоблі і спрытна прымацаваў іх. Пасля прычাপіў лейцы, перакінуў іх над канём.

— Добра... — прамовіў Продан і, не знаючы, як быць, падаўся ў хату.

Неўзабаве ён вярнуўся, гатовы ў дарогу. Лацін ужо сядзеў на двухколцы — паставіўшы локці на калені, чакаў. Глядзеў, як і раней, у зямлю, апусціўшы галаву, і нешта мармытаў.

Калі ён ужо сабраўся дастаць пужку, Продан сказаў:

— Кіруй да Царына. Паглядзім пшаніцу...

І сеў побач.

Лацін не павярнуў галавы, усеўся ямчэй на сядзенні, нацягнуў лейцы. Конь стукнуў падковамі ў брукаваны дол, выгнуў прыгожа шыю і пайшоў у вароты. Маленькі званок на спіне яго тут жа азваўся песняй.

Дзень пераваліў за палавіну. Неба над гарамі хмарылася, было душна, як у печы. Навокал брычкі ляталі мухі, нападалі з усіх бакоў, кусалі неміласэрна. Продан нейкі час адганяў іх, потым адкасаў рукавы белай кашулі. Побач з нямым ён здаваўся намнога вышэйшы. Малады яшчэ, паголены, ён быў прыгожы, асабліва кідаліся ў вочы яго чорныя валасы, зачэсаныя перад дарогай.

Лацін сядзеў прыгорблены, раскусваў моцнымі зубамі арэхі і сплёўваў шкарлупіны ў ногі каню. Гэта не было для яго новым — аднойчы ён перакусіў вяроўку, якою быў увязаны старшынёў багаж, і схваўся. Вярнуўся на досвітку мокры да касцей, валочачы ногі, нібы падбіты; ні на кога не глянуў.

Старшыня тады заўважыў, што Лацін не тоіць сваёй нянавісці. Рашыў быў не выязджаць з ім, але яму ўсё здавалася, што гэта несправядліва з яго боку, і ён супакойваў сябе.

«Што я зрабіў яму? Хіба ён можа нізавошта мяне прыстукнуць?»

Цяпер нямы зноў пачаў паказваць сваю сілу, а навокал было пуста, ні жывой душы. Продан адкінуўся да спінкі, павярнуў галаву, азірнуўся, з правага боку дарогу падмывала рака, непадалёк, дзе калісьці была капліца, тырчэлі два таўшчэзныя вязы, на паляне ўзвышаўся помнік, захінуты кустамі; ад яго вяла ў поле дарожка, схаваная напалавіну між зялёных ракіт. Продан пашкадаваў, што яшчэ не знайшоў часу, каб заглянуць туды. Рака ў гэтым месцы разлівалася да выступу вадасховішча, там можна было праехаць праз мост. Але гэта было вельмі далёка. Там пахаваны і стары старшыня — так захацеў ён у свой апошні час: каб не адлучацца ад сваіх, каб радавацца маладым дрэўцам у Вербавіцы, што пасхілялі галіны долу, радавацца вінаграднакам, якія ён пасадзіў на прыпёках, садам каля дарогі. Продан ведаў яго раней, бачыў яго неаднойчы, але і спрасоння ён можа цяпер сказаць, што стары і ў магіле застаўся дужэйшым за яго — вельмі многа пакінуў той па сабе.

Продан прыгнуўся, засмучаны, гатовы выскачыць з двухколкі, каб уцячы: нечакана адчуў, што ненавідзіць старога. На Лаціна не паглядаў, як быццам забыўся пра яго. Але раптам заўважыў, што нямы перастаў лускаць арэхі і ўтаропіў у яго маленькія ашклянелыя вочы. Продан адварнуўся, зморшчыў лоб. Што ён хоча ад яго, чаго ён так

глядзіць? З горыччу падумаў, што нямы не з'яўляецца выключэннем, — суровымі і недаступнымі былі большасць горцаў. І ў гэтым быў вінаваты толькі нябожчык. Але стары ўжо не вернецца з магілы — чаму ж тады пазбягаюць яго, за што яго ненавідзяць?

Ён перабраў у памяці ўсё, што было перажыта за апошнія дні, і яшчэ больш раззлаваўся, калі ўспомніў, як нямы шпурнуў у яго паламанья вілы. «Гэтакі здаравец, не пакіне мяне жывога!» Яго ўсё мацней агортаў страх. Ён кінуў вокам на прыдарожны гушчар, сказаў сабе: «Больш ужо з ім не паеду!»

Нямы тузануў лейцы. Ён стараўся не закрануць званка, але той усё-такі азваўся. Ракіты ажывіліся. У голлі зашамацеў вецер, заварушылася лісце. Продан выпрастаў спіну. Далёка за горнай пашай неба было чырванаватым — напэўна, адтуль над запаведнікам падымалася ружовае марыва — мутнае і цяжкае, як пакрывала. Вецер памацнеў. Чорны цень над вадасховішчам пачаў згушчацца; далей скакалі і мітусіліся яркія плямы — гэта былі промні вячэрняга сонца. У паветры разносіўся рэзкі водар календры.

Лацін стаў неспакойным, падняў над галавой руку.

— Ыы! — выкрыкнуў ён.

Нешта папала яму ў вока. Апусціўшы левае паўека, ён працягваў глядзець у неба, абложанае ў канцы над дарогай чорнымі хмарамі. Спачатку Продан не звяртаў на іх увагі, але вось яны выплылі на прастор, вецер пагнаў іх хутчэй, і нівы навокал пацямнелі.

«Будзе дождж,— падумаў ён.— Не можа пачакаць. Якраз, калі трэба пачынаць жніво!»

Ён сагнуўся амаль да самых каленяў, паклаўшы на іх рукі. Калі ж падняў галаву зноў, кустоў ужо не было. Густая пеляна засцілала горы, недзе на поўначы глуха грывнула.

— Хаця б град не пайшоў,— прамовіў уголас Продан і зірнуў на нямога: той сядзеў, сціснуўшы сківіцы, лейцы дрыжалі ў яго руках.

Бліснула далёкая бліскавіца. Услед за ёю другая распаласавала неба. Гром прагрукатаў ужо недзе блізка, здрыгануўшы дол. Буйныя кроплі дажджу бяшумна прабівалі дзіркі ў шэрым попелье дарогі. Апошні чысты кавалак неба над пералескам знік. Тады загрымела з усіх бакоў адразу. Дождж паліўся густымі струменямі, абрушыўся, хлынуў нібы з ядра.

Недзе блізка крыкнуў чалавек. Конь наставіў вушы, прыслухаўся. Крык паўтарыўся, але цяпер ужо далей. Напэўна, вартаўнік саду. Ён меў каля вадасховішча саламяны будан, днём плёў у ім лазовыя кошыкі, ноччу абходзіў свае ўладанні, крычаў у цемры.

«Трэба прыпыніцца, пачакаць,— падумаў Продан.— Хто надумаўся хадзіць у такі час, мокнуць на дажджы?»

Продан паставіў каўнер пінжака, але кашуля была ўжо мокрая, ліпла да спіны. Папрыліпалі да ног і калашыны новых штаноў. Ён правёў рукою па твары — як бы згарнуў ваду.

— Кіруй да будана! — крыкнуў на самае вуха нямому і, павярнуўшы галаву ўбок, прыслухаўся.

Дождж цадзіўся, падымаў пузыры ў лужынах

на дарозе. Пасыпаліся дробныя гарошыны граду, зашлёпалі па размяклай гразі. Пакуль звярнулі на травяністую сцэжку, пакуль дабраліся да шалаша, зямля навокал пабялела. Здарылася тое, чаго больш за ўсё баяўся малады старшыня, — пайшоў град. Ён то заціхаў, то прышпорваў з новай сілай. Продан саскочыў з двухколкі і трапіў у самую калантэху. Мокры да касцей, ён ступіў да будана і прыгнуў галаву, каб пралезці праз нізкі ўваход.

У будане сядзелі, спіною да спіны, дзве жанчыны, ахінуўшы плечы хусцінкамі. Напэўна, з брыгады агароднікаў. Адна заўважыла яго адразу, вярнула вострым плячом, спахапліва закрыла калені, а другая, маладзейшая, так і не кранулася. Але, перавёўшы позірк на яе, Продан зразумеў, што яна бачыла яго яшчэ ў двухколцы — сачыла з-пад нахмураных броваў за кожнай рыскай на яго твары.

Продан, які ўжо быў раскрыў рот, каб папрасіць прытулку, раптам сумеўся, падаўся назад і прысеў на дыбачкі ля будана. Толькі спіною адчуў салому, перад вачыма цурчэла вада, скакалі белыя шарыкі. Лацін стаяў у кашулі каля каня (фуфайку ён здзеў і накрываў ёю мокрую жывёліну). Больш нічога не было бачна.

«Прастудзіца!» — мільганула ў галаве старшыні, і ён здзівіўся, што думае пра нямога.

Што б ні стала пасля, гэты град прынясе няшчасце — змалоціць збажыну, пакалечыць садавіну; тады і людзі скажуць: «Пры старым старшыні збіралі, пры старым было добра, а гэты не можа берагчы дабра».

— Перастань жа ты нарэшце, перастань жа ты! — крыкнуў уголас Продан.

Сам не ведаючы для чаго, ён падняўся, выпрастаўся. Нейкі момант пастаяў, нібы ў забыцці. Ледзяныя гарошыны секлі яго па твары і плячах, вада сцякала за каўнер, бегла па целе, ён глядзеў бяздумна і не варушыўся.

— Якраз цяпер ты непатрэбен, якраз цяпер! — зноў крыкнуў Продан і нечакана вылаяўся; засаромеўся самога сябе, кінуўся бягом праз лужыны, не гледзячы, куды ступае, не азіраючыся назад.

Навокал усё плыло. Ён натыкаўся на раскіданыя калы, заблытваўся нагамі ў гарбузніку і агурэчніку. Нехта прайшоў паўз канаву сагнуўшыся, задыхана праклінаючы: «У зямлю нас загнаць хочаш, ліха тваёй матары!» — і пабег да вадасховішча. Ніколі раней Продан не бачыў такога граду.

У гразі ляжалі паламаныя сцябліны, недаспелыя памідоры, рамкі парнікоў валяліся без шкла, на кучах гною бялеліся параскіданыя рагожкі. Усё было ўдратавана ў гразь, усё было абабіта.

«З агародам кончана. Прыйдзецца пачынаць спачатку».

Ён пачакаў, паглядзеў — нідзе не праяснялася. Рукі і мускулы ног яго дрыжалі. «Хоць бы да збавыны не дабраўся, — падумаў. — Іначай будзе зусім кепска!»

Але калі выйшаў да канавы, калі ўбачыў густую сетку дажджу, што навісла над полем, гэтая апошняя надзея імгненна растала. Нешта чорнае і вялікае абярнулася перад ім — рухнула агароджа; ён не адразу зразумеў, што зноў усхадзіўся вецер. Паміж ледзяных гарошын часцей заснавалі светлыя ніткі дажджу. Пад імі — прамоклы, скалелы — Продан дайшоў да канца агарода, сеў на дарозе. Са

здзіўленнем заўважыў, што над вялікім абшарам збажыны толькі цяпер пачало святлець. Ад буйнай каласістай пшаніцы з краю поля не засталася і следу.

Ён падхапіўся і адразу ж ускочыў у ілісты нанос. Калі ногі ўехалі па костачкі, прыпыніўся, паглядзеў на паваленыя расліны. Зямля прыліпала да ног, квактала пад ім; узбухлая рака шумела ў вушах. Недзе над грэбнем Шанкуліцы выглянула змучанае неба. Мокры запаведнік свяціўся там шызым, мяккім і цёплым бляскам. Нібы нічога перад гэтым не здарылася — не было граду, не было загнана ў зямлю столькі добра.

Нехта шлёпаў па дарозе босымі нагамі. Продан павярнуўся, прыслухаўся. Сэрца яго тахкала неспакойна.

Крокі набліжаліся марудна — цяжкія, нецярплівыя, — крокі чалавека, які нешта згубіў і шукае. Чалавек спыніўся, пачакаў, ступіў яшчэ крок. Але голасу не падаў. Тады за ім азвалася жанчына.

— Гэй, ідзі сюды! — крыкнула яна. — Ён тут.

Продан маўчаў.

— Ідзі прывядзі яго, чаго стаіш! — сварылася жанчына, толькі цяпер ужо цішэй — чалавек, да якога яна звярталася, быў, напэўна, зусім блізка.

У адказ ёй пачулася сіплае:

— Ы-ы-ы!

Продан схамянуўся. Нізка над зямлёй дымілася рэдкая пара. На дарозе стаяла ў гразі тая самая маладая жанчына з будана, у падагнутаі з аднаго краю спадніцы, і выпрабавальна глядзела на яго сваімі карымі вачыма. Яна падхапіла рукою хустку, што ссунулася на плечы, і затрымала руку высока

на грудзях; выгляд яе быў спалоханы. Трошку далей стаяла другая, старэйшая, але яна глядзела ўніз, толькі варухнула плячом.

Здаду цяжка ступаў нямы.

«Лацін,— падумаў Продан.— Ідзе мяне шукаць».

Ён не мог паверыць, што той патурбаваўся аб ім, і нават падняў жанок. Можна, таму, што ведаў яго сілу, а можна, і таму, што нямы не хаваў сваёй нянавісці. Калашыны ў нямога былі закасаны да каленяў, ногі з гразі ён выцягваў паволі, нібы мясіў яе.

— Ы-ы-ы! — дакрануўся да пляча старшыні Лацін.

Продан павярнуўся, выцягнуў ногі з клейкага месіва, расправіў плечы. Вочы яго былі вільготныя. Ён выцер рукі і сказаў:

— Нічога са мной не здарылася. Я і сам ужо хачеў вярнуцца. Хадзем! Пяройдзем праз мост і там выйдзем на Рымскі шлях.

Ён пайшоў, следам пакрочыў Лацін. З абочыны дарогі цягнуліся галіны кізілу, дыхала свежасцю, пахла трава. Па мяжы скакалі дзве пліскі, паварочвалі галоўкі і баязліва чакалі, пакуль іх абмінуць.

— Што было, тое было! — пачуўся мяккі жаночы голас; яна стаяла непадалёк і падымала сцябло паваленага сланечніку. Продан уздрыгнуў, глянуў і, сустрэўшы ў яе вачах заклапочаны дакор, апусціў галаву.— Усё з нас і ўсё для нас.

Пачынала змяркацца, ад ракі наплываў густы сіні морак, атуляючы на беразе невысокія клёны.

А калі вярнуліся дадому, над Шанкуліцай свяціла вячэрняя зорка. Конь быў потны, яго тут жа

распрэгли. Продан пайшоў у хату, каб пераапануца, але спаць не лёг, аблакаціўся на стол.

«Вось і скончана са мной, усё скончана!» — паўтараў ён.

Апоўначы ўстаў, запаліў лампу, адчыніў акно. Калі ён ўжо высыпаў поўную попелніцу попелу і зноў сабіраўся дастаць каробку з цыгаркамі, нехта пастукаў. Продан шмаргануў занавеску, высуўся і паглядзеў у цемру.

— Хто тут?

— Ы-ы-ы! — азваўся на сваёй мове Лацін.

З ціхім скрыпам адчыніліся і зачыніліся дзверы.

— Што здарылася, Лацін? — здзіўлена запытаў Продан.

Нямы не адказаў. Толькі вочы яго блішчалі мяккім, цёплым бляскам; гэта больш за ўсё ўразіла старшыню: у іх не было ранейшай нянавісці, на твары яго не было жорсткасці. Лацін сунуў руку ў кішэню кажуха, працёртага на локцях і каля каўняра, сунуў яшчэ глыбей і выцягнуў поўную жменю арэхаў.

Продан разгубіўся.

— Ды ты... што надумаўся?.. — сказаў ён, праглынуўшы востры камяк. — Не трэба. Бач, які ты чалавек!

Нямы высыпаў арэхі на стол, хапіў яго жылістымі пальцамі за кісць рукі, лёгка паціснуў. Потым паказаў галавой на акно — там чарнела ноч. Кіўнуў яму, каб лажыўся, і зачыніў за сабою дзверы.

— Добра, добра, — ледзьве мог вымавіць Продан.

Ён устаў, пагасіў лампу і, як толькі заглохлі крокі нямога, ціха выйшаў на двор.

Іван Острыкаў

Пятнаццаць мінут любві

Пакрой быў непрыветлівы і халодны: толькі голы стол і два крэслы пасярэдзіне. Тут ніхто не клапаціўся пра ўтульнасць. Златка здзівілася, што на вокнах няма кратаў. За чыстымі шыбінамі яна ўбачыла старую, счарнелую цагляную сцяну. Дошкі на падлозе мякка жаўцелі.

«Прымушаюць мыць дошкі шчоткай», — адразу ж здагадалася жанчына.

Дзверы насупраць расчыніліся. На кароткае імгненне Петэр спыніўся на парозе. Памкнуўся быў усміхнуцца, але вусны

яго неяк хваравіта і горка скрывіліся. У Златкі сціснула горла. Яна не бачыла яго сорак два дні — з таго часу, як пачалося следства. Яна не адважвалася зірнуць яму ў вочы. Глядзела на памяты каўнер яго кашулі, якая была неахайна зашпілена, без гальштука. «Аслабеў», — падумала яна, і ёй стала яшчэ цяжэй. Зрабіла крок наперад. Муж зрабіў два крокі і таксама спыніўся. Паміж імі было ўсё яшчэ многа месца — стол, крэслы. Спакойна і неахвотна ўвайшоў міліцыянер, зачыніў дзверы, падышоў да акна, абапёрся спіною на падаконнік, паправіў пальцамі казырок сваёй фуражкі.

— Добры дзень! — сказаў Петэр і няўпэўнена працягнуў руку.

Златка ўпершыню зразумела значэнне гэтага прывітання. Што добрага можа прынесці ёй гэты дзень? А наступныя? Рапэнне, якое яна ўпарта паўтарала ўсе бяссонныя ночы, зноў авалодала яе свядомасцю. Яна сціснула вусны, рашуча пайшла наперад, працягнула руку. Яго пальцы, на дзіва чужыя і неспакойныя, спяшаліся хутчэй выслізнуць з яе далоні. Яна іх не затрымлівала.

— Можаце сесці, — заўважыў міліцыянер.

Яны селі. Петэр выцягнуў цыгарэты і запалкі. Запытальна паглядзеў на міліцыянера. Фуражка кіўнула. Петэр чыркнуў запалкай, але яна не запалілася. Пры паўторным чырканні ўспыхнуў з шыпеннем маленькі агеньчык, дзёрзкі і яркі, зусім не падобны на ўсё шэрае, што было навокал. Далоні мужа ласкава прыкрылі яго, нібы хацелі захаваць ад нечаканага ветрыку. Яна пазнала гэты яго жэст. Тут не было ветрыку. Нават было празмерна ціха і спакойна. Вецер быў толькі ў ёй самой — суровы,

злосны, ледзяны. Златка прагна ўцягнула дым. Ён дом ужо згубіў пах тытуню, які адзінаццаць гадоў напаўняў яго. Нават самой сабе яна не хацела прызнавацца, што гэтага паху ёй не хапала.

— Як дзеці? — спытаў Петэр.

У яе паглядзе бліснулі злосць і холад. Першы раз яна сустрэлася з яго вачыма. Ён апусціў галаву, згорбіўся. Яна збіралася сказаць, што Надзя плача кожную ноч, што Любча адразу ж стаў маўклівы, замкнёны і што ён не выходзіць нават гуляць са сваімі сябрамі. Вырашыла была не берагчы яго ад нічога, таму што і ён не ўбярог яе. Ні ад шэпту супрацоўніц з прамкамбіната, якія размаўлялі ціха ў яе прысутнасці, быццам у пакоі ляжыць цяжкахворы. Ні ад нечаканай дапамогі, якую выдаткаваў ёй прафком, і ад якой яна адмовілася.

— З дзецьмі ўсё добра, — адказала суха.

Ён усё сядзеў з пахіленай галавой і паніклымі плячыма. Пальцы трывожна поўзалі па цвёрдым сталі. Ён не варушыўся, але яна раптам амаль адчувальна заўважыла мяккія кудзеркі ў яго на лбе, там, дзе пачыналіся валасы. Нечаканае жаданне пагладзіць яго напалохала. Цёплы жаль хлынуў у грудзі, задушыў ледзяны вецер. Адзінаццаць год сумеснага жыцця і двое дзяцей — усё гэта не можа прайсці непрыкметна. Ён заварушыўся на крэсле, а ёй здалося, што Петэр хоча стаць на калені. На імгненне ўявіла, як ён поўзае па падлозе і мае дошкі шчоткай.

Міліцыянер крануўся з месца і пачаў хадзіць па пакоі.

Златка праглынула слёзы, і яе затуманены пагляд паступова праясніўся. Яна яшчэ любіла яго!

Любіла яго цяпер, калі ён быў няшчасны і бездапаможны, любіла нават мацней, чым тады, калі ён быў вясёлы і самаўпэўнены. Заўважыла, што на цаглянай сцяне ўецца зялёны парастак нейкай травы. Адкуль ён бярэ сілы для жыцця? І ўсё ж нельга адкладваць. Трэба яму сказаць. Для гэтага яна і прыйшла.

Петэр нібыта прачытаў яе думкі і паспяшыў апярэдзіць яе.

— Адвакат гаворыць, ёсць надзея, што мяне асудзяць умоўна.

— Няўжо? — У яе голасе не было ні кроплі цікавасці.

— Пайду працаваць у каменяломню. Пакрысе ўсё ўладкуецца. Мне не трэба многа грошай.

Ці мела гэта значэнне, колькі яму трэба грошай? Хіба можна было ўсё аданіць, за ўсё заплаціць? Яна не хацела распытваць, што ён зробіў з тымі грашыма, таму што баялася адказу. Яна палічыла б за лепшае не паехаць на мора, не купляць «Трабанта», не мець новага паліто, толькі б ніколі не быць у такім становішчы. Ніколі! А яна? Што яна рабіла ў той час? Трэба было зразумець, здагадацца, што продаж спадчыннай маёмасці ў яго родным сяле — гэта толькі пустая выдумка. Трэба было спыніць яго, прымусіць ва ўсім прызнацца. Не толькі яго аднаго была віна.

Адкрыццё, што і яна вінавата, неяк дзіўна яе супакоіла. Цяпер усё выглядала прасцей і лягчэй. Яна не пакіне яго ў такі момант, калі ён слабы і бездапаможны. Не нанясе яму ўдару, калі ён упаў і яму неабходна падмацаванне. Яны абое ўсё пачнуць спачатку. Як калісьці. Калі ў іх быў толькі адзін

жалезны ложка і адна электрычная плітка. Спачатку ён будзе працаваць у каменяломні, а потым, відаць, яму дадуць лепшую работу. І яна магла б узяць што-небудзь звышурочнае дадому. Напрыклад, шыць дзіцячыя фартушкі. Пасля таго як яна прыйдзе з прамкамбіната, пасядзець яшчэ чатыры гадзіны — гэта не многа. Надзя ўжо амаль дарослая. Падменіць яе ў хатняй гаспадарцы. «Трабант», вядома, прададуць. Яны ўдваіх...

Яна захацела падбадзёрыць яго і ўсміхнуцца, але ён не глядзеў на яе.

На канцы цыгарэты было ўжо замнога попелу. Яна пашукала вачыма попельніцу — у пакоі яе не было. Моцна трымаючы ў пальцах сваю цыгарэту, Петэр вынімаў запалкі. Гэты занятак захапіў яго ўсяго. Твар Петэра быў спакойны і засяроджаны. Раптам Златка адкрыла, што яна ніколі добра не ведала гэтага чалавека. Што адзінаццаць гадоў ён трымаў паміж ёю і сабою нейкую празрыстую перагародку, якую нельга было прабіць. За гэтай перагародкай ён усміхаўся адначасова ласкава і холадна. У яго было сваё, схаванае ад яе жыццё. Ён не хацеў дзяліцца з ёю сваімі думкамі. Чаму ж цяпер ёй трэба было падзяліць з ім пакаранне? І самае галоўнае — дзеці. Што яна магла ім сказаць? Хіба мела яна права і іх прымусяць насіць незаслужаную ганьбу і сорам? Які дзіўны і складаны свет! Чалавек адчувае, што ён аплецены рознымі сувязямі, якія цягнуць яго ў розныя бакі. І каб захаваць адны, непазбежна трэба разарваць другія. Не, яна не адмовіцца ад свайго рашэння.

— Я... — цвёрда пачала яна.

— Што? — трывожна перапыніў ён яе.

Вочы яго ліхаманкава шукалі сустрэчы з яе вачыма. Попельны канец цыгарэты ўпаў на падлогу і не рассыпаўся. Петэр вінавата зірнуў на міліцыянера. Фуражка паківала незадаволена. Петэр нахіліўся і паспрабаваў сабраць з падлогі попел. На стала засталася толькі адна яго рука, якая неспакойна ўздрыгвала і здавалася неяк асабліва самотнай.

Не. Не было ніякай празрыстай перагародкі, якую нельга было прабіць. Яна сама яе прыдумала. Вось цяпер, у гэтую хвіліну, таму што раўнавала яго да ўсяго. Нават да яго цыгарэты. Таму што хацела, каб ён бесперапынна думаў пра яе, як і яна думала пра яго.

Калі ён выпрастаўся, Златка скончыла перапыненую фразу.

— Як-небудзь я спраўлюся. Ты не думай пра нас. Прафком мне даў дапамогу.

Ён уздыхнуў з палёгкай. Пацягнуўся да яе рукі, але не паспеў дакрануцца. Паміж дзвюма рукамі на стала была вельмі маленькая адлегласць, меней за далонь. Калісьці гэтыя дзве рукі любілі і песцілі адна адну, іх пальцы спляталіся да болю, далоні моцна прыціскаліся адна да адной, каб выгнаць нават паветра, якое іх раздзяляла. Рука жонкі засынала ў руцэ мужа даверліва, утульна, як птушка ў гнязде.

— Калі ты можаш... — пачаў Петэр, але не знайшоў сілы працягваць.

Міліцыянер быццам бы зразумеў, што ён хоча сказаць нешта важнае, таму напаміў:

— Час канчаецца. Засталася адна мінута.

Магчыма, яму не трэба было ўспамінаць пра час. Менавіта пра час Златка не хацела думаць. Таму

што халодны і абьякавы час цячэ безупынна і ніколі не можа вярнуцца. І тое, што было, ніколі не вернецца. І хаця яна і любіць яго цяпер, яна ніколі б не змагла любіць яго па-ранейшаму, таму што ён ашукаў яе давер. Калі яна і вінавата, дык толькі ў тым, што празмерна давярала яму, што паверыла ў нечаканае паведамленне пра смерць нейкага незнаёмага дзядзькі, які пакінуў вялікую спадчыну недзе ў далёкім сяле. Усё можна дараваць, толькі не крыўду.

Час канчаецца. Ён застанецца тут. А яна пойдзе на вуліцу і зноў будзе сярод нябачнага воблаку сорама, якое ён стварыў вакол яе. Гэтае воблака не дае ёй ясна бачыць твары людзей, таму што яна не асмельваецца глядзець ім у вочы. Не асмельваецца сустракацца вачыма са сваімі дзецьмі, таму што не можа нічога ім растлумачыць.

Златка ўстала. Голас яе быў сухі і незнаёмы.

— Я падам заяву на развод.

Ён уздрыгнуў, але ў яго позірку не было здзіўлення. Ён чакаў гэтага. Патушыў цыгарэту. Сунуў запалкі сабе ў кішэню.

— Час скончыўся, — абвясціў міліцыянер аднекуль здалёк, можа з таго канца свету. — Развітайся.

Не. Час не скончыўся. Ён толькі цяпер пачынаўся. Жорсткі і суровы час, калі яму трэба будзе жыць без яе, а яна ніколі не адчуе ў доме пах яго цыгарэт. Яна не чакала, што ёй стане так балюча, калі яна скажа аб сваім рашэнні. І ўсё ж здарылася неппраўнае, і нішто ўжо не магло дапамагчы. Гэта вельмі страшна, што ніколі нельга вярнуць час назад.

Двое стаялі адзін насупраць другога, а яна не адважвалася працягнуць яму руку, таму што баялася, што яе рука захоча застацца ў яго руцэ.

— Развітвайцеся, — напамніў міліцыянер.

Жонка кінулася ў абдымкі мужа, прытулілася да яго і расплакалася на яго плячы. Яго рука няўмела гладзіла яе па спіне.

Міліцыянер насунуў глыбей фуражку, пакашляў, пачакаў яшчэ некалькі секунд, потым асцярожна паспрабаваў разняць іх.

— Час скончыўся, — паўтараў ён. — Час скончыўся.

Серафім Севярняк

Слова каваля

Спачатку яго рукі проста не заўважылі. Нават намеснік старшыні Іван, якога за чырвоны колер твару ўсе называлі Макам, у першае імгненне нічога не зразумеў і глядзеў на яго пустым невідучым позіркам. Падману не было: вунь там, у самым канцы залы, высока ўзняў сваю чорную мазолістую руку каваль Харызан. Адзін яго палец быў такі доўгі і крывы, што вытыркаўся з астатніх, бы святы з царкоўнага іканастаса.

Кіўнуўшы ў той бок, Іван абвясціў:

— А зараз павіншуе ўсіх Зані-каваль...

Каваль ускінуў свае нахмураныя чорныя вочы:

— Я не буду нікога віншаваць... Толькі прашу слова!

Святочны гоман не сціхаў. Нехта азваўся:

— Пачакайце ж! Пацярпіце, і мы пачуем, што скажа наш маўчун!

Але гэта не памагло. Тады ўзняўся старшыня кааператыва Антон Гырдзеў. Высокі, плячысты, з поўным і круглым, нібы месяц, тварам, ён замахаў рукою і адразу, як касой, зрэзаў шум.

— Стойце, людзі! Давайце паслухаем, што нам скажа Харызан.— Гырдзеў памаўчаў, на твары яго прамільгнула лёгкая хітраватая ўсмешка.— Чалавек адважыўся ўзяць слова, дык не перабівайце яго. Давайце паслухаем, а то ён увесь час маўчыць і маўчыць...

— Праўда гэта, што маўчаў,— нібы рэха, адгукнуўся каваль.— І заўтра буду маўчаць, таму што такі я ўжо ёсць, але сёння хачу выказаць усё, што цісне мяне знутры і не дае спакойна ні есці, ні піці...

Гоман зусім сцішыўся. Людзі, якія ўжо крыху выпілі, шчырыя, добразычлівыя, паставілі свае шклянкі на стол і, пачаўшы маўкліва жаваць, утаропіліся вачыма на камлюкаватую, прыгорбленую постаць каваля. Харызан быў дзіваком — такім яго ведала ўся вёска. Малыя нават пабойваліся яго. Не многім шанцавала пачуць ад яго хоць слова, але ўпільнуць ён мог вельмі востра. Гаварылі, што ён з малых год застаўся сіратаю. Харызан усё ж вывучыўся рамяству і не гнуў ні перад кім спіны, і таму яго паважалі людзі. Уласнай кузні каваль не меў ніколі. Неяк пасля Дзевятага верасня падаўся ён у

горад на будоўлю, але вярнуўся праз месяц. Прызначылі яго галоўным на кузні адразу, як заснавалі кааператыўную гаспадарку, і з таго часу Харызан рамантуе абагулены інвентар. У вольны час па ўласнаму жаданню ён рабіў новыя калёсы, якія каціліся па дарозе так мякка і бязгучна, як маўкліва і загадкава хадзіў сярод людзей іх майстар.

Сказаўшы першыя словы, Харызан змоўк, напэўна спалохаўшыся і шкадуючы ўжо, што ўзняў руку. Ён крыху нахіліў сваю пасівелую галаву, быццам хочучы адшукаць патрэбныя словы ў газеце, разасланай на святочным сталe.

— Дык сказаў я, што заўтра зноў буду маўчаць. Як учора, як пазаўчора, як усё жыццё... — паўтарыў чамусьці каваль. — Але сёння хачу сказаць некалькі слоў вась пра гэтага чалавека!..

Каржакаватая прыгорбленая постаць каваля пасунулася наперад, а ягоны крывы чорны палец нібы выпрастаўся, паказваючы на старшыню Антона Гырдзева. Над сталом пранёсся глухі, прыцішаны шэпт. Вочы ўсіх глядзелі цяпер туды, куды паказвала рука каваля. А сам Гырдзеў здзівіўся, на яго твары з'явілася знаёмая шчырая і хітраватая ўсмешка.

— Дык ты папярэдзіў бы мяне раней, майстар! — сказаў Антон Гырдзеў. — Я ж не ведаў, што ты будзеш крытыкаваць мяне якраз сёння і перад усім народам!..

— Я не буду крытыкаваць, — супакоіў яго Харызан.

— Але ж тады людзі скажуць, што Антон даў слова кавалю, каб той яго хваліў...

Сяляне весела і дружна зарагаталі, было нават

чутно, як дрыжаць ад моцнага смеху шклянкі на сталі. Каваль стаяў усё гэтак спакойна і нерухома. Ён толькі выпцягнуў, як салдат, рукі па швах сваіх новых крамных штаноў і выгукнуў хрыплым, ненатуральна высокім і трывожным голасам:

— Людзі! Не смейцеся! Не смейцеся з таго, што мне хочацца плакаць... Ці ад гора, ці ад радасці— я і сам не ведаю. Аднак вось тут,— Харызан паклаў рукі на грудзі,— вось тут адбылося нешта. Назаўсёды. На ўсё жыццё!..— У вачах каваля і сапраўды паказаліся слёзы. Ён расшпіліў каўнер сваёй жорсткай кашулі і зноў замахаў рукой на Гырдыева, нібы хочучы таго спалохаць.

— Гэты чалавек прымусіў мяне паверыць!

У зале стала зусім ціха. Можна было нават пачуць, як цікае вялікі насценны гадзіннік, што застаўся на ўспамін ад былой хаты-чытальні. А каваль гаварыў усё гэтак жа суха і трывожна:

— Чаму я ніколі і ні ў што не верыў за ўсё жыццё? Пяцьдзесят і дзевяць гадоў хаджу па зямлі. Палову стагоддзя глытаю сажу і махаю молатам. Сваімі рукамі зрабіў тысячу новых калёсаў. Чатыры тысячы колаў пішуць сляды на дарогах...

Каваль спыніўся. Хуценька агледзеў людзей, быццам шукаючы падтрымкі, і працягваў:

— Я тут амаль што самы старэйшы. Няхай мае равеснікі скажуць, што тут было перад тым, як мы пачалі сябе помніць, перад тым, як мы сталі людзьмі звацца... Бацька мой забіў свайго брата на мякы за адну лапінку зямлі. Маці сваю не помню: яна збегла на заробкі ў іншыя вёскі. Калі мне споўнілася дзевяць год, прывялі ў Жыцень, каб навучыць рамяству. Майстар ужо ля самых варот уляпіў мне

аплявуху. «Калі не ўпадзе, утрымаецца на нагах, тады вазьму яго», — казаў. Не ўпаў я... Дваццаць гадоў быў вучнем, а калі вытрымаў экзамен, — не было грошай, каб адкрыць майстэрню. Усё жыццё бачыў адно і тое ж: чалавек б'ецца, як рыба аб лёд, а есці няма чаго... Нават і тады, калі ўсё абагулілі. Старшыня і рахункавод, якія былі ў нас тады, пабудавалі сабе новыя хаты, а на працадзень выдалі адзін леў. Але аднойчы прыехаў з Жыцця, з горада, вось ён, Антон. Ніхто яго не прымушаў, самі яго запрасілі, каб уладкаваў нашы справы. У першы ж дзень ён зазірнуў у майстэрню. Паглядзеў, папытаўся, як усё робіцца, хто сюды заходзіць, для чаго патрэбна тая ці іншая рэч, і пайшоў сабе. На парозе спыніўся.

— Чаму не прыладзіце як след вароты? — спытаў. — І непрыгожа, і скразняк даймае. Прастудзіца можна.

Я маўчаў. Ды і што я мог яму адказаць. Колькі мы бачылі іх, такіх вась: «Непрыгожа... Скразняк...» Гаварыць складна кожны ўмее. А не красці, адвучыць людзей ад злосці, ад прагнасці — гэта зусім іншае...

— Цяжка, — адказаў я, — адрамантаваць. Прагнуў вушак...

Раней ніхто і ўвагі не звяртаў на зламаныя вароты. І вась ён узяў, значыцца, малаток і жменьку цвікоў і прыладзіў вароты. Сам старшыня. І пайшоў сабе. А я глядзеў, рот раскрыўшы, і нават дзякуй не сказаў. За тое, што сапраўды ў майстэрні стала і прыгажэй, і вецер больш не дзьмуў. Ці так усё было, Гырдзеў?

Старшыня сур'ёзна і засяроджана глядзеў ку-

дысьці перад сабой. Ён так пабялеў, што, здавалася, укалі яго, дык і кроў не пальцеца. Пачуўшы раптоўнае пытанне каваля, ён спахапіўся.

— Забыў ужо,— прагаварыў Гырдзеў.— Але калі ты помніш, дык так, напэўна, і было.

— Так было! — Каваль абвёў шырокім позіркам усіх, хто сядзеў за сталом. У вачах, заўсёды хмурных і строгіх, было нешта мяккае і ўмольнае.— Людзі! — працягваў ён.— Чалавек гэты тады нам адрамантаваў вароты майстэрні, а я ўжо чатыры гады ўсё чакаў такога вось Антона Гырдзева, каб пазбавіцца ад усяго нядобрага. Каб больш не кралі, не хлусілі народу, каб выйшлі на правільны шлях... Не хадзіў я ніколі ў царкву і не кемлю нічога ў нябесных справах, таму і не веру я ні ў пекла, ні ў рай, але тое, што было раней, на маю думку, ёсць грэх! Грэх гэты чалавечы, грэх чалавечай душы... І вось, бачыце, справы ў нас ідуць добра, ды і людзі сталі лепшымі, усё новыя і новыя пабудовы ўзводзім, а я маўчаў. І ў галаве маёй адзін чарвяк усё круціцца, нібы свердзел: «Хто іх ведае, колькі яны ад гэтага сабе ўхапілі? Прыйдзе час, і даведаемся, хто паласаваўся агульным мёдам!» А колькі клопату было, калі будавалі новы клуб. Работа ж такая — ні дзяржаўная, ні кааператыўная. Самаабкладанне. Хто пракантралюе — адкуль, што і куды ідзе. Старшыня клуба — настаўнік. Ведае сваю справу — вучыць дзяцей, а падлічыць усё як след, гаспадарыць — не умее. Дык гляджу я, значыцца, узвялі сцены, збілі гарышча, зрабілі дах, і ўсё добра! Пасля прывезлі кнігі, закруцілі кіно... Гляджу я на ўсё гэта і думаю сабе: калі хто не ўтрымаецца, паквапіцца на народнае дабро, дык такому злодзею раструшчу каваль-

скім молатам руку. А потым закончылі і гэтую залу, і сцэну, і вось збіраемся тут, каб сустрэць яшчэ адзін Новы год. Ад кожнай хаты прыйшоў чалавек, прыйшлі і па двое. І я вось тут, значыцца, і Гырдзеў тут... Ды і Мак, які вельмі любіць выхваляцца, расказаць пра сябе, і той прыйшоў сюды. Нават і касіразам з намі...

Харызан-каваль змоўк. Паправіў далонню свае ў скалмачаныя сівыя валасы, пастаяў крыху моўчкі. Потым зноў загаварыў павольна, цішэй, нібы вінаватым голасам:

— Казалі, што тырнаўскі астрог ператварылі ў музей, бо няма каго там трымаць. Няма зладзеяў. Я не верыў. Пайшоў у Тырнава. І ўбачыў: у астрозе, у якім за забойства сядзелі па дваццаць чатыры гады і дзе памёр мой бацька, цяпер — музей. Таму што там пакутавалі і палітычныя... Праўда, я не вельмі-то разабраўся ў тым музеі. Я ж непісьменны, і, калі б захацеў прачытаць усе надпісы, трэба было б прастаяць там ажно тыдзень...

За сталом нехта памахаў рукою. «Цік-так, цік-так», — чулася мернае ціканне гадзінніка. Адна з жанчын скінула белую хустачку і стала размахваць ёю — у зале было вельмі душна. Каваль стаяў, быццам бы нікога не бачачы, доўга маўчаў, але ніхто не азваўся, ніхто не перабіў яго думак, якія з такой цяжкасцю нараджаліся.

— Пакінуў, значыцца, добрую службу ў горадзе і прыехаў сюды да нас... А казалі, што быў не апошнім чалавекам у горадзе. — І хоць каваль не назваў прозвішча, усе зразумелі, што ён гаворыць пра Гырдзева. — Праз год прапанаваў, каб я ўступіў у партыю. За тое, што быў працалюбівым і сумленным.

І паручыцельства даў мне. Усе людзі, як адзін, галасавалі за мяне. А я ўсё маўчаў сабе і думаў: дзе яшчэ знойдзеш такога чалавека, які б жыў і вырас у горадзе, нажыў там сабе горб, а пасля прыехаў гнаць дзікасць і адсталасць з нашых палёў, і ўсё задарма, без якой выгоды!.. І доўга я мог бы думаць сабе і, прыйшоўшы сюды ў гэты вечар, так бы і рота не адкрыў, каб не пачуў аднойчы, што ён казаў сваёй жонцы. Не падслухоўваў я, выпадкова ўсё здарылася... З малых год звычка ў мяне: задумаўца, адкуль узялося тое ці іншае слова. Стаю ўвесь дзень у майстэрні, грукаю молатам і маўчу. Маўчу і думаю: адкуль, скажам, узялося слова «сэрца». Пэўна, ад сярэдзіны, бо сэрца ў чалавека ўнутры, усярэдзіне. Так і пра іншыя словы. А жонка Гыр-дзевы, наша бібліятэкарка, вучылася па славеснай частцы, і часам я заходжу да яе ў бібліятэку спытацца, адкуль тое ці іншае слова. Неяк я папрасіў яе праверыць у кнігах, адкуль узялося слова «жыта». І вось пайшоў я да яе, каб даведацца, што яна там адшукала. Толькі ўзяўся за дзверы, пачуў голас Антона. Гавораць, значыцца, між сабою муж і жонка. А чарвяк у маёй галаве заварушыўся і пачаў даўбсці: «Пачакай, пастой за дзвярыма. Муж жа жонцы сваёй нешта гаворыць». Я і застаўся ў калідоры. Чую, як яна кажа яму, што ён страшэнна стаміўся, у яго цёмныя плямы пад вачыма, што яму трэба ехаць на курорт адпачыць...

«Які шчэ курорт? — здзівіўся Антон. — Трэба рыхтаваць баланс, хутка справаздачны сход... Адзін час было ўжо лягчэй. Можна было лёгка памерці. А памерці мы былі заўжды гатовы. Цяпер значна цяжэй: ці змарнатравім, як кепскія дзеці, усё, што

пакінулі нам тыя, хто загінуў у барацьбе, ці памножым. Цяжка! Народу цяжка, многія не вераць, кожны прывык цягнуць усё сабе. Ад нас чакаюць большага, лепшага. І правільна чакаюць. Мы цяпер у самым цэнтры, усё роўна як вожык у бітоне. Звонку ўсё бліцчыць, а сцены высокія, гладкія, выхаду няма...»

Харызан зноў паклаў рукі на грудзі.

— Вось які ў нас, значыцца, чалавек. І таму вось тут і здарылася нешта. І ўспомніў я, сам не ведаю чаму, яшчэ аднаго чалавека. Сустрэўся з ім на будаўніцтве, куды раней хадзіў у пошуках шчасця. Атрымаў я тады першую зарплату, зірнуў і далонь — малавата грошай. Склаў я свае рэчы. А той быў на будаўніцтве па партыйнай лініі. Прасіў, каб я застаўся, угаворваў мяне — маўляў, усё яшчэ палепшыцца, у першы месяц не бывае добрай зарплаты. А я не слухаў яго, пайшоў... Спатрэбілася дзесяць год, каб я паверыў чалавеку. І думаю сабе: чаму раней не сустрэў такога чалавека, у маладыя гады. Магчыма б, многае зразумеў бы інакш і не хадзіў бы маўкліва, як камень, па зямлі. Мог бы ажаніцца, меў бы дзяцей...

Каваль паглядзеў на вялікую шклянку з віном, што стаяла перад ім. Ухапіў яе абедзвюма рукамі, так, як бяруць ступу, у якой насыпана зерне, і рушыў да старшыні. Падышоў да яго і спыніўся. Узняўся і Гырдзеў.

— Хачу выпіць з Антонам адну шклянку віна, — сказаў вельмі ціха і ўрачыста Харызан, — і папрасіць у яго прабачэння... Забыў сказаць, што яго жонка ў той дзень растлумачыла мне, адкуль узялося слова «жыта». Было стараславянскае слова

«жыці», што па-нашаму азначае «жыць»... Дык «жыта» паходзіць, значыцца, ад слова «жыццё»... Зямля ўзрасціла жыта, зямля ўзрасціла і жыццё. Дык, можа, таму мы такія маўклівыя людзі, што не шукаем лёгкай работы, робім заўсёды найцяжэйшае! Вып'ем за Антона! Таму што такіх партыйцаў, як я, многа, а камуністаў — менш. За іх і хачу выпіць, за сапраўдных камуністаў! Бывайце здаровы!

Каваль уздыхнуў і адным махам выліў шклянку ў горла. Усе бачылі, што гэта яму цяжка далосся, бо не прывык ён выпіваць. Пасля выцер далонню вусны, зноў агледзеў усіх і сказаў, бы злуючыся на каго:

— Гэта і ёсць маё слова!

Людзі з палёгкай уздыхнулi, адкінуліся на спінкi крэслаў. Некаторыя прыўзняліся, чокаючыся сваімі шклянкамі. Аднекуль здалёк данесліся гукі музыкі. Гэта на плошчы ля новага клуба моладзь танцавала святочнае хора.

Іярдан Тодараў

Прамова ў абарону любві

Б

алеў прысеў за кустом цярноўніку, намагаючыся суняць частае дыханне, прыслухаўся. Птушкі быццам бы змоўклі. Супакоіўся і лес. Сюды толькі далятала ледзь чутнае цурчанне горнага ручая... Неўзабаве падзьмуў ветрык. Ён пачаў гойдаць вяршаліны дрэў, і на плечы паляўнічага пасыпалася ярка-чырвонае лісце. Затым усё зноў сціхла. Тады Балеў выразна пачуў аленевы крокі. Рагаты, відаць, пераломваў сваімі капытамі сухія галінкі і набліжаўся...

Балеў прыўзняў стрэльбу. І вось бліжэйшыя кусты расунуліся, і вочы паляўнічага сустрэліся з мутнымі цікаўнымі вачыма жывёлы. Балеў сціснуў зубы... Але, перш чым ён націснуў на спуск, грывнуў стрэл. Алень уздрыгнуў, крутнуўся і маланкай знік у гушчары...

Поўны злосці, Балеў ускочыў і пабег у тым кірунку, адкуль пачуўся стрэл. Чалавек, які страляў, быў, пэўна, непадалёку. Балеў пераскочыў ручай і ўскараскаўся на супрацьлеглы бераг. Хутка апынуўся на невядомай яму дагэтуль лясной сцежцы. Яна вілася па схіле гары і знікала сярод высокіх грабаў. Не раздумваючы, палез угору. Але нікога не сустрэў. Таямнічы стралок нібы скрозь зямлю праваліўся...

Стаміўшыся ад шпаркай хады ўгару, Балеў сеў на траву. Ён увесь узмакрэў, калені дрыжалі ад зморы.

— Шкада, што столькі часу дарэмна патраціў, — уздыхнуў у роспачы Балеў.

Атрымаў дазвол забіць алень, два дні матаўся ў гэтым далёкім кутку Балкана. Але яму не шанцавала!.. Жывёлы кожны раз палохаліся і так хутка хаваліся ў лесе, што Балеў нават і не паспяваў стрэльбы ўзняць. Быццам бы аленьяў нехта папярэджваў... А сёння вось нехта зусім неведомы стрэліў якраз у той момант, калі ён паклаў палец на спуск...

На вяршыні гары замыкаў алень. Моцна і ўрачыста прагучаў яго рык над лесам і знік у скалах. А за вяршыняй яму адказаў другі... Балеў ізноў прыслухаўся. Паступова змора знікала, а разам з ёю і злосць...

Надумаўся быў ужо ўстаць і рушыць на турыцкую базу, як на сцезцы паказаўся незнаёмы чалавек. Ён крочыў спакваля, быццам бы прыслухоўваючыся да лясных гукаў. Балеў адразу ж рашыў, што гэта той самы чалавек, які стрэліў. Хітрун, мабыць, бач,— схаваўся ў лесе і цяпер дыбае сабе, думаючы, што яго ніхто не заўважыў. Чалавек сігаў амаль што бязгучна, таму што абуты быў у мяккія самаробныя, з дублёнай скуры лапці. Калашыны ў яго былі схаваны за абмоткамі, а на галаве замест высокай футравай шапкі, якую звычайна носяць сяляне ў гэтым краі, красавалася маленькая выцвілая кепачка. Балеў ужо мог разгледзець хударлявы твар чалавека, на які падалі рэдкія сонечныя праменні, што прабіваліся скрозь лісце. За плячом у незнаёмага гайдалася кароткая аднастволка.

— З яе стрэліў,— прашаптаў Балеў.

Незнаёмы заўважыў Балева, калі падышоў да яго на пяць-шэсць крокаў. Спыніўся ад нечаканасці, не ведаючы, што і рабіць. Вочы ў чалавека былі сінія, але ад праменняў сонца ў іх стракацелі рознакаляровыя агеньчыкі...

Абодва насцярожана глядзелі адзін на аднаго, пакуль што нічога не гаворачы.

— Ты стрэліў? — не вытрымаў Балеў.

Ён адчуў, як яго зноў ахоплівае злосць.

— Ты стрэліў ці не? — паўтарыў ён і ўстаў.

Незнаёмы чалавек не адказваў. Ён адвёў свой цікаўны позірк, палез у торбу і выцягнуў адтуль маленькі капшук, газету. Адарваў паперку, узяў дробачку тытуню. Потым падышоў да Балева і сеў на зямлю. Наслініў паперку, і хутка цыгарка была гатова.

— Ці не знойдзеца ў вас агню? — замест адказу спытаў ён.

Паводзіны незнаёмага, яго спакой, з якім ён сустраў такія злосныя словы, абязброілі Балева. Ён замітусіўся, палез у кішэні, знайшоў запальніцу і шчоўкнуў. Селянін прыкурыў і радасна зажмурыўся ад дыму. Зацягнуўся некалькі разоў і прапанаваў:

— Курыце? Я вам скручу адну цыгарку! Ты-тунь гэты добры, наш, пакаштуйце.

— Дзякую,— працадзіў Балеў.— Я не куру... кантрабанды.

Чалавек неяк дзіўна ўсміхнуўся, пакруціў галавой і не адказаў. Быццам бы задзірлівы тон паляўнічага не яму быў адрасаваны. Ён курыў сабе ціхенька тоўстую цыгарку, пускаў кольца дыму і глядзеў на вяршыню гары, адкуль ціхі ветрык даносіў пырханне аленя... Селянін імгненна ўвесь ператварыўся ў слых. Ён быццам бы забыў, што побач стаіць Балеў.

Раптам яны абодва пачулі, як аленевы капыты працокалі па камянях, што ляжалі ўздоўж ручая, а потым сцішыліся ў траве, пад дрэвам. Балеў схапіў стрэльбу, прапоўз некалькі метраў і стаў чакаць.

— Не трэба, кіньце, таварыш... Гэта ж казуля! — азваўся незнаёмы.

Балеў узняўся. Цяпер ён аж дрыжаў ад злосці. Сумненняў не было: так, гэты селянін страляў і спудзіў аленя! Ну, выкруціцца ён не зможа...

— Дык, значыць, гэта ты! Той самы, хто страляў, га?

Але селянін не адказваў, а так і сядзеў, утаропіўшыся на гэты раз у гушчар.

— Гэта я, — прашаптаў нарэшце чалавек.

На палянку, зусім блізка ад людзей, выскачыла казуля. Гледзячы бясстрашна на паляўнічых і ўздымаючы раз-пораз сваю вільготную пысу, казуля прагна ўдыхала паветра. Зусім непадалёку замыкаў алень. Рык яго быў густы, працяглы. Казуля павярнулася і ўся задрыжала.

Пасля скокнула і знікла...

— Кахаюцца, — усміхнуўся селянін.

У яго вачах, на ўсім яго твары Балеў чытаў цяпер ціхую і шчырую радасць. Вусны яго ледзьве варушыліся, трымаючы амаль што зусім дакураную цыгарку.

Селянін перасеў і падсунуўся да Балева зусім блізка. Паклаў руку на яго калена і прашаптаў:

— Сезон цяпер... Кахаюцца! Ты чуў, як зарыкаў алень!.. У такі час у іх усё пачынаецца, ці не бачыш?

Гаварыў ён роўна, лагодна. І ўсё ж у яго голасе Балеў улавіў і захапленне, і клопат, і затоеную тугу...

— Так... вельмі лёгка яго забіць цяпер! — Голас незнаёмага задрыжаў. — Які цяпер алень, га, таварышок? Ён шукае самку, сляпы... Бяжыць наўпрасткі на цябе і не бачыць. Страляй!.. Якраз момант! Але трэба быць без сэрца...

Селянін скруціў другую цыгарку. Балеў паднёс яму агню і запытаўся:

— Адкуль сам?

— Я? — павярнуўся незнаёмы і зняў сваю кепачку. Я... Тутэйшы. Свінары мы. Гонім свіней на жалуды. План выконваем. Далі слова, што вернемся ў кааператыў з пяцідзiesiąццю тонамі... свініны,

а не алянiны, — дадаў ён. — Вось свiней мы i гадуем, пiльнуем iх. А алень — яго горы i лес захоўваюць...

Балеў думаў пра сваё i амаль што не чуў апошнiх слоў селянiна. У памяць урэзалася: «Ён закаханы, сляпы...»

— Хiба ў вас ёсць дазвол? — спытаў раптам свiнар.

Балеў сцвярджална кiўнуў.

— У яго таксама быў дазвол...

— У каго?

— Ды тут быў адзiн... калматы... — i дадаў пасля маленькай паўзы: — Песенькi сачыняў...

Селянiн глядзеў на Балева добрымі, як у дзiцяцi, вачыма. Усмiхнуўся. На загарэлым яго твары ля вачэй i вуснаў збеглiся зморшчыны. А рукi ў яго дрыжалi.

— Ты, таварыш, прабач за мае слоўцы, — сказаў ён. — Стары я ўжо... Людзi смяюцца з мяне, з маёй жаласлiвасцi. Што гэта за чалавек без любвi?.. Таму ён i завецца чалавекам!

Селянiн задумаўся. Ён не быў падобны на аматараў пагаварыць, але цяпер здавалася, што ён хацеў выкласцi незнаёмаму чалавеку ўсё тое, што накіпела на душы, аб чым ён доўга думаў...

— Ты прабач, але я табе яшчэ нешта скажу. Раней, калi тут былі фашысты, хаваўся ў гэтых мясцiнах адзiн партызан... Той-сёй прыносіў яму калi хлеб, калi запiску ад падпольшчыкаў... Иван Чорны — так зваў яго народ. Дык вось ён сапраўды насіў у сваiм сэрцы вялікую любоў... Якую, запытаеш?.. Калi памiраў ад голаду, дык i тады не страляў у аленья. Жыў на гэтым свеце i паважаў усё жывое...

Балеў адчуў, як хваляванне гэтага старога і ціхага чалавека міжвольна перадаецца яму.

— Тады... я забіў! — сказаў нечакана селянін. — Не было чаго яму прынесці, і я забіў...

Голас яго стаў асіплы, чужы. Ён увесь неяк згорбіўся, нібыта пад цяжарам успамінаў і толькі што зробленага прызнання...

— То было маленькае казляня... Двухгадовае... Падсцярог тады яго там, у нізінцы, каля ручая. Туды і цяпер ходзяць на вадапой...

Селянін павярнуўся да Балева. Вочы яго, напоўненыя вільгаццю, страцілі свой колер.

— Павер мне, таварыш... Не страляў я... Нельга было ў той час нават стрэліць... Сякерай я... І калі ўбачыў яго апошні пагляд — сэрца маё спынілася. Слёзы былі ў яго на вачах чалавечыя...

Прайшла хвіліна маўчання, потым стары працягваў зноў:

— Ты мне скажаш, кінь гэтыя байкі... Але вось пазаўчора паехаў ад нас адзін чалавек. Той усё вершыкі і песенькі прыдумваў... Калматы такі, у акулых... Пшонікаў яго прозвішча ці Штонікаў, ліха яго ведае, забыўся...

Свінар запытальна зірнуў на Балева. Але той толькі паціснуў плячыма. Балеў не чуў такога прозвішча. А селяніна, мабыць, здзівіла, што вось — гарадскі чалавек, а не ведае таго Штонікава. Ён працягваў:

— Дык вось, прыйшоў ён. «З вамі, — кажа, — свінары, буду спаць! Мне трэба быць разам з народам...» Добра, спі... Хіба можна чаму-небудзь навучыцца ад нас, свінароў? Праўда, я шчэ не чуў песні пра нас. Бач, у апошні час усё пішуць пра аў-

чароў. Мы ўсе пісьменныя, чыталі... Іхняя праца, чамусьці, большай павагай карыстаецца... Пávaжаюць іх...

Свінар зарагатаў і паказаў свае здаровыя зубы. І невядома было: ці ён смяўся з аўчароў, ці зайздросціў ім... Але ў словах яго, здавалася, і не было зайздрасці.

— «Буду паляваць на аленяў і спаць з вамі» — каб яму трасца! Ды выхваляўся: «Калі вярнуся, — кажа, — у горад, у сяброў аж вочы вылезуць...» І пайшоў на паляванне. Я яму сказаў: «Таварыш Штонікаў, вы прыдумваеце песенькі. Значыць, вы чалавек з вялікім сэрцам. Хіба можна забіваць жывёлу, калі яна закаханая?». А ён падышоў да мяне і толькі паляпаў па плячы: «Ат, кінь гэта, дзеду! Песенькі — то адна справа, а алені — другая...»

Селянін кінуў позірк на Балева, быццам жадаючы праверыць, як той сустрэў ягоныя словы.

— Можна, я ў гэтым нічога не разумею... Але думаю, што і песенькі, і людзі, і любоў — то не розныя справы... Спрачаўся з ім дзень, другі... Але хіба мог я ўвесь час хадзіць за ім? Ён выбраў зручны момант і стрэліў у адну казулю... Я якраз тады схваўся ў цярноўніку, гляджу — бяжыць яна. А на слядах — кроў. Не паспеў забіць яе... Ну і разлаваўся я! А пасля бачу, што за ёю ляціць алень. З храп яго валіць пара, бакі хадуном ходзяць, пена на пысе і на скуры... Такого я ніколі не бачыў! Праўду кажу табе, таварыш, ніколі не бачыў...

Свінар увесь час гаварыў роўным і крыху хрыпаватым голасам. І не глядзеў на Балева. Позірк яго быў скіраваны ў прастору, што адкрывалася пе-

рад ім. Туды, у далеч, да Сіняй вяршыні, дзе самотна тырчала голая скала...

— Кажу табе, што такога ніколі яшчэ не бачыў... Увесь у пене, алень быў шалёны і страшэнна стомлены... А яна так і знікла ў хвойніку... Пасля тры дні ўзапар я чуў, як яна стогне. Стагнала і ўдзень і ўначы... Свінні, калі чулі яе, не рылі жалуды, збіваліся ў гурты і толькі спалохана рохкалі... На трэці дзень казуля сканала... Тады іх я і знайшоў. Бачыш вунь той Сіні камень? — спытаў селянін і працягнуў руку ў напрамку да скалы.

Балеў кінуў.

— Вунь там іх знайшоў: і казулю, і яго. Пад самым каменем, дзе расце папараць. Памерла яна напярэдадні... А алень, нахіліўшыся над ёю, стоячы на каленях, паміраў... Ад стомы, казалі, таму што бег многа... А я так думаю, што ад пакут... Ад любві!..

Свінар змоўк і ўстаў. І зноў папрасіў агню, закурыў. Балеў падсунуўся да селяніна і папрасіў газеты, пачаў таксама круціць цыгарку. Потым усміхнуўся:

— Дык ты, значыць, страляў? Аберагаеш іх!..

— Ат, ці ўпільнуеш тут іх, га?

Свінар павярнуўся, засігаў па сцежцы. Крокаў праз дзесяць спыніўся.

— Але ж ты, таварышок, па закону, ты маеш дазвол... Страляй!

Балеў глядзеў яму ўслед, пакуль селянін не схаваўся за дрэвамі. Тады нахіліўся і падняў стрэльбу з зямлі. Патрос яе, быццам бы ўзважваючы. Глянуў яшчэ раз туды, дзе знік свінар, і пачаў спускацца ўніз.

Лада Галіна

Восень у дубовых лясах

Рыла спынілася каля граба — старога сукаватага дрэва, галіны якога быццам бы нехта перакруціў і пераплёў. У цёмных яго дуплянках было многа гнілага лісця. Дрэва без птушак, трывожнае і незразумелае, як абстрактная скульптура. Рыла раптам убачыла, як яго галіны запоўнілі ўсё маленькае неба ў кадры... Яна павярнулася да аператара, але ён зашпільваў ужо гузікі на скураным футарале камеры.

— У цябе ж ёсць бленда, чаму ты перастаў здымаць?

— Заўтра раніцою доўгія цені ад нас не ўцякуць.

— Васіле, статысты ж у касцюмах...

Аператар свіснуў — коратка і злосна. Рыла ведала, што значыць такі пошвiст. Яна маўчала: пакрыўдзілася крыху на яго.

— Добра. Заўтра будзем працягваць, — сказала яна статыстам. Потым сунула рэжысёрскую кнігу ў сумку, якую насіла цераз плячо, нібы стомленая кандуктарка ў трамваі. Усе пацягнуліся ў абход, на мост, а яна пайшла напрасці па кладцы: па вялікіх круглых камянях, якія быццам качкі, роўненькім радком перасеклі раку. Унізе пенілася рознакаляровая вада. На супрацьлеглым беразе сушыліся на восеньскім сонцы шарсцяныя і скураныя пошцілкі. Жанчыны здымалі іх яшчэ вільготнымі, згіналі і перакідвалі цераз каромыслы. Яны віталіся з ёю і глядзелі ёй услед. Рыла пачула і іх словы, без дакору, але і без спачування: «Дзяцей сваіх выправіла ў школу ў Сафію, а сама засталася тут і камандуе кіношнікамі».

Рыла ішла па сцежцы, а шумнае цурчанне вады ў рацэ даганяла яе. Увосень вады большала, і яна залівала на нізкім беразе сляды ад капытоў скаціны і глыбокія каляіны ад калёсаў.

Паляцела насенне: лёгкае, завостранае, нібыта маленечкія дзіды. Рыла злавіла некалькі зерняў — безыменных, жоўценькіх, з пяшчотна-ліловым адценнем. Схавала іх у сумку: магчыма, яны спадабаюцца Нявене. Шыракалісты лес шчодра і шырока раскідваў сваё насенне, таму што восень — гэта час жыцця. Нявена, мастачка здымачнай групы, у любую вольную хвіліну ішла ў лес па жоўтыя жалу-

ды і іншае лясное насенне, з якога яна потым рабіла вельмі прыгожыя каралі. У мностве колераў яна шукала сваё, адзінае, непаўторнае адценне і была шчаслівая, калі знаходзіла.

У сяле людзі з групы ўжо сядзелі пад паветкай за пустымі сталамі ў сталовай лягаса. Аператар знік у сладкарніцы, дзе звычайна перакульваў з шафёрамі па чарцы салодкага віна, а бабулі шукалі «сто драмаў»¹ халвы. Насупраць, каля мемарыяльнай дошкі ў памяць тых, хто загінуў у вайну, была пошта. У гэты час Рыла звычайна заходзіла туды за газетамі і пісьмамі, якія прывозіў рэйсавы аўтобус. І сёння яна думала зайсці на пошту, але не пайшла. Не хацелася зноў сустрэцца з той жанчынай, якая раніцою прымала ў яе тэлеграму.

...Рыла пачакала, пакуль жанчына пералічыць пяцелькі на нейкім складаным вязанні. Прахалоднай раніцою было вельмі зручна і прыемна перабіраць нешта мяккае і цёплае ў руках. Калі Рыла працягвала тэлеграму, яна ўсміхнулася, Магчыма, гэтая ўсмешка збянтэжыла жанчыну больш, чым тэкст: «Пейзаж прыняты. Шукаю тыпаж. За кадрам яшчэ нічога няма. Мне вярнуцца? Пішы. Рыла».

— Рыла — гэта назва гары, — сказала паштарка з такім выразам на твары, быццам бы яе нехта пакрыўдзіў.

— Не, — адказала рэжысёр, — гэта маё імя. Бацька выкладаў географію. Майго брата назвалі Прэслаў, а мяне — Рыла.

Такое ж тлумачэнне, звязанае з выкладаннем географіі, трэба было даваць і яе мужу трынаццаць

¹ Д р а м — старая мера вагі, роўная 2,2 грама.
(Зайвага перакладчыка.)

год назад. Рыла добра ўяўляла сабе таго лейтэнанта з яе тэлеграмай у руках: «У Сафіі няма аблокаў. Рыла».

— Гэта — код, — сказаў змрочна той.

— Не, гэта мая жонка, — адказаў малады рэжысёр, якога толькі ўчора прызвалі ў армію. І ўсё ж тэлеграму накіравалі ў ваеннае міністэрства. А ўсё было так проста: яны тады моцна кахалі адно аднаго. Яны ляжалі на канапе, а за акном заходзіла сонца, і аблачынкі былі ахоплены барвовым полымем, як на пажары. «Я вельмі непакоюся за цябе і за гэтыя аблачынкі», — сказаў ёй муж, які раніцою павінен быў стаць салдатам. На другі дзень Рыла паведаміла яму тэлеграмай, што ў Сафіі ўжо няма аблокаў...

— Рыла, пойдзем возьмем па маленькай, — нехта па-прыяцельску ўзяў яе за плечы.

Яна павярнулася і зняла руку з пляча.

— Хадзем! Абяцаю табе: толькі па адной чарцы настойкі, ад іншай забавы адмаўляюся.

— Другі раз, Васіле, нешта мне не хочацца.

— Я не хацеў гаварыць перад усімі, але пераздымаць, мне здаецца, не трэба. Вельмі добры першы варыянт.

— Ты сам не верыш, што гэта так.

— Паслухай. Мне гэта абрыдла. За лета мы здзічэлі ў лесе. А канца не відаць. Хачу паехаць у «Бамбук» — і ўбачыцца там з сябрамі...

— У сына была тэмпература, а Ліля, першакласніца, пайшла ў школу без мяне. Не ведаю, хто ёй раніцою завязаў стужкі, не бачыла нават яе настаўніцы. Калі людзі будуць глядзець фільм, ніхто ў мяне пра гэта не спытае.

— Прабач, я проста так... Дабранач,— сказаў аператар, хаця яшчэ было і светла.

Да дома яе гаспадыні, бабулькі Пены Бунархісарлійкі, вяла звільстая вулачка, па якой сыпаліся голыя камяні, як у перасохлым рачным рэчышчы. Двор, які летам зарастаў рознай зелянінай, цяпер дыхаў горкім пахам дзікай бузіны, сена і прыгарэлым варэннем. Жаўцелі груды гарбузоў і абмолатых кукурузных катахоў. Часам Рыла хадзіла на вячоркі і слухала розныя гісторыі, якія старая жанчына расказвала з усхваляванасцю і дасціпнасцю сапраўднай дачкі Балканаў. Адзін Мавер, забіты каля Тутракана, які ў песні застаўся малады, усё намотваў чорныя вяроўкі на свае белыя анучы, а Янка, яго нявеста, дрынкала вёдрамі ў куце. Бутэлька з ракіяй, якую яму паслалі на фронт з адным адпускніком, упала, але не разбілася. Дзяжа была поўная халоднай маўклівай вады, каб заўсёды шанцавала ў дарозе. Рыла смяялася ў душы з гэтых цьмяных вобразаў. Яны былі простыя і вясельныя, як герань каля калодзежа, як кізіл, рассыпаны на гладкім пячаніку. Усе рэчы ў гэтым доме — простыя і здаровыя, з паглыбленымі мяккімі формамі. Рыла са сваёй прафесіянальнай увагай да матэрыяльнага свету бачыла ў гэтым двары сувязь паміж рэчамі і людзьмі. Адначасова яе трывожыла адчужанасць, адсутнасць такой сувязі ў яе гарадской кватэры. Ад халадзільніка да тэлевізара — усё было сапсавана і наўрад ці пасля яе многіх вандраванняў знайшоўся б нехта, каб мог усё паправіць.

У прасторным доме бабулькі Пены Бунархісарлійкі кватаравала яшчэ адна немаладая ўжо настаўніца. «Я ведаю кожны куточак ў двары,— гаварыла

яна Рыле,— кожны камень мілы мне. Гэта — не мая радзіма, але тут праходзіць маё жыццё». Некалі ў вёсцы настаўнічаў Антон Страшыміраў. «Наш настаўнік Андон»,— успаміналі пра яго старыя сяляне. «А што тут запомніцца пасля мяне? — думала Рыла.— Жанчыны ў вёсцы пытаюцца, чаму я пакінула сваіх дзяцей адных. Калі ім скажу, што люблю сваю работу, як і дзяцей, яны будуць пазіраць на мяне як на мачыху. Я баюся і сама сабе прызнацца ў гэтым. Аператар сказаў проста: «За такія грошы — такая работа...» Уначы сняцца сцэны з фільма, а ўдзень бачу, што за кадрам нічога няма. Яшчэ нічога няма, няма рытму жыцця. Гэта твой выраз, мілы, можа, ты зразумееш, што мне цяжка, што я вельмі сумую без вас. Толькі мы ведаем, якая мелодыя заіскрыцца праз хвіліну пасля настройвання інструмента перад канцэртамі. Толькі мы можам перажыць трыумф дырыжора...»

— Рыла, чаго стаіш пасярод двара? Хаця б сумку зняла, яна ж цяжкая,— крыкнула з веранды настаўніца.

— Ды так, задумалася... Мая маці, калі яна прыязджае ў Драгалеўцы, пачынае палоць кветкі яшчэ з раніцы...

— Я табе пакінула тут паесці. Ідзі перакусі,— кінула ёй бабка Пена.

Дубовыя лясы, што палымнелі ў медна-чырвоных пажарах, запоўнілі ўсё вузенькае акенца. У седлавіне паміж узгор'яў уздыхала рака. Рыла ўзяла кнігу, на кожнай старонцы якой былі заўвагі яе мужа. Яна падкрэсліла б тыя ж радкі і фразы.

...Восень у Сафіі — іх самая любімая пара года. Разам ідуць са студыі, гавораць пра знаёмых.

О, гэта не размова, а цудоўная партрэтная галерэя. Яго востры і ясны розум сустракае мяккае супраціўленне тайных рэцэптаў, якімі яна лечыць раны яго самалюбства. Але яны рэдка ідуць толькі ўдвух па асенніх бульварах, гэтак жа, як і рэдка застаюцца дома адны. Маладыя галасы напаўняюць іх кватэру — усхваляваныя і скептычныя, радасныя і трывожныя. Кава свішча ў польскай кававарцы, і тонкая духмяная пара выключае струмень прафесіянальных жартаў, літаратурных навін, роздумаў. Няхай яны яшчэ нічога не стварылі, няхай багацце іх свету створана не шматлікімі скарбашукальнымі падарожжамі і добраахвотным затворніцтвам. Але штучны бляск заўсёды ператвараецца ў попел пустаслоўя. Калі здараецца ў студыі перахапіць яго пагляд, бездапаможны і задумены выраз яго вачэй, можна здагадацца, што ён думае пра дзяцей або перад ім праходзяць нейкія няясныя вобразы.

Вецер грукнуў адчыненай форткай. Рыла адсунула кнігу і села на крэсла каля цёмнага акна. Цішыня і прыцемкі закалыхвалі яе, як у люльцы, але не супакойвалі. «Усе клопаты пакінула на яго. Гэтая разлука надакучыць яму, яна зробіць чужымі нас. Урэшце фільм можа быць і такім». Павольнымі рухамі яна сабрала некаторыя свае рэчы...

На двары бразнула брамка, пачуліся галасы. Бабка і настаўніца прыйшлі ў яе пакой.

— Табе тэлеграма, — сказалі яны разам, з трывогай, якая заўсёды бывае, калі прыносяць вечарам тэлеграму.

За імі, надзьмуўшыся, стаяла паштарка. Рыла зразумела, што яна ведае змест тэлеграмы. На бланку былі два словы: «Люблю. Заставайся».

Георгій Мішаў

Шпалы

В

аганетка коціцца ўперад і пастукае коламі па бліскучых пазванках стальнага пуці.

Чацвёра сядзяць на яе платформе, звеціўшы ногі долу, і па стуку ўлоўліваюць, калі заціхае хуткасць. Тады адзін з іх, які на чарзе, саскаквае на трасу і, ступаючы праз некалькі шпал, зноў разганяе платформу, на якой яго таварышы і інструмент. Ваганетка паслухмяна набірае тэмп, імчыцца на дзвюх сваіх восях, і ніхто ёю не кіруе, бо ведаюць, што ў яе толькі адна лінія і яна не сыдзе набок.

— Увесь час трэба яе штурхаць,— гаворыць Дзічо, які можа гаварыць пра ўсё на свеце, было б толькі каму слухаць. — Што значыць не мець матора!.. Мусіш чакаць, пакуль нехта цябе разгоніць.

Ён ездзіў на дрызіне і таму ведае, што такое ваганетка з маторам. Трое астатніх маладзейшыя за яго, і іх не хвалююць гэтыя рэчы, бо яны ездзілі не толькі ў дрызіне, але і ў легкавых машынах, у аўтобусах і цягніках, а Пекала — самы малады сярод іх — нават лятаў самалётам у Плоўдзіў на кірмаш.

Пекала сядзіць злева і клюе. Яго хіліць да сну. Ужо зусім не рана — узнялося сонца, кукурузныя зараснікі ўздоўж лініі свецяцца летняй расой, але для маладога нежанатага хлопца сон і грошы — гэта тыя дзве рэчы, якіх у яго ніколі не было лішне.

— Гэй, чалавеча! — тузае яго Трыфан, сеўшы побач. — Менш бадзяйся па начах, а то можаш зваліцца часам, калі страсяне дзе-небудзь.

— Пасля гэная, з поўнай запазухай, падумае, што з-за яе мы цябе загубілі.

Гэты жарт адпусціў чацвёрты, якога завуць Мацё Ганеў,— чалавек ужо гадоў пяцідзесяці, але ўсё яшчэ тонкі знаўца жаночай душы. Адзін ён бачыў сяброўку Пекалы — здаровую вясковую дзяўчыну, летняя сукенка на якой разгладзілася да апошняй складкі — і гэта давала яму повад пакепліваць над хлопцам. Як і кожны закаханы, Пекала не можа цярпець кепікаў, таму што ён бачыць сваю дзяўчыну як адно цэлае, а Мацё прымушае задумвацца над дэталямі. І ён злаваўся на яго, але гэта было спачатку, пакуль не прывык.

Цяпер, калі Мацё зноў напамніў пра дзяўчыну,

Пекала толькі зірнуў адным вокам, і палавіна яго твару прасвятлела ад гэтага позірку. Другая палавіна, якая яшчэ спала, была заценена...

Дзічо спусціў ногі і ступіў на трасу. Стук колаў зноў набірае частату, каменні зліваюцца ў адну белую вапенную стужку, інструменты на платформе абуджаюцца і пра штосьці гавораць між сабой.

Ён даганяе ваганетку, ускаквае на платформу і, выпрастаны на ўвесь рост, казырае, прыставіўшы шырокую далонь да пасівелых валасоў над вухам. Абапал дарогі — шчыльныя шэрагі кукурузных «салдат» са скрыжаванымі зялёнымі мячамі — сапраўдная армія, якая застыла для сустрэчы свайго камандзіра.

— Генералісімум! — крычыць Мацё Ганеў. — Глядзі, палуба пад нагамі ў цябе калышацца...

Палуба, на якой стаіць «генералісімум», роўная, але час ад часу яна ўздрыгвае ад тупых удараў на сталёных пазванках пуці, і каб захаваць раўнавагу, Дзічо мусіць пакінуць казыранне і прысесці.

— Хто доле, той не зваліцца! — заяўляе ён і займае сваё старое месца. Спускае ногі ўніз, іх абдае ветрыкам, і гэта яму напамніла тыя часы, калі ў яго былі свае калёсы.

— У мяне былі добрыя калёсы, — сказаў ён, — і калі я збіраўся па сена, то лажыў доўгія драбінкі. Праз іх прасоўваў ногі, як зараз. Коні бягуць сабе па мяккай дарожцы, толькі набедрыкі паскрыпваюць, і болей нічога не чутна. Хораша было!

Пекала прагнаў ужо свой кароткі сядзячы сон і слухае ўспаміны пра калёсы.

— Вялікае шчасце — калёсы! — азваўся ён. — Знайшоў, чым хваліцца!

— Можа, і не вялікае, — адказаў Дзічо, — але коціць цябе мякка і закалыхвае, закалыхвае... Не так, як гэта ваганетка, — грукочучы, нібы танк.

— Скажам, самалёт — гэта я разумею, — стаіць на сваім хлопец. — Кругом — паветра! І ён плыве... Ні рэек, ні калдобін, ні камення. Паветра — самая мяккая дарога.

Чацвёрта прыпадымаюць галовы і думаюць пра паветра, якое льецца насустрач і абмывае іх. Яно празрыстае, яно мяккае, і яго ніколі б не адчулі, калі б не рассякалі сваімі постацамі яго нябачную сцяну.

Ваганетка запаволіла бег.

— Тпру! Стой! — крычыць Дзічо, яшчэ не забыўшыся пра той час, калі ў яго былі свае калёсы.

Здымаюць ламы, кіркі і цяжкія цюкі сталёных кліноў, пласцін і шрубаў.

— Хто сёння кухар? — пытае Трыфан і глядзіць на Пекалу.

— Няўжо я? — усумняецца хлопец і шкрабе патыліцу, хаця добра ведае, што сёння яго чарга гатаваць абед. Ён любіць працаваць, любіць і цэлымі начамі стаяць з дзяўчынай у засені шаўкоўніц, але гэтая жаночая работа — гатаванне — не вельмі яму па сэрцы. Аднак ён ведае закон мужчын, якія вымушаны самі гатаваць сабе яду, і падпарадкуецца закону.

Ён бярэ торбы і аплятанікі з вадой і ідзе да кустоў ажэўніку, дзе ляжыць, схаваная ад сонца, пасуда. Збірае аскабалкі патрушчаных шпал і раскладае агонь у прадаўгаватай ямцы, над якой умацоўваецца каструля.

— Не забудзься пакласці джоджэну!¹ — крык-

нуў яму здалёк Трыфан.— Фасоль без джоджэну нічога не варта!

— Добра, трыбух, добра,— адказвае кухар так, каб той не пачуў, і ідзе шукаць джоджэн. Каляя атулена ажэўнікам, дзікімі ягадамі і хвашчом, але джоджэну нідзе не відаць.

— Няма-а! — крычыць Пекала да траіх.

Вымушаны ісці сам Трыфан, каб паказаць яму некалькі каліў, затуленых мільёнам розных траў.

— Каб табе вочы павылазілі,— бурчыць ён, нездаволены, што Пекала адарваў яго ад справы дзеля такой дробязі.— Ведама, калі галава другім забіта...

Ён падкладае дроў у агонь, мяшае варыва і спрабуе, ці досыць солі, пасля абодва вяртаюцца на трасу...

Яны заменваюць старыя шпалы і, пакуль дзеўбаюць кіркамі шчэбень, пакуль дастаюць кліны і цягаюць новыя шпалы, размаўляюць.

— Вось ён, лёс! — гаворыць Дзічо, глядзячы на адкінутую ўбок шпалу, патрушчаную жалезнымі дзюбамі кірак.— Колькі цяжару перацягала на сваім гарбе гэтая бедалага, а цяпер ляжыць струхлелая, нават у агонь не варта, каб каструлю фасолі зварыць.

У вёсцы Дзічо лічыўся артыстам — яшчэ са школьных гадоў танцаваў на вечарынках, умеў гаварыць гладка і летуценна, як на сцэне.

Трыфан і Мацё падносяць новае букавае бярвяно, прапахлае смалой, і кладуць яго ў старое гняздо бедалагі.

¹ Джоджэн, або гэзюм, — дзікая мята. (Заўв. перакладчыка.)

— Я ўпэўнен, што гэтай, новай, зайздросцяць, — гаворыць Мацё Ганеў, абапёршыся на лом. — «Не надзімайся, мілачка, — сыкаюць старыя, — і мы калісьці былі, як ты, — са свежага абвапненага буку, і мы купаліся ў чорным малацэ смалы, але дажджы, снягі і тыя дзве рэйкі, што трымалі на сваіх плячах, забралі нашу маладосць і здароўе».

— Маладосць! Што ведаюць гэтыя зялепухі пра жыццё! Яшчэ нічога не бачылі, нічога не адчулі на сваёй спіне, таму павінны маўчаць ды слухаць...

Дзічо стаіць перад грудай насмоленых шпал і ківае сівой галавой, абцягнутаю сухою скурай, у маршчынах на шыі і каля вачэй.

— Глупства! — адгукаецца Пекала. — Ніхто ні над кім не смяецца. Гэта вы выдумляеце. Усе былі маладыя, а прыходзіць час — старэюць. Такое жыццё!

— Але маладыя вельмі часта забываюць, што і яны стануць старымі. І гэта кепска.

— Як сказаць... Лепш зусім не думаць пра тое, што прыйдзе непазбежна...

Так філасофствуюць яны, пакуль мяняюць старыя шпалы. Гэтая гульня ў выдумкі ім падабаецца, бо прымушае шукаць новыя словы і выразы, прымушае думаць і забывацца на стому і спёку.

Толькі Трыфан не любіць гэтых забаў. Ад гарачыні яму здаецца, што мазгі яго расплавіліся, як смала, якою абліты павапнелыя букавыя бярвенцы.

— Усякай рэчы свой час, — зазначае ён. — Важна, каб ішоў цягнік.

Ён выпроставаецца і, абціраючы плечы хусцінкай, доўга ўзіраецца ў тое месца, дзе зелянее накрыўка каструлі.

— Агонь, здаецца, не гарыць! — кажа ён кухару. — Ідзі паглядзі і далі вады, калі выкіпела.

Удалечыні, за прасцёртай раўнінай палёў, чуецца сігнал лакаматыва.

Чацвёрта адцягваюць ваганетку ўбок на траву і чакаюць, стоячы каля трасы, пакуль пройдзе пасажырскі.

Лакаматывы ляціць з чупрынаю сіняга дыму над пляшываю галавой, вагоны трымаюцца за яго, баючыся, каб не кінуў, і ўся гэтая жалезная зграя пыхкае, і скрыгоча, і скардзіцца, але нясецца наперад. Лінія таксама стогне і выгінаецца, каменні прыціскаюцца адзін да аднаго, каб хапіла сілы вытрымаць націск, і толькі шпалы — старыя і новыя — моўчкі трымаюць цяжар, каб імчаўся цягнік па чыгунцы.

БІАГРАФІЧНЫЯ ДАВЕДКІ

ІВАН ВАЗАЎ
(1850—1921)

Нарадзіўся ў сям'і гандляра ў горадзе Сопаче. Вучыўся ў Калоферы ў бацькі паэта Боцева, пазней — у епархіяльнай школе ў Плоўдзіве. Працаваў на розных пасадах чыноўнікам, настаўнікам, журналістам. З маладых гадоў прымаў актыўны ўдзел у рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбе балгарскага народа, падоўгу жыў у эміграцыі (у Румыніі, у Адэсе), многа падарожнічаў. Быў відным грамадскім і дзяржаўным дзеячам, пэўны час з'яўляўся міністрам асветы Балгарыі. У 1920 г. Вазаву — першаму ў гісторыі балгарскай літаратуры — была наддзена годнасць народнага паэта.

Талент Вазавы шматгранны, яму належаць творы самых розных жанраў, у тым ліку дзесяткі кніг вершаў і паэм, некалькі драм і камедый. З праязных твораў найбольшую вядомасць набылі яго аповесці «Нямілья-недарагія» (1883), «Пляменнічкі» (1884), раман «У ярме» (1889) і многія аповяданні.

У 1955—1957 гг. у Балгарыі быў выдадзены збор твораў пісьменніка ў дваццаці тамах.

На беларускай мове выйшаў раман І. Вазавы «У ярме» (1955), іншыя творы пісьменніка ў Беларусі не публікаваліся.

ЭЛІН ПЕЛІН

(1877—1949)

Сапраўднае імя — Дзімітр Іваноў. Нарадзіўся ў в. Байлава, непадалёк ад Сафіі. Вучыўся ў гімназіі, але закончыць не давялося. Слухаў лекцыі на юрыдычным факультэце універсітэта. Працаваў настаўнікам. Выдаваў і рэдагаваў многія газеты і часопісы («Балгарын», «Сланечнік», «Развігор» і інш.). Каля дваццаці гадоў быў супрацоўнікам музея І. Вазавы ў Сафіі. Адзін з першых акадэмікаў Балгарскай акадэміі навук.

Э. Пелін вядомы перш за ўсё як майстар невялікага апавядання, у жанры якога яму па праву належыць адно з самых першых месц у балгарскай літаратуры. Першая кніга «Апавяданні» выйшла ў 1904 г. У 1958—1959 гг. выдавецтва «Балгарскі пісьменнік» выдала творы Э. Пеліна ў дзесяці тамах. Кнігі пісьменніка перакладзены на многія мовы свету. На беларускай мове творы пісьменніка дагэтуль не публікаваліся.

ІЯРДАН ЕЎКАЎ

(1880—1937)

Нарадзіўся ў в. Жэраўна Слівенскай акругі. Гімназію закончыў у Сафіі. Пазней вывучаў права ў Сафійскім універсітэце. Доўгі час быў вясковым настаўнікам. Удзельнічаў у балканскіх і першай сусветнай войнах. З 1920 па 1927 год працаваў у балгарскім пасольстве ў Бухарэсце. З 1927 г. да канца жыцця служыў у Міністэрстве замежных спраў.

Упершыню выступіў у друку з вершамі ў 1905 г. З'яўляецца аўтарам многіх раманаў («Хутар каля граніцы», 1934; «Прыгоды Гараломава», 1938), драм і камедый («Альбена», 1930; «Мільянер», 1930; «Звычайны чалавек», 1936 і інш.). Але найбольшую вядомасць набыў як выдатны апавядальнік.

У 1928—1938 гг. творы Ёўкава былі выдадзены ў пятнаццаці тамах, у 1956 г. — у сямі тамах.

На беларускай мове творы пісьменніка дагэтуль не публікаваліся.

ЛЮДМІЛ СТАЯНАЎ

Нарадзіўся ў 1888 г. у в. Кавачэвіца Благоеўградскай акругі. Пасля заканчэння гімназіі слухаў лекцыі па філасофіі і педагогіцы ў Сафійскім універсітэце. Друкавацца пачаў у 1905 г. (нізка вершаў «Замёрзлыя кветкі»). Пэўны час прымыкаў да сімвалістаў. З пачатку 20-х гадоў пачынае прымаць актыўны ўдзел у выданні прагрэсіўных газет, часопісаў, зборнікаў, за што не раз цяпеў паліцэйскія ганенні. Двойчы ўдзельнічаў у міжнародных кангрэсах у абарону культуры — у Парыжы (1935) і ў Мадрыдзе (1937). Пасля 9 верасня Л. Стаянаў — адзін з выдатнейшых творцаў новай сацыялістычнай культуры, член Балгарскай акадэміі навук. За заслугі ў развіцці балгарскай літаратуры яму нададзена званне Героя Сацыялістычнай Працы і годнасць народнага пісьменніка Балгарыі.

Л. Стаянаву належаць дзесяткі кніг у самых розных жанрах: вершы, апавяданні і аповесці, драмы і камедыі, раман «Світанне», белетрызаваныя біяграфіі В. Леўскага, А. Стамбалійскага, Г. Бянкуўскага, нарысы і артыкулы і г. д. Выбраныя творы Л. Стаянава былі выдадзены ў 1955 г. у Сафії ў шасці тамах.

На беларускай мове праязныя творы пісьменніка дагэтуль не публікаваліся.

МАРЫЯ ГРУБЕШЛІЕВА

Нарадзілася ў 1900 г. у Кюстандзіле. Сярэдняю адукацыю атрымала ў Сафії. Супрацоўнічала ў прагрэсіўным друку. У 1937 г. удзельнічала ў міжнародным кангрэсе пісьменнікаў

у абарону міру (Мадрыд, Валенсія, Барселона). Грубешліва — аўтар многіх кніг паэзіі, раманаў «Сустрэчны вецер» (1941) і «Праз іголачнае вушка» (1948), зборнікаў апавяданняў «Жанатая людзі» (1935), «Палюсы» (1938), «Перад парогам» (1955) і іншых. Многа таксама піша яна для дзяцей.

На беларускай мове друкаваліся толькі асобныя вершы М. Грубешлівай.

СВЯТАСЛАЎ МІНКАЎ

(1902—1966)

Нарадзіўся ў Радаміры. Пасля гімназіі вучыўся на філалагічным факультэце Сафійскага універсітэта і на гандлёвым факультэце ў Мюнхене. Працаваў чыноўнікам, быў на дыпламатычнай службе. Пасля 9 верасня супрацоўнічаў у газеце «Айчынный фронт», у выдавецтве «Балгарскі пісьменнік».

Першая кніга «Сіняя хрызантэма» выйшла ў 1922 г. З іншых зборнікаў апавяданняў можна назваць «Гадзіннік» (1924), «Вогненная птушка» (1927), «Дама з рэнтгенаўскімі вачмі» (1934), «Аповяданні ў вожыкавай скуры» (1936), «Малодосць малпы» (1942), «Шлюбаразводная баталія» (1960). Аповяданне «Дзіўны смех у Рамоніі» ўзята намі з апошняй кнігі пісьменніка «Панопцікум Лайхенвальд» (1966).

На беларускай мове творы пісьменніка раней не друкаваліся.

АНГЕЛ КАРАЛІЙЧАЎ

Нарадзіўся ў 1902 г. у в. Стражыца Тырнаўскай акругі. Закончыў дыпламатычнае аддзяленне Свабоднага універсітэта ў Сафіі. Друкавацца пачаў у 1919 г. Першая кніга апавяданняў «Жыта» выйшла ў 1925 г.

Пяру Каралійчава належаць звыш пяцідзсяці кніг для дзяцей, а таксама дзесяткі тры кніг апавяданняў і нарысаў для

дарослых. На беларускай мове ў 1956 г. быў выдадзены зборнік дзіцячых апавяданняў «Пад векавымі букамі».

ГЕОРГІЙ КАРАСЛАВАЎ

Нарадзіўся ў в. Дэбыр Плоўдзіўскай акругі ў 1904 годзе. Вучыўся ў тэлеграфна-паштовай школе ў Сафіі і педагогічным вучылішчы ў Казанлыку, дзе прыняў удзел у вераснёўскім паўстанні 1923 года. Вывучаў аграномію ў Сафіійскім універсітэце, але быў выключаны як ініцыятар студэнцкай забастоўкі. Друкавацца пачаў у 1919 г. Першая кніга апавяданняў «Вулічныя хлапчукі» выйшла ў 1926 г. Супрацоўнічаў у многіх прагрэсіўных выданнях, у тым ліку ў органах Балгарскай камуністычнай партыі. За кнігу «Селькор» (1933) сядзеў у цэнтральнай сафійскай турме.

Пасля 9 верасня быў дырэктарам Народнага тэатра, рэдактарам часопіса «Септэмвры», галоўным сакратаром Саюза балгарскіх пісьменнікаў. Г. Караславаў — член Балгарскай акадэміі навук, Герой Сацыялістычнай Працы, народны пісьменнік Балгарыі. Найбольш вядомыя яго творы — раманы «Дурман» (1938), «Нявестка» (1940), «Звычайныя людзі» (I частка — 1952, II — 1957, III — 1965 гг.). У 1957—1958 гг. у Сафіі творы Г. Караславава выйшлі ў дзесяці тамах.

На беларускую мову перакладзен яго раман «Нявестка» (1966).

АРЛІН ВАСІЛЕЎ

Нарадзіўся у 1904 г. у в. Враняк Врачанскай акругі. Закончыў дыпламатычны факультэт Свабоднага універсітэта ў Сафіі. Друкавацца пачаў у 1927 г. Першая кніга — аповесць «Вогненны абруч» — выйшла ў 1928 г. А. Васілеў — вядомы драматург (драмы «Трывога», «Любоў», «Шчасце»), раманіст («Белая сцэжка», «Перагной», «Гайдук сваю маці не корміць»,

«Зуб за зуб») і апавядальнік. У 1957—1958 гг. яго творы выдадзены ў Сафії ў пяці тамах. У беларускай перыёдыцы друкаваліся некаторыя гумарыстычныя апавяданні А. Васілева.

ІЛІЯ ВОЛЕН

Нарадзіўся ў 1905 г. у в. Вуглен Лукавіцкай аколлі. Вучыўся ў духоўнай семінарыі і на факультэце славянскай філалогіі Сафійскага ўніверсітэта. Першая кніга «Чорныя папары» выйшла ў 1928 г. Пасля былі выдадзены: «Крыжыкі» (1931), «Божыя людзі» (1937), «Дзікія душы» (1954), «Паміж двух светаў» (1958), «Златанава мара» (1960) і іншыя.

На беларускай мове друкуецца ўпершыню.

ЭМІЛІЯН СТАНЕЎ

Нарадзіўся ў г. Тырнава ў 1907 г. Пасля гімназіі пэўны час вучыўся ў Мастоцкай акадэміі, а пазней — на гандлёва-фінансавым факультэце Свабоднага ўніверсітэта ў Сафії. У друку выступае з 1933 г. Першую кнігу «Зваблівыя водбліскі» выдаў у 1938 г. З іншых кніг вядомы «Самі» (1940), «Апошнне змаганне» (1942), «Воўчыя ночы» (1943), «Будні і святы» (1945), «Ціхім вечарам» (1947), «Выкрадальнік персікаў» (1948), «Пасля палявання» (1954) і іншыя. Шырокую папулярнасць набыў яго чатырохтомны раман «Іван Кондыраў» (1958—1965), перакладзены на многія мовы свету.

У беларускім перыядычным друку публікаваліся раней некаторыя апавяданні Э. Станева.

СТАЯН Ц. ДАСКАЛОЎ

Нарадзіўся ў в. Ліляча Врачанскай акругі ў 1909 г. Закончыў педвучылішча ў г. Лом, настаўніцкі інстытут у Шуме-

не і факультэт славянскай філалогіі Сафійскага універсітэта. Друкавацца пачаў у 1930 г. Першую кнігу апавяданняў «Пакута» выдаў у 1935 г. Усяго С. Даскалову належыць больш сарака кніг прозы, у тым ліку раманы «Ліпаванскі млын» (1951), «Свая зямля» (1952), «Шлях» (у трох кнігах, 1945—1955), «Першая дружба» (1957), «Стубленскія ліпы» (1960).

На беларускай мове выйшлі апавяданні С. Даскалова для дзяцей «Любча-безбілетнік» (1959) і раман «Свая зямля» (1961). Аповесць «Іліеў мост» і многія апавяданні апублікаваны ў беларускім перыядычным друку.

КАМЕН КАЛЧАЎ

Нарадзіўся ў 1914 г. у в. Керэка Габраўскай акругі. Закончыў Сафійскі свабодны універсітэт — аддзяленне адміністрацыі і фінансаў. У друку выступіў упершыню ў 1935 г. Пасля 9 верасня прымае вельмі актыўны ўдзел у грамадскім і культурным жыцці краіны. Быў дырэктарам выдавецтва «Балгарскі пісьменнік», старшынёй Саюза пісьменнікаў Балгарыі. Зараз — галоўны рэдактар часопіса «Септэмвры».

Найбольш вядомыя творы К. Калчава — «Сямейства ткачоў» (раман у дзвюх кнігах, 1956—1960), «Сын рабочага класа» (кніга пра Г. Дзімітрова, 1949), «Жывыя помняць» (раман, 1950), «Двое ў новым горадзе» (раман, 1964).

На беларускай мове выдадзена аповесць К. Калчава «Закаханыя птушкі» (1965).

ПАВЕЛ ВЕЖЫНАЎ

Нарадзіўся ў Сафіі ў 1914 г. Скончыў філасофскі факультэт Сафійскага універсітэта. Упершыню ў друку выступіў у 1932 г. Першую кнігу апавяданняў «Вуліца без бруку» выдаў у 1938 г. Пасля выйшлі зборнікі «Дні і вечары» (1942), «На

пасту» (1947), «Другая рота» (1949), «Наша сіла» (1957), «Пах міндалю» (1966), раманы «Сухая даліна» (1952), «Далёка ад берагоў» (1958), «Зоры над намі» (1966).

На беларускай мове выдадзен прыгодніцкі раман П. Вежынава «Сляды застаюцца» (1959).

БАГАМІЛ РАЙНАЎ

Нарадзіўся ў 1919 г. у Сафіі. Закончыў філасофскі факультэт Сафійскага ўніверсітэта. Друкавацца пачаў у 1936 г. Быў культурным аташэ ў Парыжы, прафесарам эстэтыкі ў Вышэйшым інстытуце выяўленчага мастацтва ў Сафіі. Цяпер — галоўны рэдактар газеты «Літаратурны фронт».

Б. Райнаў — аўтар многіх кніг вершаў, апавяданняў, прац па эстэтыцы і літаратурнай крытыцы. Яго ж пяру належаць раманы «Чалавек вяртаецца з мінулага» (1964), «Пан ніхто» (1966) і іншыя.

На беларускай мове друкаваліся асобныя вершы Б. Райнава.

НІКАЛАЙ ХАЙТАЎ

Нарадзіўся ў в. Яварава Плоўдзіўскай акругі ў 1919 г. Закончыў факультэт лесаводства Сафійскага ўніверсітэта. Працаваў лесаводам-інжынерам у Радопах. Першую кнігу апавяданняў і нарысаў «Сапернікі» выдаў у 1957 г. Ём напісана цікавая этнаграфічная праца «Мінулае вёскі Яварава» (1958).

У беларускім перыядычным друку змяшчаліся гумарыстычныя апавяданні Н. Хайтава.

ІВАЙЛА ПЯТРОЎ

Нарадзіўся ў в. Бдзінцы Талбухінскай акругі ў 1923 г. Закончыў юрыдычны факультэт Сафійскага ўніверсітэта.

Удзельнічаў у вайне супроць фашысцкай Германіі. Друкавацца пачаў у 1946 г. Выдаў кнігі апавяданняў «Хрышчэнне» (1953), «Маленькія ілюзіі» (1963), «Зялёная шапка» (1966), аповесць «Нончына каханне» (1956), раман «Мёртвы зыб» (1961).

На беларускай мове выдадзена аповесць І. Пятрова «Нончына каханне» (1961), у перыёдыцы апублікаваны некаторыя апавяданні.

ЛЮБЕН ДЗІЛАЎ

Нарадзіўся ў Чырвоным беразе ў 1927 г. Закончыў аддзяленне балгарскай мовы і літаратуры Сафійскага ўніверсітэта. Выдаў кнігі «Галубы над Берлінам» (апавесць, 1953), «Атамны чалавек» (навукова-фантастычны раман, 1958), «Вясновым днём» (апавяданні, 1960), «Чужы чалавек» (апавяданні, 1966), «У страху многа імён» (раман, 1967).

ДРАГАМІР АСЕНАЎ

Нарадзіўся ў 1926 г. у Міхайлаўградзе. Закончыў юрыдычны факультэт Сафійскага ўніверсітэта. Друкавацца пачаў у 1945 г. Выдаў кнігі «Сумленне» (апавяданні, 1956), «Наш узвод» (апавесць, 1956), «Дарогі размінаюцца» (раман, 1959), «Карычневыя гарызонты» (раман, 1961).

ДЗІКО ФУЧАДЖЫЕУ

Нарадзіўся ў 1928 г. у в. Граматыкава Бургаскай акругі. Працаваў у сельсавеце, на дрэваапрацоўчай фабрыцы, на медным рудніку. Скончыў юрыдычны факультэт Сафійскага ўніверсітэта. Шырокае прызнанне атрымалі яго кнігі «Воўчыя сны» (апавесць, 1961), «Вясенні сок» (апавяданні, 1963) і «Неба над Велекай» (апавесць, 1963).

ІЯРДАН РАДЗІЧКАЎ

Нарадзіўся ў 1929 г. у в. Каліманіца Міхайлаўградскай акругі. Сярэдняю адукацыю атрымаў у Беркавіцы. Першую кнігу апавяданняў «Сэрца б'ецца для людзей» выдаў у 1959 г. Пасля выйшлі зборнікі апавяданняў і навел «Простыя рукі» (1961), «Гарачы поўдзень» (1964), «Люты настрой» (1966).

ГЕОРГІЙ МАРКАЎ

Нарадзіўся ў 1929 г. у Сафіі. Закончыў хіміка-тэхналагічны інстытут. Першую кнігу аповесцей «Цэзіева ноч» выдаў у 1957 г. Пазней былі выдадзены зборнікі апавяданняў і навел «Анкета» (1961), «Паміж ноччу і днём» (1961), раман «Мужчыны» (1963).

НІКАЛАЙ НІНОЎ

Нарадзіўся ў 1929 г. у в. Вялікія Крыніцы Ловецкай акругі. Закончыў Сафійскі ўніверсітэт. Працаваў культурным аташэ ў Будапешце. Выдаў некалькі кніг апавяданняў і аповесць «Між зямлёй і небам» (1965).

ІВАН ОСТРЫКАЎ

Нарадзіўся ў 1929 г. у Брацы. Закончыў юрыдычны факультэт Сафійскага ўніверсітэта. Першую кнігу «Украдзены пярсцёнак» выдаў у 1959 г. Аўтар некалькіх зборнікаў апавяданняў.

СЕРАФІМ СЕВЯРНЯК

Нарадзіўся ў в. Лясная Ліпніца Тырнаўскай акругі ў 1930 г. Закончыў аддзяленне балгарскай мовы і літаратуры Сафійскага ўніверсітэта. Друкуецца з 1946 года. Выдаў кнігі

апавяданняў і нарысаў «Гаспадары» (1952), «Свае людзі» (1954), «Дзесяць апавяданняў» (1957), «Ад нашага карэспандэнта» (1959) і інш.

ІЯРДАН ТОДАРАЎ

Нарадзіўся ў г. Новы Базар у 1930 г. Скончыў філалагічны факультэт Сафійскага ўніверсітэта. Выдаў кнігі апавяданняў «Навальніца ідзе» (1953), «Белавалосы» (1965) і некалькі аповесцей («Узбярэжная вуліца», 1962; «На беразе Дуная», 1963; «Матрос і пяцёра», 1962 і іншыя).

ЛАДА ГАЛІНА

Нарадзілася ў Бургасе ў 1934 г. Закончыла аддзяленне балгарскай мовы і літаратуры Сафійскага ўніверсітэта. Пачала друкавацца ў 1950 г. Выдала кнігу навел «Другі бераг заліва» (1960), зборнікі апавяданняў «Найпрыгажэйшае імгненне» (1957) і «Аэравакзал» (1965), раман «Колер крыніц» (1966) і некалькі кніг для дзяцей.

ГЕОРГІЙ МІШАЎ

Нарадзіўся ў 1935 г. Скончыў Сафійскі ўніверсітэт. Аўтар зборнікаў апавяданняў: «Адаміты» (1966), «Добра апранутыя мужчыны» (1967) і іншых, аповесці «Матрыярхат» (1967).

З М Е С Т

Дзве братнія краіны. Л. Стаянаў	5
Іван Вазаў	
Балгарка. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	9
Элін Пелін	
Касцы. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	27
Іярдан Ёўкаў	
Белая ластаўка. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	35
Людміл Стаянаў	
Канец Лакавіцкай Савецкай рэспублікі. <i>Пераклад</i> <i>Н. Гілевіча</i>	42
Марыя Грубешліева	
Дома. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	56
Святаслаў Мінкаў	
Дзіўны смех у Рамоні. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	64
Ангел Каралійчаў	
Сокалава поле. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	78
Георгій Караславаў	
Браты. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	85
Арлін Васілеў	
Любоўная гісторыя. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	93

Ілія Волен		
Сіла жыцця. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	. . .	108
Эміліян Станеў		
Арлы. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	120
Стаян Ц. Даскалоў		
Апошні танец. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	. . .	130
Камен Калчаў		
Скарб. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	140
Павел Вежынаў		
Багна. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	148
Багаміл Райнаў		
Суп з цыбуляй. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	163
Нікалай Хайтаў		
Душа лесу. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	177
Івайла Пятроў		
Адно імгненне свабоды. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	182
Любен Дзілаў		
Вясновым днём. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	185
Драгамір Асенаў		
Строгае выхаванне. <i>Пераклад В. Нікіфаровіча</i>	197
Дзіко Фучаджыеў		
Жанчына, якая хадзіла па небе. <i>Пераклад Н. Гі-</i> <i>левіча</i>	205
Іярдан Радзічкаў		
Люты настрой. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	215
Георгій Маркаў		
Дзяльба рэчаў. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	233
Нікалай Ніноў		
Жменя арэхаў. <i>Пераклад Н. Гілевіча</i>	237
Іван Острыкаў		
Пятнаццаць мінут любві. <i>Пераклад В. Нікіфаро-</i> <i>віча</i>	249

Серафiм Севяряк	
Слова каваля. <i>Пераклад В. Нiкiфаровiча</i> . . .	257
Иярдан Тодараў	
Прамова ў абарону любовi. <i>Пераклад В. Нiкiфаровiча</i>	237
Лада Галiна	
Восень у дубовых лясах. <i>Пераклад В. Нiкiфаровiча</i>	276
Георгiй Мiшаў	
Шпалы. <i>Пераклад Н. Гiлевiча</i>	283

Скарб. Апавяданні балгарскіх пісьменнікаў. Мінск. «Беларусь», 1967.

304 с. 4000 экз. 76 к.

Кніга знаёміць беларускага чытача з творчасцю таленавітых апавядальнікаў Балгарыі, раскрывае мужны і гераічны характар балгарскага народа, яго любоў да роднай зямлі і тыя шчырыя братэрскія пачуцці, якія здаўна яднаюць нашы народы.

7-3-4

И(Болг)

199-67

С 42

На беларусском языке

С о к р о в и щ е

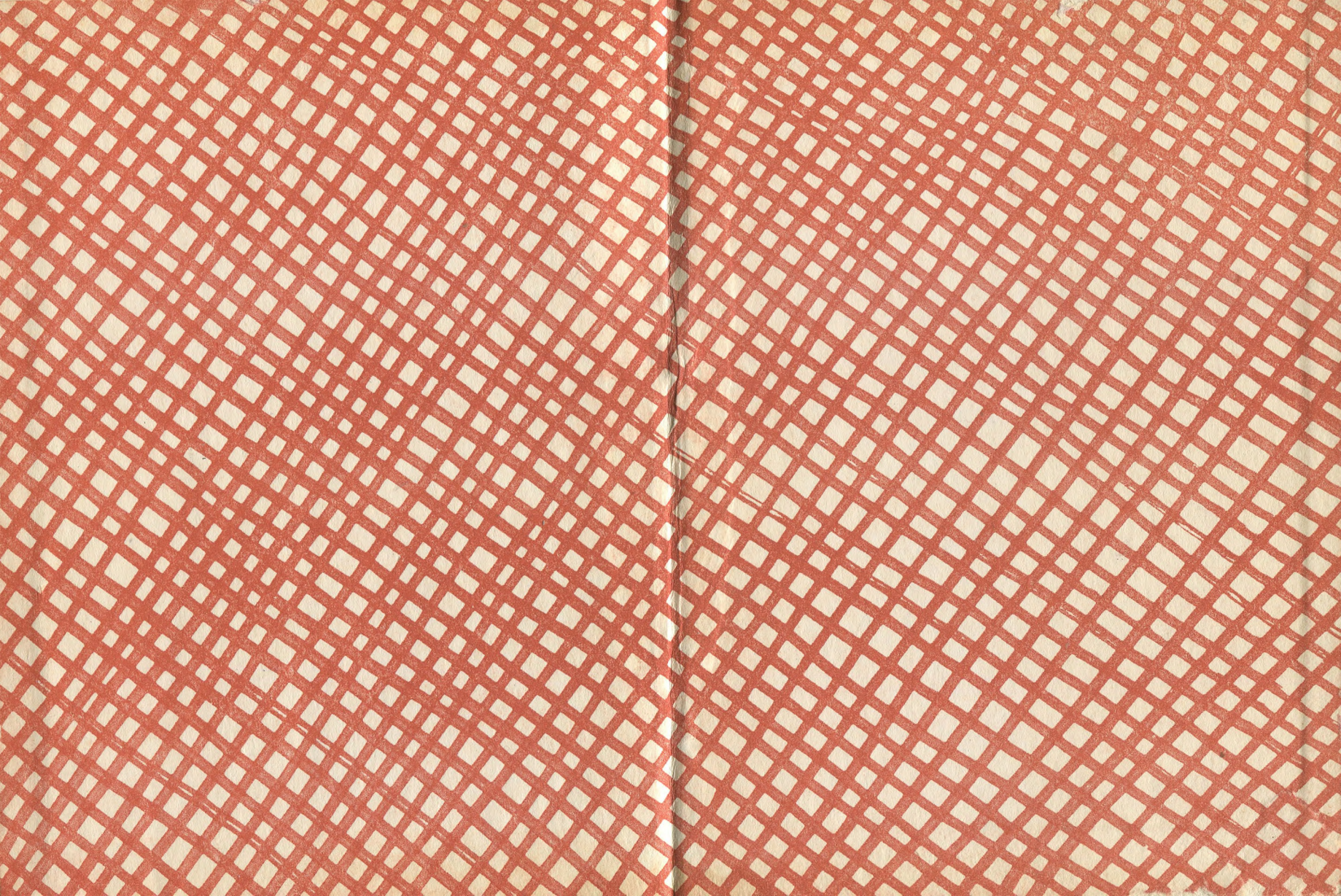
Рассказы болгарских писателей

Издательство «Беларусь». Минск, Ленинский проспект, 79

Рэдактары *О. Крайко* і *А. Шапкоў*. Мастацкі рэдактар *Л. Прагін*.
Тэхнічны рэдактар *Г. Аніскевіч*. Карэктар *Н. Лебедзева*.

Здадзена ў набор 7/VI 1967 г. Пады. да друку 26/X 1967 г. Тыраж
4000 экз. Фармат 70×108^{1/32}. Папера друк. мел. Ум. друк. арк. 13,3.
Уч.-выд. арк. 10,8. Зак. 538. Цана 76 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа, Дзяржаўнага камітэта
Савета Міністраў БССР па друку. Мінск, Чырвоная, 23.

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100